

Sayı / Volume / سان: 2025/25

ULUSLARARASI UYGUR ARASTIRMALARI DERGISI

Bir yere **ak**, bir yere **kızıl**,
bir yere de **kara otağ**
kurdurdu.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2025/25

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlarla ilgili çalışmaların yayınlandığı uluslararası standartlarda, hakemli bir dergidir. Yılda iki kez yayımlanır. Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmaları ile tanınmış en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayınlanan yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uyguraraştırmalari.com ve www.uyghurstudies.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel ve hakemli bir dergidir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, *Arastirmax*, *ERIHPLUS*, *ASOS*, *DOAJ*, *Index Copernicus*, *InfoBase Index*, *MIAR*, *Sparch Indexing*, *MLA*, *I2OR*, *Türk Eğitim İndeksi*, *IdealOnline*, *SOBIAD*, *WorldCat*, *UR* gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

ISSN: 2458-827X

İletişim:

Prof. Dr. Adem ÖGER

Adres:

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi

Türk Halk Bilimi Bölümü, Merkez/Nevşehir, Türkiye

E-Posta:

uyguraraştırmalari@gmail.com

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

DERGİ HAKKINDA

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel, hakemli bir dergidir.

Uyguristik, Türkolojinin önemli kollarından biridir. Bugün Uyguristikle ilgili çalışmalar Türkiye, Çin, Rusya, Kazakistan, İsveç, Almanya, ABD ve Japonya başta olmak üzere farklı coğrafyalarda sürdürülmektedir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uyguristikle ilgili çeşitli ülkelerde ve farklı disiplinlerde yapılan bilimsel araştırmaları yayınlamayı, bu çalışmaları uluslararası düzeyde erişilebilir hale getirerek bu konudaki bilgi akışını sağlamayı ve bu suretle Türkolojinin gelişimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Uygurlar ile ilgili her türlü çalışmanın da yer aldığı bu dergi, Türkoloji alanında bir literatür oluşturmayı amaçlamaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurların yanı sıra diğer Türk boyları (Kazak, Kırgız, Özbek vb.) ile ilgili dil, edebiyat, folklor, tarih, sanat, kültür, ekonomi gibi konularda bilimsel makaleler, derlemeler, kitap tanıtım yazıları ve aktarmalar da yayımlayan hakemli elektronik bir dergidir. Yılda iki sayı olmak üzere 6 ayda bir yayımlanan bu dergide Türkoloji'nin genel konularıyla ilgili yazılara da yer verilebilir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere o alanda çalışmaları bulunan en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuk açısından bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uygurarastirmalari.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, kaliteli ve disiplinli yayıncılık anlayışı ile akademik camiada, Uygurlarla ilgili çalışmalar esas olmak üzere Türkoloji ile ilgili her türlü bilimsel çalışmanın yer aldığı önde gelen yayınlardan biri olma amacı taşımaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi Arastirmax, ERIHPLUS, ASOS, DOAJ, Index Copernicus, InfoBase Index, MIAR, Sparch Indexing, MLA, I2OR, Türk Eğitim İndeksi, IdealOnline, SOBIAD, WorldCat, UR gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

Yayımcı

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
alim1962@hotmail.com

Baş Editör

Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
ademoger@gmail.com

Editör Yardımcıları

Prof. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
erkan.hirik@samsun.edu.tr

Dr. Kamile SERBEST (Nevşehir HBV Üniversitesi)
kamileserbest@nevsehir.edu.tr

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahattin GENÇAL (Bolu İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Prof. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Zharkynbike SULEIMENOVA (Kazak Kızlar Devlet Pedagoji Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar YAVUZ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Prof. Dr. Burak GÖKBULUT (Yakındoğu Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal Polat (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Nur Ahmet KURBAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdal Aydoğmuş (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA (Almata Şarkşunaslık Enstitüsü)
Doç. Dr. Özgür AY (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Seçil HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa SARI (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YENİASIR (Yakındoğu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Ruslan ARZIYEV (Abay Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Karlygash ASHİRKHANOVA (NLC Kh. Dosmukhamedov Atyrau University)
Dr. Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU (Beykent Üniversitesi)
Dr. Kamile SERBEST (Nevşehir Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETKİN (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Üniversitesi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Pamukkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Süer EKER (Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Ferruh AĞCA (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

İndeks Sorumlusu

Prof. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)

Redaktör ve Mizanpaj Sorumlusu

Dr. Kamile SERBEST (Nevşehir HBV Üniversitesi)

Dil Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Barış ERİÇOK-Uzm. Ersan UZ (İngilizce)
Tanatar ASHİROV (Rusça)
Akmaral SABİTOVA (Çince)
Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA (Uygur Türkçesi)
Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA (Özbek Türkçesi)
Dr. Öğr. Üyesi Meder SALIEV (Kırgız Türkçesi)
Dr. Öğr. Üyesi Lyazzat NAKHANOVA (Kazak Türkçesi)
Prof. Dr. Farah CALİL (Azerbaycan Türkçesi)

Sanat/Tasarım/Baskı Danışmanı

Öğr. Gör. Dr. Pınar GÜNGÜR

Dış Temsilciler

Jarkın SULEYMANOVA (Kazakistan)
Abdullah SEYFULLAYEV (Kırgızistan)
İrfan MORİNA (Kosova)
Kaiser Abdurusul ÖZHUN (Macaristan)
Alfiya YUSUPOVA (Tataristan)
Almas ŞEHYULOV (Rusya)
Anidah B. ALİAS (Malezya)
Burak GÖKBULUT (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)
Dilorom HAMROEVA (Özbekistan)
Erkin SİDİK (ABD)
Eset SULAİMAN (ABD)
Zulhayat ÖTKÜR (İsveç)
Farah CALİL (Azerbaycan)
Gülbehrem MOLOTOVA (Kazakistan)
Memettursun Zunun OQYA (İngiltere)
Varis ABDUKERİM (Fransa)
Mukaddes MUHTAR (Çekya)
Nuriye RAHMAN (İsviçre)

EDİTÖRDEN

Yayın hayatında on üçüncü yılına giren Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin 2025/25. sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Her yeni sayıda Türk dünyasına ait daha kapsamlı ve nitelikli yazılarla okurlarını buluşturan Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlar üzerine kapsamlı bir bilimsel arşivin oluşması noktasında da önemli yol kat etmiştir.

Dergimizin bu sayısında Abdülkâdir Damolla'nın Ceditçilik düşüncesi ve etkileri, Uygur kadın şair ve yazarlar, son dönem Doğu Türkçesiyle yazılan bir eser, insan hakları açısından Doğu Türkistan'da halk sağlığı, Doğu Türkistan direnişinde kadın kimliği ve Naziğim hikâyesinin önemi, ahlak eğitimi perspektifinden Kutadgu Bilig, ulusötesi savunuculuk ağları ve Türkiye'nin bölgesel bağlamında Uygur hakları gibi alanına katkı sağlayan araştırma makaleleri yer almaktadır. Ayrıca Ruhlar ve Tanrılar Arasında Türk Dünyası Şamanizm'i adıyla bu yıl yayınlanan eserin tanıtım/değerlendirme yazısına yer verilmiştir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısının kapak tasarımında, Dergimizin sanat danışmanı Öğr. Gör. Dr. Pınar Güngür'ün "Dirse Han Oğlu Boğaç Han Anlatısı/Dede Korkut" isimli çalışmasına ait görsel kullanılmıştır.

Dergimizin bu sayısında altı araştırma makalesi ve bir derleme makalesine, bir de tanıtma/değerlendirme yazısına yer verilmiştir. Dergimizin bu sayısına makaleleriyle katkı sağlayan değerli yazarlara, hakemlere, dergimizin kurullarında görev yapan bilim insanlarına teşekkür eder, makalelerin ilgililere faydalı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Adem ÖGER

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Funda Toprak (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Kürşad Çağrı Bozkırlı (Kafkas Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal Polat (Anadolu Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa Arslan (Pamukkale Üniversitesi)

Doç. Dr. Erhan Solmaz (Uşak Üniversitesi)

Doç. Dr. Hakan Kolçak (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

Doç. Dr. Minara Aliyeva Çınar (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Doç. Dr. Ümit Eker (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Doğan (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ayla Hendekci (Giresun Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz Mürsel (Bingöl Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Karlygash Ashirkhanova (NLC Kh. Dosmukhamedov Atyrau University)

Dr. Öğr. Üyesi Nihan Türkoğlu (Atatürk Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Nükte Sevim Derdiçok (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)

Öğr. Gör. Dr. Ayşe Uğureli (Polis Akademisi)

Dr. Adilcan Eruygur (Selçuk Üniversitesi)

Dr. Derya Ersöz

Dr. Esra Çam

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2025/25

İçindekiler / Index

Dergi Hakkında ve Editörden.....	i-viii
İçindekiler.....	ix

[ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES]

Son Dönem Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Eser: Tercüme-i Mecmû'âtü'l-Muḥaqqıḳîn ve Onun İmla ile Ses Bilgisi Özellikleri A Work Written The Late Eastern Turkish: Tercüme-i Mecmû'âtü'l-Muḥaqqıḳîn And Its Spelling And Phonetic Features Ali Kök	1-20
Uygur Kadın Şair ve Yazarlar Uyghur Women Poets and Writers Hikmet Koraş	21-38
Transnational Advocacy Networks and Uyghur Rights in The Regional Context of Türkiye Ulusötesi Savunuculuk Ağları ve Türkiye'nin Bölgesel Bağlamında Uygur Hakları Murat Sarıgözman	39-53
Ahlak Eğitimi Perspektifinden Kutadgu Bilig Kutadgu Bilig from the Perspective of Moral Education Mustafa Çoban	54-72
Doğu Türkistan Direnişinde Kadın Kimliği ve Naziğim (Nazugum) Hikâyesinin Önemi The Role of Women's Identity and the Nuzugum Story in the East Turkestan Resistance Rümeysa Aydoğdu	73-89
Abdülkâdir Dâmolla'da Ceditçilik Düşüncesi ve Etkileri The Idea of Jadidism in Abdülkâdir Dâmolla and Its Effects Zikrullah Alim, Sümeyye Alim	90-99

[DERLEME MAKALE / REVIEW]

Is It Possible to Talk about Public Health in East Turkestan, Where Human Rights are Violated İnsan Hakları İhlal Edilen Doğu Türkistan'da Toplum Sağlığından Söz Etmek Mümkün mü? Gölnaz Ata, Ayşegül Sarıoğlu Kemer, Mükerrer Kabataş Yıldız, Hüseyin Kemer	100-110
--	---------

[KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRME / BOOK REVIEW]

Kolektif, Ruhlar ve Tanrılar Arasında Türk Dünyası Şamanizmi, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2025, 451 s. Talha Tercan	111-116
--	---------

Kök, Ali (2025). Son Dönem Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Eser: Tercüme-i Mecmû'ātu'l Muḥaqqıḳîn ve Onun İmla ile Ses Bilgisi Özellikleri, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2025 /25, s. 1-20.

SON DÖNEM DOĞU TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ BİR ESER: TERCÜME-İ MECMŪ' ÂTU'L-MUḤAQQİKÎN VE ONUN İMLA İLE SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

[Araştırma Makalesi/ Research Article]

Ali KÖK*

Geliş Tarihi: 15.01.2025

Kabul Tarihi: 03.03.2025

Öz

Bu çalışma, Klasik Sonrası Dönem'de Farsçadan Doğu Türk yazı diline tercüme edilen *Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıḳîn*'in tanıtımı ile imla ve ses bilgisi özelliklerini ihtiva etmektedir. Çalışmada öncelikle Doğu Türk yazı diline tercüme edilen eserin mütercimi, hayatı, edebî kişiliği, telif ve tercüme eserleri, tercüme eserleri arasında yer alan *Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıḳîn*'in tanıtımı ve yazma nüshaları üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise çalışmaya esas teşkil eden eserin belli başlı imla ve ses bilgisi özellikleri ele alınmıştır. Bu sayede Geç Dönem Doğu Türkçesi ile yapılan dil ve edebiyat çalışmalarına yeni malzemelerin sunulması katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Bu amaç ve kapsam doğrultusunda söz konusu eserin Berlin Eyalet Kütüphanesi Prusya Kültür Mirası (Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz) Bölümü Orientalische Handschriften Kataloğu'nda Ms. Orient Oct. 1680 arşiv numarasıyla ve *Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıḳîn* adıyla kayıtlı, Arap harfli nüshası temin edilerek üzerine bu araştırma, inceleme ve tanıtım yazısı yazılmıştır. Bâblardan teşekkül eden eserin bu nüshası sadece dönemin Doğu Türk yazı dili ve edebiyatıyla değil, aynı zamanda Türkistan'ın din, toplum ve tarihiyle ilgili bilgiler veren önemli bir kaynak olduğu bilgisini bizlere vermektedir. Eserdeki Nakşibendilik ve onun Kâsâniyye kolunun silsilesi hakkında bilgiler ile mürritlerinden rivayet edilen hadiselerin izahında yararlanılan ayet ve hadisler, bunun en açık delilidir. Dolayısıyla ilgili eserin bu yönleri, Türklük bilimi araştırmacılarına söz konusu eserin tercüme edildiği dönemde Türkistan'daki dinî hareketler, din sosyolojisi, tefsir, hadis, kelam ilmi, dinî-tasavvufi içerikli eser verme geleneğinin gelişim ve devamı ile ilgili yapılacak olan çalışmalara katkı sağlamaktadır. Eserin Berlin nüshasından alınan örnekler, Times Turkish Transcription yazı fontuyla verilmiştir. Örneklerden sonra parantez içerisindeki ilk rakam, örneğin alındığı sayfayı, eğik çizgiden sonraki rakam ise satır numarasını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türk Yazı Dili, *Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıḳîn*, Hocalar Dönemi, İmla, Ses Bilgisi.

A WORK WRITTEN THE LATE EASTERN TURKISH: TERCÜME-İ MECMŪ' ÂTU'L-MUḤAQQİKÎN AND ITS SPELLING AND PHONETIC FEATURES

Abstract

This study includes the introduction of *Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıḳîn*, which was translated from Persian to Eastern Turkish written language in the Post-Classical Period, and its spelling and phonetic features. In the study, first of all, the translator of the work translated into the Eastern Turkish written language, his life, literary personality, copyrighted and translated works, the introduction of *Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıḳîn*, which is among the translated works, and the manuscript copies were emphasized. Then, the main spelling and phonetic features of the work, which is the basis of the study, were discussed. In this way, it is aimed to contribute to the language and literature studies with Late Eastern Turkish by presenting new materials. In line with this purpose and scope, a copy of the work in question, registered in the Orientalische Handschriften Catholicate of the Berlin State Library

* Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: alikok2703@gmail.com
Orcid: 0000-0002-1018-3600

Prussian Cultural Heritage (Staatsbibliothek zu Berlin Preu ischer Kulturbesitz) with the archive number Ms. Orient Oct. 1680 and under the name Mecm 'atu'l-Mu ak k n, was obtained and this research, review and introduction article was written on it. This copy of the work, which consists of the B bs, gives us the information that it is an important source that provides information not only about the Eastern Turkish written language and literature of the period, but also about the religion, society and history of Turkestan. The information about Naqshbandism and the lineage of its Kas niyya branch in the work, as well as the verses and hadiths used to explain the events narrated by its mentors, are the clearest evidence of this. Therefore, these aspects of the relevant study contribute to the studies to be carried out on the development and continuation of the tradition of religious movements, sociology of religion, tafsir, hadith, kalam science, and religious-mystical content in Turkestan at the time the work was translated. The samples taken from the Berlin copy of the work are given in Times Turkish Transcription font. The first number in parentheses after the samples indicates the page from which the sample was taken, and the number after the slash indicates the line number.

Keywords: Eastern Turkish Written Language, Mecm 'atu'l-Mu ak k n, Hocalar Period, Spelling, Phonetics.

Giri 

Hakaniye (11-13. yy.) ve Harezmi Türkçesi (13-14. yy.) esasında teşekkül eden Türk yazı dili; Çağatayca, Çağatay Türkçesi ve/veya Doğu Türkçesi olarak adlandırılmaktadır. Türk dil ailesinin Türkistan grubuna d hil olan bu Türk yazı dili, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın ba larına kadar başta edebiyat ve devlet yazışma dili olmak üzere pek çok alanda ve geniş bir sahada kullanılmıştır. Bu dil,  ingizli  a atay ulusunu yaşatma ideali üzerine kurulu Tim rl lerin idaresi altında gelişip klasik bir h l almıştır. Daha sonra Tim r ve miras larının merkezlerinde işlenmeye devam eden bu tarih  Türk dilinin 17-20. yüzyıl arasındaki dönemi, Klasik Sonrası Devir (1600-1921) olarak ifade edilmektedir (Eckmann 2012: 9). Dil bilimsel verilere göre tasnif edilen Doğu Türk yazı dilinin bu döneminde farklı tür ve içeriklerde telif ve/veya tercüme birçok ürün kaleme alınmıştır. Telif ve tercüme eserlerin yoğun olarak verildiği merkezlerden biri de Yarkent/Saidiye Hanlığı (1514-1696) ve bu hanlığın mirasçısı olarak ortaya çıkan Hocalar Dönemi'dir.

Türkistan Hanlıklarını meydana getiren hanlıklardan biri olup 1514-1696 yılları arasında hüküm süren Yarkent Hanlığı'nın yıkılmasından Doğu Türkistan'ın Çin tarafından işgaline kadarki zaman, "Hocalar Dönemi" (1696-1750) olarak adlandırılmaktadır ( elik, 2013: 221). Türkistan'ın din , kültürel, siyasi ve sosyal hayatında önemli yer tutan ve literatürde Hocalar Dönemi olarak genel kabul gören bu dönem ve sonrasında zaman ve sahanın din  ve siyasi konjonktürüne bağlı olarak Doğu Türkistan topraklarında din -tasavvufi hareketler ile bunları konu edinen eserler oldukça rağbet görmüştür. Söz konusu konjonktürün sonucu ile doğrudan bağlantılı olan bu süreçte hem Türkçe ve/veya Farsça telif eserler hem de Arap ve Fars dilindeki yabancı eserlerin Doğu Türk yazı diline aktarılmasıyla tercüme eserlerin sayısı oldukça artmıştır (Bakırcı, 2013: 93-100; Tosun 2023: 70-130, 149-190). Bu artış, zaman içerisinde ardında hiç de azımsanamayacak bir k llyatın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu k llyata d hil olan eserlerden biri de ilgili çalışmaya konu olan *Tercüme-i Mecm ' tu'l-Mu ak k n* (TMM)'dir.

1. Tercüme-i Mecm ' tu'l-Mu ak k n (TMM)

TMM, *Moll  Mu ammed  idd k-  Y rkend *'nin Farsça kaleme aldığı *Mecm ' tu'l-Mu ak k n* (MM) eserinin *Moll  Mu ammed   dik-  Y ng   i   r * tarafından Doğu Türkçesine aktarılmasıyla ortaya çıkmış tercüme bir eserdir (Tosun 2023: 163). Bu el yazma eserin Berlin (B) nüshasında MM'nin *Y rkend *'ye ait olduğu, mütercimin ağzından  u sözlerle ifade edilir: *bu bende-i ned m 'l-hızmet ve mu li -i kad m 'l-i l   Moll  Mu ammed Sat ın-  Y ng   i   r    farall hu z nn be anda  'arz kılur kim bu ris le-n  Moll  Mu ammed  idd k-  Y rkend -l k  ki   h-  mu  mdur* (B 014/12-B 015/2). Mütercim, *Y rkend *'nin Farsça eserine

bu adı verme nedenini eserin B nüshasında şu ifadelerle anlatmaktadır: *cemî' ehl-i taḥkîķ ve aḥbâb-ı taṣdîķ-nîng sözleri bu kitâb-da cem' bolğan sebeb-din Mecmû'atu'l-Muḥaqqıķın at koyuldı* (B 019/13-020/1).

MM adı ile ilgili olarak eserin Berlin (B) nüshasında altı yerde kayıt düşülmüştür. Bunlardan ilk üçü fihrist kısmında *Mecmû'l-Müteḥakkıķa-kîn* (B 009/2), *Mecmû'a-yı Muḥaqqıķın* (B 009/3), *Mecmû'atu'l-Muḥaqqıķın* (B 014/1), biri sebeb-i telif kısmında (B 015/7), biri tercüme eserin ihtivasının dayandığı kaynakta (B 020/1), en sonuncusu ise temmet (B 154/9) kısmındadır. Bu bilgilerden sonra, TMM'nin tanıtımına geçmeden önce esere kaynak teşkil eden MM'nin içeriği ve kompozisyon kuruluşu hakkında burada kısa bilgi verilmesi çalışmamızın okurlarca daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

MM; dört bâb üzerine kurulmuştur (B 020/1). Söz konusu bâblardan ilki *Câmi'ü'l-Maḳâmât munteḥabı-nmḡ beyânıda* (B 020/2), ikinci bâbı *Silsiletü'l-Ârifin munteḥabı-nmḡ beyânıda* (B 020/3), üçüncü bâbı *Reṣehât munteḥabı-nmḡ beyânıda* (B 020/3-4), dördüncü yani son bâbı ise *neççend risâle* adıyla, müellifin dostlarından derlediği bilgilerdir (B 020/4). Bu eserlerden *Câmi'ü'l-Maḳâmât* (CM), Hâce Abû'l-Bekâ ibn Hâce Bahâ'u'd-dîn tarafından tasnif edilmesiyle oluşturulmuş bir eser olup (B 022/11-13) CM'de Nakşibendilik'in Kasâniyye kolunun kurucusu Maḥdûmu'l-Azam'ın keramet ve makamatları anlatılır (B 022/13-B023/1). MM'nin ikinci bâbını meydana getiren *Silsiletü'l-Ârifin, Kâdî Muḥammed Zâhid* tarafından yazılmıştır. Muḥammed Kâdî, bu eserde Ubeydullah Ahrar ile olan münasebetlerini, Nakşibendi tarikatı adabını ve tasavvufun belli esaslarını anlatır (Tosun 2022: 205206). Yarkendî, MM'nin ikinci bölümünü yazarken bu eserdeki bilgilerden yararlanmıştır. MM'nin üçüncü bâbını meydana getiren *Reṣehât-ı Aynu'l-Ḥayât, Faḥreddin Âlî b. Hüseyin Şafî* tarafından yazılmış olup bu Farsça eserde Yûsuf el-Hemedânî'den Ubeydullah Ahrâr'a kadar olan Nakşibendî şeyhleri ile hâcegânın sözleri ve menkıbeleri bulunmaktadır (Tosun, 2022: 206210). Yarkendî'nin eserinin üçüncü bâbında bu eserden aldığı bilgiler yer alır. Yarkendî, yukarıdaki eserlerden bilgileri seçerken önceliği Ahmed Kasânî'nin tariklerine vermiştir. Bu konu, eserin B nüshasında şu ifadelerle anlatılır:

bu Mecmu'atu'l-Muḥaqqıķın-de cem' risâle-lerdin Ḥazret-i Maḥdûmu'l-Azam ḳuddise sırruhu-nmḡ tarîķ-larını muḳaddem keltürüldi anmḡ üçün-kim biznîng pîrimiz ve rāḥberimiz ve ḥâce-miz ya'nî Bahadur Ğâzî Ḥan ser-refter-i şehîdân Kılıç Burhâne'd-dîn Ḥâcem ve Ḥâce-i Cihân Ḥâcem 'aleyhi'r-raḥmeti ve'r-rıdvân olarnîng şāḥib-i kemālât ve kâşifü'l-maḳâmât ve ma'denü'l-ḳudsiyât belki heme zürriyât-nmḡ zübde-si ve bergüzide-si irdiler bu sebeb-din ilgeri zikri ḳılındı (B 021/2-8).

MM'nin üzerine inşa edildiği eserlerin taşıdıkları değer ve ifade ettikleri anlam, TMM'nin B nüshasında şu sözlerle anlatılmıştır:

Reṣehât Câmi'ü'l-Maḳâmât ve Silsiletü'l-Ârifin bu sözlerdin murād pîr turur her söz ve her 'amel ki tālib-larğa lāzım irdi bu kitâb-lardın ılgap munteḥab ḳılıp nüṣṣa ḳılındı her tālibi ki ḥâḥ tarîķ-i Naḳş-bendiyye-ni ḥâḥ tarîķ-i Maḥdûmu'l-Azam-ni ḥâḥ özge tarîķ-larını iste-se bu risâle-de nāyibi 'amel ḳılsun bu nüṣṣa tālib-larğa refîķ ve rāḥ-ber bolğay uşbu delil bile kim bir kimerse seyyidü't-tayfa Şeyḫ Cüneyd-i Bağdâdîdin sordı-kim ḥikāyât ve rivāyât ki meşāyih-lerdin ḳılurlar fāyda-sı neme dip cevāb berdiler ki meşāyih-i tarîķat-nmḡ ḥikāyât ve rivāyât-ları leşkeridür Ḥaḳḳ subḥānehu ve ta'ālā-nmḡ leşkerleridin şekib tapğan kõngül-lerge ḳuvvet berür ve meded ḳılur ḥāl-larını ziyāde ve ḳavî ḳılur zevḳ şevḳni hem ziyāde ḳılur (B 019/3-12).

Yengi Hişārî'nin TMM'si, MM'yi meydana getiren eserlerin tamamının değil de ilk bâbını meydana getiren yani CM'den seçip eserine koyduğu kısımların tercümesidir. İlgili durum TMM'nin B nüshasında şu ifadelerle anlatılmıştır: Hâzret-i Maḥdūmu'l-A'zam rahmetullāhi 'aleyh-niṅ risāle-leri ki Cāmi'ü'l-Maḳāmāt-ı devrānī münteḥab kılıp nisbet-i ḥ'ācegānī ḳaddesallāhu ervāḥahum ki Cāmi'ü'l-Maḳāmāt-da mezkūr-durlar (B 015/1-4). Ancak MM'yi yazarken Yarkendî sadece CM'de anlatılanlardan seçtiklerini eserine dâhil etmekle yetinmemiş, TMM'ye kendi bilgilerini ilave etmiştir. Bizi bu düşünceye sevk eden husus mütercimnin B nüshasındaki şu ifadeleridir: Hâzret-i Maḥdūmu'l-A'zam rahmetullāhu 'aleyh-din tā an-hâzret-i şallāllāhu 'aleyhi ve sellem- ḡaça beyān tapıp irdi Hâzret-i Maḥdūmu'l-A'zam ḳaddesallāhu ervāḥahum-dın tā bu demḡaça ötkenlerniṅ zikri perde-i iḥfā içre pinhān ḳalıp irdi 'ayān ve beyān kıldı atını Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıḳîn koyuldu (015/4-7). Bu ifadelerden Ḥ'āce Abū'l-Bekā ibn Ḥ'āce Bahā'u'd-dīn (öl. H. 1031/M. 1622)'in CM adlı eserine Nakşibendilik'in Ahmed Kasānî'ye kadarki silsilesini dâhil ederken Yarkendî'nin MM'sinin tarikatın bundan sonraki dönemine dair bilgileri de ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden sonra TMM'nin içeriği ve kompozisyonu üzerinde durmakta yarar vardır.

TMM'nin B nüshasında asıl metin eserin adının verilmesiyle başlar: *hazā el-kitāb-ı Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıḳîn est (014/1). Eserin adından sonra bi'smillāhi'r-raḥmani'r-raḥīm nesta'in (014/2) şeklinde besmele yer alır. Besmeleyi san-sız ḥamd şenā ol Ḥudā-yı 'azze ve celle-ḡa kim raḥmānlık sıfâtı birle cemī' ḥalāyık-ḡa ni'met-i zāhiri ve ni'met-i bâḫin-ni in'am ve iḥsān kıldı ve cemī' dōst-larḡa ve müştāk-larḡa raḥīm-lık sıfâtı birle özi-niṅ dīdārını körgüzme-ke va'de-lar kıldı (014/3-6) şeklinde Allah'a ḥamd izlemektedir. Bu bölümü ise dūrūd-ı bī-nihāyet ol āftāb-ı risālet-ḡa kim heme 'ālem-ḡa raḥmet-dürler vemā erselnāke illā raḥmeten lil-'ālemin ya'ni Hâzret-i Muḥammed Muştafā şallāllāhu 'aleyhi ve sellem-ni 'ālemḡa raḥmet üçün iberdük digen bolur (014/6-9) şeklinde Hz. Peygamber'e övgülerin edildiği satırlar takip etmektedir. Peygamber'e övgüden sonra evlat ve ashabına ed'ıye-i vāfire ve eşniye-i mütেকāşire evlād-ı aşḡāb-larḡa kim olar her birleri hidāyet burcı-nmḡ aḡteri ve ṭarīkat baḡri-nmḡ sa'ādet gevheri-dürler rıdvānallāhu ta'ālā 'aleyhim ecma'in (014/9-12) şeklinde dua ve selamlar gönderilir.*

TMM'nin ilerleyen kısımlarında Ahmed Kasānî'nin keramet, makam, sohbet, yaşam tarzı ve tarikatın silsilesinden bahsedilir. Nakşibendilik'in Hz. Peygamber'den eserin yazıldığı döneme kadarki silsilesi, bu silsilede yer alanların ad, lakap, ünvan ve posta oturmalarının nedenlerinin bahsi B nüshasının 052. sayfasına kadar devam eder. Daha sonra şehitlik, gaza, cihat, Ahmed Kasānî'nin, tasavvuf yoluna girmeye istekli taliplerle müritlerine Allah sevgisi, yemek yeme, uyuma, uyanık olmanın adabı ve faziletleri, dürüstlük, nazar ve gybet etmeme, zikir, ibadet, itikat, kadir gecesi, nefisle mücadele, kişiyi Allah'tan uzaklaştıran dünyevî şeylere meyletmeme, Kur'an okuma, abdest, taharet, dua, tövbe, istiḡfar, şükür, namaz ve namaz türlerinin önemi, kulluḡun değeri, kişinin kendini hesaba çekip hareketlerinde ölçülü olması gibi dinî konular ile ilgili konuşmalarının ayet, hadis, atasözü, şiir ve peygamber kıssalarından örneklerle anlatımları yer alır (B 054-B 112).

Ahmed Kasānî'nin sohbetlerinde bulunup ondan sonra tarikatın başına geçenlerin eriştikleri durum ve güç ise eserde şu sözlerle ifade edilmiştir:

ehl-i meclis-ler Ḥudānmḡ feyz ve raḥmeti-ḡa ḡarḡ bolur irdiler ḥuzūr-ı cem'ıyyet raḥmet şarābıḡa andaḡ sīrāb bolur irdiler ki beyān kılmāḡda til 'āciz-lık kıılır irdi şoḡbet-deki ḥāzır tālib-larḡa merḡamet-leri bisyār irdi laḡz bī-kār ḡoymas irdiler belki yırāḡdaki tālib-ler hem ḡ'āḡ maşrıḡda ve ḡ'āḡ maḡrib-de bolsun ḡaddi bolmas irdi-ki bī-kār olturḡay yā ḡilāf iş kılgā eger ḡāḡında bir nā-ḡōş iş münāsib körse şol-zamān ḡāzır bolup men' kıılır irdiler anmḡ üçün-kim muḡabbet-ler ḡıḡ ḡaysı-ları bī-behre ḡalmadılar heme-leri maḡşadlarḡa yetti-ler ḡünānḡi 'ināyet kıılıp irdiler kim her 'azizdin üç-din yā tört- din ziyāde ḡalīfe ḡalmadılar ammā ümīd tutar men ki

mendin bisyār ḥalīfe ve šāḥib-i kemāl-ler ḳalur didiler taḥḳīḳ şundağ boldı muḳarrer-dür ki olardın altmış šāḥib-i kemāl ḳaldılar tā bu zamānğaça Ka'be-i mu'azzama-dın tā Ḥiṭāy ser-ḥaddığa bu silsile-lerni tepretürler olarnıñ sofra-sını heme yerge dirîğ kılmaı yayıp durlar (B 084/3-B 085/4).

Eserin bundan sonraki kısmında ise Nakşibendi Tarikatı şeyhleri, Ahmed Kasânî ve Kasâniyye'nin liderlerinden bazılarının çocukluklarından ömürlerinin sonlarına kadar gösterdiği kerametlerin kendi veya müritlerinin ağzından anlatımı bulunmaktadır (B 113-B 151).

2. Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥakkıḳîn'in (TMM) Mütercimi ve Tercüme Tarihi

MM'yi Farsçadan Doğu Türkçesine tercüme eden *Mollâ Muḥammed Şādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî*'dir. Aşağıda nüshaların tanıtımının yapıldığı bölümde de görüleceği üzere eserin nüshalarının tamamına yakınında mütercimin adı *Muḥammed Şādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî* veya T nüshasında da olduğu gibi *Mollâ Muḥammed Şādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî* (T 002-a/2) şeklinde geçmektedir. Sadece B nüshasında tercümanın adı *Mollâ Muḥammed Satḳın-ı Yenġi Ḥiṣārî* şeklinde yazılmıştır: *bu bende-i nedimül'l-hızmet ve muḥliş-i ḳadimül'l-iḥlâş Mollâ Muḥammed Satḳın-ı Yenġi Ḥiṣārî ḡafarallāhu zünnûbe* (B 014/13). Köprülü; bu kişinin adının *Muḥammed Şādıḳ*, memleketinin ise Yangı-Hisar olduğunu söyler. Onun kendi döneminde büyük tercüme ve telif faaliyetlerine giriştiği, bu tercüme faaliyetleri çerçevesinde Yârkendli *Muḥammed Şiddîḳ*'ın *Mecmu'at al-ḥaḳîḳatayn* adlı eserini de Doğu Türk yazı diline tercüme ettiği bilgisini verir (1963: 318). Gerek eserin nüshaları gerekse Köprülü'nün verdiği bilgilerden ötürü biz de mütercimin adının *Muḥammed Şādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî* olarak verilmesini uygun gördük.

Dinî bir eser olan TMM'nin, *Mollâ Muḥammed Şādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî* tarafından Farsçadan Doğu Türk yazı diline ne zaman tercüme edildiği ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Gayretcan Osman vd. tarafından hazırlanan *Uygurların Kadimki Edebiyatı* adlı çalışmanın ikinci cildinin 324. sayfasında MM'nin tercümesinin 1696 yılında yapıldığı bilgisi bulunmaktadır (Tosun, 2023: 163). Muginov'un *Asya Halkları Enstitüsü'ndeki Uygurca El Yazmaları Tasvirleri* adlı kataloğunda da eserin tercüme tarihi M. 1696-7 olarak gösterilmektedir (1962: 96). TMM'yi Özbekistan'da bulan heyet, heyetin keşfini Maarif ve Okutguçu Mecmuası'nda duyuran Özbek bilim adamları ve onların keşiflerini Türkiye'de okurlarıyla paylaşan Köprülü de tercüme tarihi olarak H. 11. yüzyılı işaret etmişlerdir (Köprülü, 1925: 343-344). Doğu Türk yazı dili eserlerinden *Gül ü Bülbül* üzerine bir doktora çalışması hazırlayan Bakırcı, bu çalışmasında MM müellifi Yarkendî'nin eserini 1793'te tamamladığı bilgisini verir (2013: 98). Bakırcı'nın verdiği bu bilgiden hareketle TMM'nin tercümesinin kesinlikle 19. yüzyılda yapılmış olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim N. Tosun da *Yenġi Ḥiṣārî*'nin, eseri H. 1299/ M. 1881 tarihinde Doğu Türk yazı diline tercüme ettiğini belirtir (2023: 163). N. Tosun'un eserin tercüme tarihi olarak H. 1299/ M. 1881-2'yi göstermesi, Taşkent nüshası ile ilgili kayıt olmalıdır. Nitekim aşağıda vereceğimiz nüsha bilgilerinde, N. Tosun'un işaret ettiği tarihin Taşkent nüshasının istinsah tarihi olduğu açıkça görülecektir. Halbuki T nüshasında B nüshasında olduğu gibi tercüme işinin H. 12 Receb 1208/M. 13 Şubat 1794 tarihinde başlayıp *tā 'riḥḳa mîñg iki yüz sekiz Yılan yılı receb ayı on iki-si se-şenbe küni irdi-kim bu terceme-ge āġāz ḳılındı* (6-a/11-6-b-1) H. 18 Cemaziyelevvel 1299/M. 7 Nisan 1882 tarihinde sona erdiği bilgisi bulunur: *sene hezār-ı dū şad neved nüh* (90-b/4) *cemādiyyü'l-evvel-nîñg on sekizinçi küni rûz-ı çehârşenbih tamām bolğan* (90-b/8-10). Bununla birlikte, tarafımızca burada tanıtımı yapılan eserin Berlin nüshasında da tercüme işinin H. 12 Receb 1208/ M. 13 Şubat 1794 tarihinde başlayıp H. 20 Safer 1235/ M. 8 Aralık 1819 tarihinde tamamlandığı kaydı bulunmaktadır: *mîñg iki yüz sekiz Yılan yılı receb ayı-nmġ on iki-si se-şenbe küni irdi-kim bu terceme-ge āġāz ḳılındı* (B 021: 12-13) *tārîḥ-*

ka minḡ iki yüz otuz beş Maymun yılı Safer ayı-nmḡ yigirme-si şenbe küni tamām boldı (B 154/12-13).

Ancak Gayretcan Osman vd.'nin TMM'nin tercüme tarihi olarak gösterdikleri 1696, akılları karıştırmaktadır. Buna rağmen B nüshasındaki şu ifadeler eserin kesinlikle bu tarihten sonra yazılmış olduğunu ortaya koymaktadır:

hem bu şerbet-i şifānı ol pādşāh-ı zamān ve medār-ı imān ve ḥarīm-i yezdān ve mūnis-i cān-ı ḥastegān zūbdetü'l-muḥakkıķın ve kıdvetü'l-mudaḳķıķın tācū'l-mille ve'd-dīn sirācu'l-mūslimīn kātīlū'l-kūffār ve'l-müşrikīn ya'nī Ḥāzret-i Kılıç Burhāne'd-dīn Ḥ'ācem belki kāyım-maḳām-ı Ḥāzret-i Şāh-ı merdān nāyib-me'āb-ı imāmān ḳaddesallāhu esrārehu ve keşşerallāhu ittibā'ahu ve a'le'llāhi mekānehu-nmḡ sīne-i mūnevver ve dil-i mu'aṭṭar ve zāmīr-i mūkebbet-leriḡa ḳoydılar olar hem bu şerbet-i şifānı ol 'ārif-lerniḡ ḳible-si 'āşık-larniḡ Ka'be-si Ḥāzret-i Ḥ'ān Ḥ'ācem Pādşāhım mūbārek laḳab ism-leri Ḥ'āce-i Cihān Ḥ'ācem-niḡ sīne-i mūnevverleriḡa ḳoydılar vallāhu a'lem ammā bu kemāne ol iki pādşāh-ı zamān-nmḡ vaḳt-larıda henüz taht nāresīde irdim ḥıdmet-i şerīf-leridin behre-mend bolḡan imes irdim /B 050/11-B 051/10).

Zira yukarıdaki paragrafta ismi geçen Kılıç Burhaneddin Hâce 1762'de vefat etmiş (Şen 2021: 83) , Hâce-i Cihān Hâce ise 1759'da öldürülmüştür (Kurban, 1992: 93). Mütercimnin yukarıdaki ifadelerinde kendisinin bu iki hâcenin zamanında taht terazisinde olduğunu ve şerefli hizmetlerinden nasiplenemediğini belirtmesi eserin kesinlikle 19. yüzyılda tercüme edildiğini göstermektedir. Bu da TMM'nin, Eckmann'ın *Klasik Sonrası Devir* (1600-1921) olarak adlandırdığı dönemin son yüz yirmi bir yılı için kullandığı *Çağatay Edebiyatının Son Devri*'ne (1964: 121) ait bir eser olduğunun kesin olarak söylenmesini mümkün kılmaktadır.

3. Tercüme-i Mecmū'ātu'l-Muḥakkıķın'in (TMM) Tercüme Nedeni ve Tercümesi İşi

Türkçeye tercüme edilmesinin altında yatan nedenlere gelince Farsça bilmeyen bazı Türk dostlarının MM'yi anlamalarının güçlüğünden dem vurup *Mollā Muḥammed Şādık-ı Yengī Ḥiṣārī*'nin kendisinden eseri Türkçeye tercüme etmesi hâlinde eserin anlaşılmasının daha kolay olacağı, okur sayısının artacağı, okuyanlara daha fazla yarar sağlayıp feyz kaynağı sunacağından bahisle bu husustaki ricalarıdır:

bu risāle-ni Mollā Muḥammed Şiddīk-ı Yārkendī-lıķı ki şāh-ı muḳīmduḡ Ḥāzret-i Maḥdūmu'l-A'zam raḥmetullāhi 'aleyh-niḡ risāle-leri ki Cāmi'ü'l-Maḳāmāt-ı devrānī mūnteḥab kılıp nisbet-i ḥ'ācegānī ḳaddesallāhu ervāḥahum ki Cāmi'ü'l-Maḳāmāt-da mezkūr-durlar Ḥāzret-i Maḥdūmu'l-A'zam raḥmetullāhu 'aleyh-din tā an-ḥāzret-i şallāllāhu 'aleyhi ve sellem-ḡaḡa beyān tapıp irdi Ḥāzret-i Maḥdūmu'l-A'zam ḳaddesallāhu ervāḥahum-din tā bu demḡaḡa ötkenlerniḡ zikri perde-i ihfā içre pinhān ḳalıp irdi 'ayān ve beyān ḳılındı atını Mecmū'ātu'l-Muḥakkıķın ḳoyuldu ammā bu risāle Farsī irdi ba'zī Tūrķī muḥliş-lar ma'nā-sıdın āḡāḡ bolmaḡlıķı mūte'azzir bolḡan sebeb-din bu kimesne-din iltimās ḳıldılar kim bu risāle-i mu'azzama-nı Tūrķī ḳılsaḡız tā ki āḡlamaḡlıķı āsān bolḡay oḡuḡuḡı ve işitḡüḡi-lerḡa feyz-i 'āmm ve fāyda-i tamām bolḡay (B 015/1-11).

Eserin tercüme nedenleri bahsinden sonra müellifin tercüme işini kabulü bahsi üzerinde durulur. Bu bölümde tercüme işi *uluḡ iş* 'büyük iş', bu zorlu işe girişen tercümanın kendisi *nā-tüvān* 'zayıf', tercüme işi ile ilişkisi ise ... *cür'et körgüzme-ke mūnāsebeti yoḡ irür* 'cesaret göstermeye münasipliḡi yoktur' şeklinde izah edilir (B 015/11-12). Ancak daha sonra "Kim bir şeyi talep eder ve ciddiyetle üzerinde durursa onu bulur ve elde eder." kelām-ı kibarını

refere ile Tanrı'nın yardımını dileyip büyük evliyalara ve keramet sahibi şeyhlerin de destek ve mededini talep ederek tercüme işini kabul ettiği ve işe başladığını anlatır (B 015/12 – B 016/2). Mütercim, MM adlı Farsça eserin tamamını değil de yukarıda zikredilen dört bâbdan sadece ilkinin tercümesini yapmıştır. Bu nedenle, tarafımızca incelenen eserde sadece Maḥdûm-ı Azam'ın nesebi, hayatı, sohbet ve kerametleri hakkında CM adlı eserden kısaltılarak alınan bilgiler yer alır (Tosun 2023: 164). Ayrıca birbirine *nisbet-i ḥ'ācegānī* bağıyla bağlı olup eserde *ehl-i taḥḳīk* ve *aḥbāb-ı taṣdīk* olarak adlandırılan kimselerin tüm sözlerinin eserde yer aldığı zikri, hem esere verilen adın ne kadar münasip olduğunu yani ismiyle müsemma gösterdiğini hem de eserin ehemmiyetini okura hissettirir (B 019/12-020/1).

4. Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥakḳıkîn'in (TMM) Nüshaları

Çalışmanın bu bölümünde incelenmeye esas alınan eserin nüshaları hakkında bilgiler verilmiştir. N. Tosun, *Mollā Muḥammed Şādık-ı Yangi Hışārī*'nin *Mollā Muḥammed Şiddīk-ı Yārkendī*'ye ait Farsça MM adlı eserinin Doğu Türk yazı diline yaptığı TMM'nin Sankt Petersburg, Taşkent ve Ürümçi'de yazma nüshalarının olduğu bilgisini vermiştir. Tarafımızca yapılan tetkikler neticesinde TMM'nin bir de bizim burada tanıtımı ile imla ve ses bilgisi özelliklerini yaptığımız Berlin nüshasının olduğu tespit edilmiştir. TMM nüshalarının kataloglardaki bilgileri şöyledir:

4.1. Taşkent (T) Nüshası:

T nüshası Özbekistan Fanlar Akademiyası Abu Rayhon Beruniy Sharqshunoslik İnstitutı (Ebu Reyhan el-Biruni Doğu Araştırmaları Enstitüsü) Kütüphanesi'nde 9029 katalog numarasıyla kayıtlıdır. T nüshasının bilgileri şöyledir:

Eser Adı: el-Mecmû'ātu'l-Muḥakḳıkîn.

Yazar Adı: Mollā Muḥammed Şādık Yangi Hışārī.

Elyazmasında Yazarın Adı: Mollā Muḥammed Şādık Yangi Hışārī.

Dil: Türkçe.

Konu: Teoloji, Sufizm, Hacıografi.

Varak Sayısı: 90 (1b-90b).

Satır Sayısı: 11. (Ancak tarafımızca yapılan tetkiklerde T nüshasının 071-a, 071-b, 078a, 078-b, 079-a, 079-b, 080-a, 080-b, 081-a, 081-b, 082-a, 082-b, 083-a, 083-b, 084-a, 084-b, 085-a, 085-b, 086-a, 086-b varaklarının 13 satırdan meydana geldiği tespit edilmiştir.)

Ebat: 20,5x13.

Kâğıt Türü: Doğu kâğıdı (025-a, 025-b, 032-a, 032-b, 079-a, 079-b, 086-a, 086-b varaklarının daha farklı; 026-a, 026-b, 031-a, 031-b varaklarının ise sarı renkli bir kâğıda yazıldığı görülmektedir).

İstinsah Tarihi: 1299/1881-82.

Elyazısı Türü: Nestalik.

Kapak Türü: Karton.

Kapak Renkleri: Kahverengi.

Başı: *sansız ḥamd ol Ḥudāyī-ğa kim raḥman-lıg şıfatı birle cem'-i ḥalāyık-ğa ni'met-i zāhirī ve ni'met-i bâṭnī-ni in'ām ve iḥsān kıldı*

Ammā ba‘d'dan sonraki başlangıç: *ammā ba‘d bu bende-i qadīm ve muḥliṣ-i qadīm Mollā Muḥammed Şādık Yangi Hışārī gaffara'llāhu zünūbe andağ ‘arz kıılır*

Sonu: *her kim bu mertebe-ge yitse silsile-i ḥāce-gān-nmḡ tarīq-larida zuhūr-ı ān-ḥazret dirler olarnmḡ kerāmāt maḳāmāt-ları bisyārdur bu risāle-de mīngdin birini beyān kıılndı*

Kolofon: *temmetü'r-risāletü'l-Müntehabatu'l-Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıķīn bi-'avni'l-Melikü'l-Vahhāb Allāhumme ... senete hezār dū şad neved nuh sene 1299.*

4.2. Rusya Nüshaları

TMM'nin Sankt Petersburg'da iki nüshası vardır. Karl Germanoviç Zaleman Kataloğu'nda eser, Musulmanskiya Rukopisi, vnov Postupivşiya v Aziantskiy muzey v 1909-1910 gg (Asya Müzesi'ne Yeni Gelen Müslüman El Yazmaları) listesinde 104 ve 105 numaralarda ele alınır. Eserin künyesi ile ilgili bilgiler Türk-Arap harfleriyle şöyle sıralanır (Zaleman, 1911: 258):

104 T ترجمه مجموعه المحققين تأليف محمد صادق ينكصارى — 100 ff. 8°. ~ 588 a

Tercüme-i Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıķīn. Te'lif: Muḥammed Şādık Yangi Hışārī. 100 varak.

105 T ترجمه مجموعه المحققين تأليف محمد صادق ينكصارى новая — 105 ff. 8°. ~ 588 b

Tercüme-i Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıķīn. Te'lif: Muḥammed Şādık Yangi Hışārī. 105 varak.

Rusya'da eserle ilgili Zaleman'ın kataloglamasından sonra Muginov'un Asya Halkları Enstitüsü'ndeki Uygurca El Yazmaları Tasvirleri arasında gösterdiği eser hakkında Arap ve Kiril alfabesiyle olmak üzere eserin adı, müellifi, yazma eserin fiziki özellikleri, istinsah tarihi hakkında şu bilgiler yer alır (1962: 96):

Tercüme-i Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıķīn

"Hakikati Arayanların Mecmuasının Tercümesi"

Şeyh Maḥdūm-ı Azam-ı Kasānī'nin Hayatı ve İlmi'nin Tasviri (Anlatımı). Farsçadan çevrilmiştir. Tercüman Muḥammed Şādık Yangi Hışārī. Tercüme Tarihi H. 1103/ M. 1696-7. Eser 110 varaktan teşekkül etmektedir. Eserin istinsah tarihi olarak XVII-XVIII. yüzyıl arası.

Başı: *san-sız ḥamd <ü> şenā ol Ḥudā-ğa kim rāḥman-lık sıfatı bile*

Sonu: *bu risāle-de mīngdin birini beyān kıılndı temmem tamām*

Doğu menşeli bir kâğıda okunaklı bir nestalik hatla yazılmıştır. Nüshanın ölçüleri 25x15 cm iken metnin ölçüleri 14 x 8 cm'dir. Her varakta 13 satır yer almaktadır. Sırtı deri, doğu menşeli karton kapaklı cilt tamirat görmüştür. Eser: N. Petrovskiy Koleksiyonu'nda yer almaktadır:

A 233 (588 a)

149

ترجمه مجموعه المحققين

«Перевод „Собрания искателей истины“»

Описание жизни и учения шейха Махдūм-и А'зам Касані. Перевод с персидского языка. Автор перевода — Мухаммад Садик Янгй-хисарй محمد صادق يانگيحصارى. Перевод сделан в 1103/1696-97 г.

110 лл. Время переписки — XVII—XVIII вв.

Начало: سانسز حمداتنا اول خداغه كيم راحمن [так] ليلى صفتى بيله

Конец: بوزالدهدا ميتكدين يرينى بيان قيلندى تمت تمام

Написано на восточной бумаге своеобразным четким наста'ликом. Размер: 21×15, текст: 14×8 см, по 13 строк на странице. Переплет восточный, полукожаный, реставрированный.

Коллекция Н. Петровского.

Уп. рук.: Залеман, 258, № 104; др. сп.: Hartmann, 5, № 33, 11—112, № 104; об авторе см.: Собрание, 111, 2571.

4.3. Ürümçi (Ü) Nüshası

TMM'nin bir diğer nüshası Doğu Türkistan'ın Ürümçi şehrindeki Millî İşler Komitesi'nin Kadimki (Eski) Eserler Bölümü'nde bulunmaktadır (Veli, 1989: 397-398).

4.4. Berlin (B) Nüshası

Berlin Eyalet Kütüphanesi Prusya Kültür Mirası (Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz) Bölümü Orientalische Handschriften Katalugu'nda Ms. Orient Oct. 1680 arşiv numarasıyla ve *Mecmû'atu'l-Muḥaqqıḳîn* adıyla kayıtlı olup 177 yapraktan oluşmaktadır. Eserin boyutu 21x12,2 iken metnin ebatları 14x8,2 cm olarak verilmiştir. Bu nüsha, 27 Ekim 1902 tarihinde kütüphane kayıtlarına dâhil edilmiştir (Hartmann, 1904: 5). B nüshasının 5-8, 10-12 ve 156'dan sonraki sayfaları boştur. Sırtı deri, doğu menşeli karton kapaklı cildin içindedir. Cildin ön ve arka kapağının içinde herhangi bir resim veya minyatür yoktur. Bununla birlikte ön kapağın arka tarafında başka biri tarafından yazıldığı belli olan ve okura dua mealinde yazılan sözler bulunmaktadır. Söz konusu kayıtlar çalışmamıza birinci sayfa olarak dâhil edilmiştir. İki rakamıyla numaralandırılan sayfada H. 1309/M. 1891/1892 yılına göre hangi burcun ne zaman başladığına dair bilgiler yer almaktadır. Üç rakamı ile gösterilen sayfada besmele, "Emanete hiyanet edenin imanı yoktur." mealindeki hâdis-i şerîf ve nizamın tesisinin ne ile mümkün olacağına dair bir söz bulunmaktadır. Dört rakamıyla numaralandırılan sayfa içerik olarak iki rakamıyla gösterilen sayfanın bağlam ve içerik bakımından bir devamıdır. Dokuz rakamıyla numaralandırılan sayfada besmele ile eserin adı yer alır. On üç rakamıyla gösterilen sayfada Hâcegân Yolu'nun ne anlama geldiği, ehemmiyeti hakkında manzum bilgi mevcuttur. Bununla birlikte asıl eser, on dört rakamıyla gösterilen sayfa ile başlamaktadır. Sayılan gerekçelerden ötürü buraya kadar olan sayfalar hakkında söylediklerimiz B nüshasının fevaid kaydı ile ilgili bilgilerdir. Sayfalara uluslararası rakam sistemli sayfa numaralarının sonradan verildiği anlaşılmaktadır. Her sayfada on üç satır bulunan B nüshası, nestalik hatla yazılmıştır. TMM'nin B nüshasının yazıldığı kâğıt; yerli yapım, yoğun, kaba, kalın, buğday renklidir. Çift rakamlı yaprakların sol en alt köşelerinde rabıta kayıtları mevcuttur. B nüshasının istinsahı hakkında bilgilerin yer aldığı ferağ kaydında müstensihlerin adları *Möllâ Nûr Nâzar* ve *Möllâ Nûr Muḥammed Kâşğarî* olup istinsahın tamamlandığı tarih olarak H. 20 Şafer 1235/ M. 8 Aralık 1819 tarihi verilir (B 154/10-13).

TMM'nin bu nüshasında yer alan hem Farsça hem de Türkçe şiirlerde nazım birimi olarak beyit kullanılmıştır. Bunların şiir olduğunu belirtmek için B nüshasının ilgili yerlerine kırmızı mürekkeple *beyt* (B 024/11, B 032/2, B 044/5, B 054/12) veya *nazm* (B 067/3, B 085/4, B 086/6) başlığı konulmuştur. İlgili yerlerin yanı sıra peygamberin adı (B 042/9), (B 029/13), (B 018/5), eserin adı (B 014/1), Nakşibedilik tarikatının uluları ilgili yerler (B 017/10-11), Ahmed Kasânî ile ilgili yerler (B 041/12-13), lakabı (B 015/1-2) ile bâb (B 020/2), (B 020/2), (B 020/3), (B 020/4) ve fasılların (B 023/3), (B 024/5), (B 023/8) da kırmızı mürekkeple yazıldıkları belirlenmiştir. Kırmızı mürekkebe ayrıca vurgulanmak istenen söz konusu ifadelerin Kur'ân âyeti (B 027/2) veya hadis (B 067/10-11) olduğuna dikkat çekmek amacıyla satırın üstüne çizgi çekmek için de başvurulmuştur. Belirtilen noktalar dışında kalan yerlerin tamamı siyah mürekkeple yazılmıştır. B nüshasının katalog bilgileri şu şekildedir:

33. 168 Seiten zu 13 Zeilen; 21×12,2 und 14×8,2 cm. — Kaşgar
27. 10. 1902. — Mäßig erhalten; die beschädigten Stellen sorgsam ausge-
bessert. Papier gelb, dünn; Pappband mit gepreßtem Papier überklebt,
sehr geflickt. — S. 1. 5—8. 10—12. 157—168 leer. — S. 2—4. 9. 13. 156
Kritzelei. — S. 14—155 *maǰmūʿat ulmuḥaqqiqīn*, Übersetzung des von Abul-
baqāʾ b. Bahāʾuddīn persisch verfaßten Tezkire über Machdūmī Aʿzem
(dasselbe Werk s. Ms. 104).

80/680

5. Tercüme-i Mecmūʿātu'l-Muḥakkıķın (TMM) Üzerine Yapılan Çalışmalar

TMM'nin metni üzerine şimdiye kadar herhangi bir neşir yapılmamıştır. Yapılan çalışmaların genellikle kataloglamalardan ibaret, eseri tanıtıcı mahiyette olan neşirler olduğu görülmektedir. Ancak bu katalogların sunduğu sınırlı bilgiler sayesinde eserin varlığından haberdar olunmaktadır. Eser üzerine yapılan bu kataloglama çalışmaları dışında Köprülü'nün iki çalışmasında TMM hakkında bilgiler bulunur. Bunlardan birincisi, *Türkiyat Mecmuası*'nın ilk sayısındaki *Türkiyat Haberleri* makalesinde yer alır. Köprülü, makalesinin "*Türkistan Haberleri*" bölümünün "*Türkistan'da*" başlığında Özbekistan'da çıkarılmaya başlanan *Maarif ve Okutguçu Mecmuası*'nı tanıtırken TMM hakkında bilgiler verir. Bu bilgilerde Köprülü, Özbekistan'da çıkarılmaya başlanan mecmuanın birinci sayısının tarih kısmında Türkistan Âsâr-ı Atikiyye Heyeti'nin Özkend'de ele geçirdiği iki yazma kitaptan sonuncusunun *Muḥammed Şiddîk-ı Yarkendî*'nin Farsça yazdığı *Mecmūʿatu'l-Ḥaḳîqateyn*'in Çağatayca tercümesi olduğunu, tercümenin hicri 11. yüzyılda Muḥammed Şâdîk-ı Ya ğî Hîşârî tarafından yapıldığı bilgisini okurlarıyla paylaşır (1925: 343-344). Köprülü'nün makalesinden, üzerinde bu çalışmayı hazırladığımız şu ana kadar TMM üzerine bilinen ilk tanıtım yazısının Özbekistan'da neşredildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından neşredilen *İslâm Ansiklopedisi*'nin III. cildinde kaleme aldığı *Çağatay Edebiyatı* maddesinde olup buradaki bilgiler yukarıda künyesi verilen makaledeki bilgilerin tekrarıdır. Ansiklopedi maddesinde Köprülü; eserin tercümanının *Muḥammed Şâdîk*, memleketinin ise Yangı-Hisar olduğunu söyler. Onun kendi döneminde büyük tercüme ve telif faaliyetlerine giriştiği, bu tercüme faaliyetleri çerçevesinde Yârkendli *Muḥammed Şiddîk*'in *Mecmūʿat al-ḥaḳîkatayn* adlı eserini de Doğu Türk yazı diline tercüme ettiği bilgisini verir (1963: 318). Fatih Bakırcı 2013'te hazırladığı doktora tezinde TMM'nin müterciminin Yangihisarî olduğunu, mütercimin, eseri Muhammed Şiddîk Yarkendî'nin Farsça MM'sinden tercüme ettiğini, MM'nin Yarkendî tarafından 1793'te kaleme alındığını, Yangihisarî'nin tercümesinin, Yarkendî'nin eserinin tamamının değil de Nakşibendilik'in Kasâniyye kolunun kurucusu olan Ahmed Kasânî'nin soyu, hayatı, sohbet ve kerametlerinin anlatıldığı ilk bölüm olan *Câmiʿu'l-Makâmât*'ın çevirisi olduğunu ifade eder (2013: 98). Bakırcı'nın verdiği bilgilere bakıldığında bu tezdeki bilgi bize Köprülü'nün, Yangihisarî'nin eserin adı ve tamamını tercüme etmiş gibi verdiği bilginin eksik bir bilgi olduğunu göstermektedir. 2023'te İstanbul'da Erkam Yayınları'ndan çıkan, Necdet Tosun'un *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr: Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufî Eserler* adlı kitabının 163-164. sayfaları arasında eser, mütercim, eserin içeriği ve nüshaları hakkında daha doyurucu bilgiler bulunur. Mustafa Aşkar'ın *Tasavvuf Tarihi Literatürü* adlı eserine zeyl olarak değerlendirilebileceği iddia edilen bu eserde TMM'nin B nüshası hakkında hiçbir bilgi yer almaz. N. Tosun, TMM'yi bir ve/veya birden fazla sufinin hayat hikâyesi ve menkıbelerinin ele alındığı biyografik (menkıbe, tercüme-i hâl, tezkire) tür içerisinde değerlendirmiştir (Tosun, 2023: 15-16).

6. Tercüme-i Mecmūʿātu'l-Muḥakkıķın (TMM) Üslubu

TMM'nin dili, Doğu Türk yazı dilidir. Bu tarihî Türk yazı dilinin Klasik Sonrası Dönemi'nde kaleme alınan tercüme eserde *Yengi Hîşârî*, Türkçenin bütün zenginlik ve güzelliklerini kullanmıştır. Bununla birlikte eserde bazı yerlerin tercümesinin yapılmadığı (065/1-5; B 073/10-B 074/5; B 074/9-B 075/3) görülmektedir. Tercümelerinin yapılmadığı bu yerlerin

genellikle Farsça şiirler olduğu tespit edilmiştir. Bu yerlerin eserin orijinalindeki şekliyle bırakılması, mütercim bu dile yeterince hâkim olamamasından ziyade tarikat içerisinde okunan şiirler olmasıdır. Dolayısıyla mütercim bu Farsça şiirlere müdahale etmeyerek hem bu manevî atmosferi okura hissettirmek hem de bir nevi doğrudan anlatım yapmak istemiştir. TMM'nin aslının Farsça olması, eserde şiirlerine atıf yapılan isimlerin de Fars edebiyatı mensubu isimler olmasına neden olmuştur. Bu isimlerin başında ise Mevlânâ gelmektedir (B 066/13). Bilhassa olaylar anlatılırken uygun olan yerlerde onun *Mesnevî* adlı eserindeki şiirlere başvurulmuştur (B 0046/4, B 066/13, B 075/8-9, 133/3-5). Yine tasavvuf düşüncesinin gelişmesine katkılarda bulunmuş Attâr-ı Nişâbü'rî'nin *Pend-nâmesi* de olayların izahında müracaat edilen eserlerden biridir (B 056/5). Söz konusu şiirler ve eserin özgün şeklinin Farsça olması ile eserde Kur'ân âyetleri ve hadislere başvurulması *Yengi Hişârî*'nin hem bu dillere hâkim olduğunu hem de din, tasavvuf ve edebiyat alanlarında eğitim alarak kendini yetiştirdiği neticesini ortaya koymaktadır.

Özellikle olayların anlatımında geçen ayetlerin tercümesi, Türk Hakanlığı'nda satır altı tercümelerle başlayıp (Kök, 2004; Ünlü, 2004; Ata, 2004) Hekimoğlu Nüshası (Sağol, 1993), Özbekistan Nüshası (Üşenmez, 2010), Anonim Tefsir/ Orta Asya Kur'an Tefsiri (Usta, 2011) ve Meşhed Nüshası (Şimşek, 2017) ile devam eden İslam'ın mukaddes kitabının ve ayetlerinin tercüme ve tefsiri ile ilgili ileride yapılacak çalışmalara malzeme sunmaktadır. Eserde geçen otuz iki ayetin yukarıda zikredilen eserlerdeki şekilleriyle mukayeseli neşri tarafımızca başka bir çalışma konusu olarak hazırlanmaktadır. İlgili yerlerin ayet olduğu hem satırın üzerinin kırmızı mürekkeple işaretlenmesi hem de *Ḥaḳḳ subḥānehu ve ta'ālā kelām-ı mecîdde ḥaber berîpdür* (B 061/6-7, 079/8, 095/4-5), *āyet-i kerîme-nîng maẓmûnı birle ḳavlulu ta'ālā* (B 027/1-2), *kelāmullāh bile ḳavlulu ta'ālā* (B 042/11-12), *ḳavlulu ta'ālā* (052/8, B 052/13, B 056/9) gibi ifadelerle özellikle belirtilmektedir. Konuyla ilgili örnek kullanımlardan bazıları şunlardır: *vemā erselnāke illā rahmeten lil-ālemine ya'nî Ḥaẓret-i Muḥammed Muştafâ şallāllāhu 'aleyhi ve sellem-ni 'ālemğa rahmet üçün iberdük* (B 014/7-9), *innemā emvālukum ve evlādukum 'aduvven leküm faḫzerühüm ya'nî sizlernîng mālîngızlar ve ferzendi-ñgızler sizlerge düşmen turur* (B 092/6-9).

Eserin dinî bir eser ve muhataplarının İslam dini mensubu kimseler olması münasebetiyle olayların anlatımında hadislere de başvurulmuştur. Anlatılmak istenen duygu ve düşüncenin, okurun zihninde daha etkili belirmesi ve yer etmesi amacıyla eserde bir tebliğ aracı olarak tam yirmi dokuz yerde hadislere başvurulmuştur. Bu hadisler ile onların açıklamasına dair birkaç örnek şöyledir: *peygamber 'aleyhi's-selām ayıtpdurlar ki el-kezzābu lā ümmeti ya'nî yalğançı menîng ümmetim imes didiler* (B 089/1), *peygamber 'aleyhi's-selām ayıtpdurlar kim el-'ibâdetü 'aşerete eczâ'in tis'atu minhâ talebü'l-ḫelâli ve'l-vâhiduha minhümâ sāyiru'l-'ibādâti minhâ ya'nî 'ibâdet on pâre turur toḳuzı ḫelâl yemeklik ve ḫelâl keymeklikde turur bir pâre-si özge sāyir 'ibâdet-ler turur* (B 061/7-8).

TMM yazarının üslubunda ayrıca Türklerin atlı göçebe hayat tarzının izlerini de görmek mümkündür. Bilhassa anlatıma açıklık kazandırmak, soyut kavramları somut kavramlara dönüştürmek yani dilin somutlama gücünü yansıtan ve derin düşüncenin yansıması olan atasözlerine yer verilmesi bunun en güzel örnekleridir. Olayların izahında müracaat edilen atasözlerinden birkaçı şunlardır: *māl-dār köçe bayır dervîş kiçe bayır ya'nî māl-dār her kün köçüp yaylak yerge tüşse mālî ziyāde bolur dervîş kiçe-lerde bîdār bolsa rahmet-i ḫudāvendiğa bay bolur* (B 057/2-3), *yerde ḳaysı uruḡ-nı saçsa şol üner* (B 092/1).

TMM'de ayrıca soyut ve anlaşılması güç kavramları somutlaştırmak, anlatıma açıklık ve güç katmak için verilen örnek kullanımlarda Türk atlı göçebe hayatının izleri de görülmektedir. Yeni Uygur edebiyatında *canlanduruş yöntemi* olarak adlandırılan, bir şeyi başka bir şeyin özellikleriyle betimleyip metne anlamsal derinlik ve duygusal yoğunluk kazandırmak anlamına gelen bu söz sanatının (Bilge, 2024: 1) TMM'de pek çok örneği bulunmaktadır:

şirmerdlerine sūzīş-ğa kirer irdiler mest tive dek āvāz kıılır irdiler an-ḥāzret hem müteḥayyir bolup bu beyt-ni tekrār kıılır irdiler (076/7-8), nācīs hem şoḥbet-lerdin perhīz kıılmıǵızlar olarǵa āšnā bolmaq fişķ fūcūrǵa bā' iş bolur Hudādın ġāfil kıılır olarınǵ şoḥbeti-din koy bōridin kaçǵan-dek kaçmaq kerek büzürg-ler aytıpdurlar (094/6-9), Haqq-subḥānehu ve ta'ālā taǵka tecellī kııldı Haqq ta'ālā-nıǵ cemāl ve celāliyyeti-ğa Tūr Taǵı tākat keltürälmadı atқан yüng mişl-lik pāre pāre boldı bu vāķı'a-dın qorķup bī-ḥōd boldı (106/10-12).

7. Tercüme-i Mecmū'ātu'l-Muḥakkıķın'ın (TMM) İmla ve Ses Özellikleri

İmla ve Ses Bilgisi Özellikleri bölümünde, Son Dönem Doğu Türk yazı dilinin imla, ses ve ağız özelliklerini barındıran TMM'nin Berlin (B) nüshasındaki ünlülerin, ünsüzlerin, yabancı kelimelerin, eklerin yazımı gibi imla ile ünlüler, ünsüzler ve bunlarda tespit edilen ses olayları gibi alt başlıkların yer aldığı ses bilgisi özellikleri üzerinde durulmuştur.

7.1. İmla

TMM'de Türkçe kelimelerin kök ve eklerinde bütün ünlülerin gösterilmesi, Uygur imla geleneğinin devam ettirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Türk-Arap hatlı Doğu Türk yazı dili metinlerinde Arapça ve Farsça kelimelerin imlasında değişiklik olmamakla birlikte bu kelimeler ait oldukları dildeki özgün imlaları ile yazılmıştır. Ancak son dönem Doğu Türk yazı dilli metinlerde Arapça ve Farsça kelimelerin orijinallerinde bulunmayan ünlülerin uzun ünlülü olarak yazıldığı görülmektedir. Bu ünlülerden /ı/ ünlüsünün Arapça ve Farsça kelimelerin orijinal yazımlarında bulunmadığı hâlde metnimizde gösterildiği tespit edilmiştir. Bu nedenle bu ünlü transkripsiyon alfabesinde tarafımızca /i/ şeklinde gösterilmiştir: dāḥīl (002/4), Ḳāṣīm (022/6), muvāfiḳ (052/5), ḳātīl-dür (091/12), lāzīmdur (112/2). Doğu Türk yazı dili sahasına ait bu eserin imla özelliklerinden bazıları şunlardır:

Bazı eklerin gövdeden ayrı yazılması: dōst-larǵa (014/5), ālem-ǵa (014/7), ay-nıñ (021/13), kiçik-lik-leride (034/9), ḳuvvet-lik (067/3), nefes-dür (112/4), şerīf-ni (104/3).

Kelime ve eklerdeki bütün ünlülerin gösterilmesi: ay-nıñ (002/3), san-sız (014/3), oḳuǵuçı-lar (018/2), üçünçi (020/3), közini (020/10), uluǵlarǵıdın (022/4), bitüdiler (022/8), tapmaǵlıķ (036/6), ötemaḳdur (097/11), körsettim (114/6).

Çokluk ekinde ünlülerin gösterilmesi: evliyā-lar-nıñ (013/3), muḥliş-lar (015/8), oḳuǵuçı-lar (018/2), kitāb-larǵıdın (019/4), mededleri (020/7), kişi-lerge (130/6), küf-leri-nıñ (132/6), küze-lerini (132/7).

Kalın sıradan kelimelerdeki s ünsüzü için ص, t ünsüzü için ط harfinin kullanılmaması: san-sız (014/3), sordı-kim (019/8), saḳlar (026/2), toḳuz (028/8), tapmaǵlıķ (036/6), tutsunlar (036/7), taǵka (106/9).

Geniz n'si için ن ve ك harflerinin kullanılması: mıñ (002/3), köñül-lerge (019/11), tañ (065/11), ḳarañǵu (075/7), keñrū (095/11), yeñi (133/10), mañga (136/13).

Zamir /n/'sinin genellikle kullanılmaması: uluǵlarǵıdın (022/4), orun-larǵıdın (028/12), işigide (041/4), muḥabbeti-din (055/7), ḥōşluǵıdın (064/2), vehmidin (155/6).

Arapça kelimelerdeki hemzeli kelimelerin yazımında bu ses genelde y ünsüzüne dönüşmüştür: **مُيَاسِر** müyesser (016/11), **فَايِدَاس** fāydası (017/4), **نَايِب** nāyib (019/7), **كَايِنَات** kāyināt (060/1), **دَايِم** dāyim (066/12), **مَايِل** māyil (067/2), **اَعَايِب** 'acāyib (0136/8), **شَرَايِف** şerāyif (0141/7).

Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin genellikle art damak ünsüzü olan ekler almaları nedeniyle kalınlık-incelik uyumunun sık sık bozulması: **رَاہِم** raḥīm-lık (014/5), **اَلَم** 'ālem-ğa (014/7), **دَم** dem-ğaça (015/6), **اَوَّلْکِ** evvelkı (029/4), **وِلَايَتِ** vilāyeti-ğa (029/12), **فَرْزَنْد** ferzend-leriga (040/7-8), **فَاکِرْچِلِک** faķırçılık (049/10), **مُنَاسِب** münāsib-raķ (051/11), **اَوَّلْاَقْدَمِز** evvelraķdurmiz (053/10), **لِزْزَتْلِک** lezzetlik (128/5). Bu durumu Eckmann, Arapça ve Farsça kelimelerin Doğu Türkçesindeki telaffuzlarına bağlarken (2012: 28) Eraslan, konuyu imla istikrarsızlığı ile açıklamaktadır (1970: 114). Yabancı kelimelerde görülen bu durum müstensihler tarafından zaman içerisinde Türkçe kelimelere de teheccüz ettirilmiştir (Eraslan, 1970: 115). Kalınlık-incelik uyumunun bahsedilen nedenden ötürü bozulduğu Türkçe bu kelimelere örnek kullanımlardan bazıları şunlardır: **اِشْغَا** işğa (020/8), **سَوْزْغَا** sözğa (054/10), **پُشْغُرْغُو** püşürgu (147/2).

Metinde harekesiz olmasına rağmen Arapça kelimelerin yanlış okunmaması için şedde işaretinin kullanıldığı örnekler: **اَمَمَا** ammā (015/11), **اَلْاَدَسَالَلَاھُو** ḳaddesallāhu (019/2), **اَلْسَیْیِد** seyyid (019/8), **اَلْمُکَمَّمَل** mükemmel (025/10), **اَلْمُدَدَتْدِنْ** müddet-din (028/10), **اَلْکَابِلِیْیَتْدے** ḳābiliyyet-de (029/4), **اَوَّلْکِ** evvelkı (029/4), **اَلْمُونِیْیَر** münēvver (033/12), **اَلْمُجَلَّلَارِیْغَا** mücellālariga (044/2), **اَلْمُفَہْسِر** müfessir (044/3), **اَلْکُوْیْیَت** kuvvet (069/4), **اَلْمُوْهَابْبَتْنِی** muḥabbet-ni (071/9). Söz konusu yabancı kelimelerin yanı sıra şedde işaretinin /-t/ ile biten fiilere Türkçe GGZ ekinin geldiği örneklerde ikizleşmeyi göstermek için de kullanıldığı belirlenmiştir: **يَتْتِیْیَر** yetti-ler (017/13), **اَلْاَرْتِیْیَلَر** tarttılar (038/1), **اَلْکُورْیَتْتِی** körsettim (114/6), **اَلْاَنْگَاتْتِی** tanğ attı (117/3).

Süs unsuru olarak kullanılan üç nokta (۰۰۰) metinde sin harfinin karışmaması için alta, be ve ye ile çe ve ye harflerinin yan yana bulunduğu kelimelerde şeklinde yazılmıştır: **اَلْاَدَسْتْلَاَرْغَا** dōst-larğa (014/5), **اَلْاَرِسَاَلَتْ-غَا** risālet-ğa (014/7), **اَلْاَسَبْبْ-دِنْ** sebeb-din (015/9), **اَلْاَسَان** āsān (015/10), **اَلْمُونَاَسَبْتِی** münāsebeti (015/12), **اَلْاَسُلُوکْیْنِی** sülūkını (016/4), **اَلْاَشِکْیَسْتْ-لِک** şikeste-lik (016/6), **اَلْاَدُرْیُست** dūrüst (016/7), **اَلْاَنُشْا-نَمْغ** nüşa-nmğ (016/13), **اَلْاَبِیْیَار** bisyār (017/3), **اَلْاَرَسُل** resül (017/12), **اَلْاَنِیْسَبْت** nisbet (018/6), **اَلْاِیْسْت-سے** iste-se (019/6), **اَلْاَسَیْیَاوَار** sezāvār (020/8), **اَلْاَسَاناپ** sanap (069/3); **اَلْاَبِیْیَت** bitip (018/2), **اَلْاَبِیْیَل** bile (019/8), **اَلْاَبِیْیُدِیْلَر** bitüdiler (022/8), **اَلْاَبِیْیُکْیَلَاَر** bitügeyler (101/8), **اَلْاَبِیْیَدَار** bīdār (058/6), **اَلْاَبِیْیَلْغِی** bilgeli (068/11), **اَلْاَبِیْیُورْماقْی** bişürmaķı (114/13).

Özbek Türkçesinde görülmeeyen veya çok nadir görülen; fakat Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olan katmerli zamir çekimi: **اَنِیْیَنْگْدِنْ** anıñdın (018/3), **اَنِیْیَنْگْدِنْ** anıñdın (055/13), **اَنِیْیَنْگْدَا** anıñda (071/3), **اَلْمُونِیْیَنْگْدَا** munıñda (104/11).

7.1.1. Ünlülerin İmlası

Doğu Türk yazı dilinde kapalı /é/ sesiyle birlikte dokuz ünlü bulunmaktadır. Bunlar: a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü'dür. Bu ünlülerin yanı sıra Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde /ā, ī, ū/ gibi üç uzun ünlü daha bulunmaktadır. İşte Doğu Türk yazı dilindeki bu dokuz ünlüden beşi ince /e, é, i, ö, ü/, dördü /a, ı, o, u/ ise kalındır. Ayrıca bu ünlülerden beşi geniş /a, e, é, o, ö/, dördü /ı, i, u, ü/ ise dardır. Kapalı /é/ sesi ise Türkçede /e/ ile /i/ arasında yer alan yarı geniş bir ünlüdür.

/a/ ünlüsü: Söz başı /a/ ünlüleri genellikle medli elif ile gösterilmiştir: **اَلْاَلْغَا** alğay (018/3), **اَت** at (020/1), **اَيْیْیَنْگ** ayı-nmğ (021/13), **اَلْاَلْدِیْدِنْ** aldıldın (026/5), **اَز** az (056/13), **اَلْاَاچِلُور** açılır (065/13), **اَلْاَاغْرِیْکْ-غَا** ağırık-ğa (066/11), **اَلْاَرْکَا-لَارِیْدِنْ** arķa-larıdın (125/3). Bununla birlikte söz başı /a/ ünlüleri şu kelimelerde medsiz elif ile gösterilmiştir: **اَنِیْیَنْگ** anıñ (018/4), **اَيْیْیَدِلَر** aydılar (026/8), **اَيْیْیَاغ** ayağ (069/7), **اَلْاَرَاْسِیْدَا** arasında (117/4).

Söz içi /a/ ünlüleri *tapğan* (019/11), *yılan* (021/12), *yarutmaq* (054/9), *kalmağay* (022/2), *yatar* (026/4 örneklerinde görüldüğü üzere genellikle elif ile gösterilmekle birlikte *kaçan* (055/1), *yaratkândur* (056/9), *karamağay* (091/1), *yağşılıq* (101/3), *yarar* (104/11), *balaları* (114/3), *yarağlıq* (153/11) örneklerinde ilk hecedeki a ünlüleri gösterilmemiştir. Söz sonu /a/ ünlüleri ise elif veya güzel h ile gösterilmiştir: *beyānıda* (020/2), *tapsa* (020/13); *yatsa* (026/1), *yaşlarıda* (049/8), *barça* (069/7), *yana* (069/8).

/e/ ünlüsü: Söz başı /e/ ünlüleri elif ile gösterilmiştir: *eyle-gil* (155/5). Bunun yanında Doğu Türk yazı dili ile yazılmış eserde kök hece /e/'li sözcüklerin yazımında /i/ okutacak şekilde yâ (ی) harfi kullanılmıştır: *kilür* (26/1), *kiçe* (35/1), *itek-leride* (40/6).

Söz içi ve sonu /e/ ünlüleri Doğu Türk yazı dili ile yazılmış belgelerde elif veya güzel h ile gösterilmiştir: *iste-se* (019/6), *neme* (019/9), *yetkürmek-niñg* (023/5), *içre* (023/6), *köçe* (057/2), *bilgeli* (068/11), *köterip* (070/3). Şu örneklerde ise hiç gösterilmemiştir: *bölek* (026/11), *keyin* (039/6), *keltürüldi* (021/3), *tepremek-ke* (064/10), *ketkendür* (114/4).

Eski Türkçede kapalı e /é/'li olduğu tespit edilen kelimeler, sistemli olarak /e/ okutacak şekilde hiçbir ünlü kullanılmadan karşımıza çıkar: *beş* (025/4), *yerde* (026/4), *belinçe* (039/5), *yetkürdi-ler* (039/7-8), *haber berdi* (040/11), *yetmes* (043/2), *keçmes* (064/10), *yemeklik* (092/9), *keymeklikde* (092/9), *ellik* (0105/4). Bununla birlikte kapalı /e/'li olan şu kelimeler aşağıdaki kelimelerde /i/ ile gösterilmiştir: *işik* (041/4), *iligi* (041/7), *irdi* (041/9), *digeyler* (053/10), *işitmek-ke* (065/10), *tigdi* (134/2).

/ı, i/ ünlüleri söz başında ى söz içi ve sonunda ise bazen ى ile gösterilmiş, bazense hiç gösterilmemiştir: *ılgap* (019/5), *istese* (019/6), *işğa* (020/8), *ilgeri* (021/8), *iberdiler* (026/3), *işik* (041/4), *imes* (086/9). Söz içinde ى ile gösterildiği örnekler: *bile* (019/8), *dip* (019/9), *bilmek* (024/13), *çıkıp* (027/6), *mindi* (040/10), *tive* (076/7). Söz içinde hiç gösterilmediği örnekler: *yılan* (021/12), *yılı* (021/12), *her birleri* (022/7). Söz sonunda ise her zaman ى ile gösterildiği örnekler: *ıarık-lerni* (019/6), *ikinci* (020/2), *hiç kaysı* (022/8), *oğlı* (025/3), *tigdi* (134/2).

/o, ö, u, ü/ gibi yuvarlak ünlüler, söz başında ۇ veya sadece *oğlı* (25/3) örneğinde ise ى, söz içi ve sonunda ise ى ile gösterilmiş veya hiç gösterilmemiştir: *ulansa* (018/9), *uluğları* (19/2), *uşbu* (019/7), *özge* (019/6), *üçünçi* (020/3), *uygansa* (026/5), *uzar* (054/4), *ot-larını* (054/9), *olturur* (070/4); *tüşürdiler* (027/6), *buyrup* (019/2), *sözlerdin* (019/3), *cem bolğan* (020/1), *koyuldi* (020/1), *tört* (020/1), *keltürüldi* (021/3), *yol* (020/13), *ölüg* (052/11), *kuş* (114/4); *bu* (019/3); *köngül-lerge* (019/11) örneğinde koyu renkli yerde ü ünlüsü yazılmamıştır.

7.2. Ses Bilgisi

İncelemeye esas aldığımız TMM'nin B nüshası, ses-yazı ilişkileri ve dilin iç gelişme tarihine dair bildiklerimizle aşağıda belirtilmeye çalışılan ses bilgisi özelliklerini göstermektedir.

7.2.1. Ünlülerle İlgili Ses Olayları

Bu başlık altında Türkçe kelimelerdeki ünlülerle ilgili ünlü daralması, ünlü genişlemesi, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düzleşmesi, artdamaksıllaşma, öndamaksıllaşma, ünlü (hece, orta hece) düşmesi ve ünlü birleşmesi gibi ses olayları ses olayları ile ünlü uyumları üzerinde durulmuştur.

7.2.1.1. Ünlü Değişmeleri

İncelenmeye esas alınan eserde ünlü daralması, ünlü genişlemesi, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düzleşmesi, artdamaksıllaşma, öndamaksıllaşma, ünlü düşmesi ve ünlü birleşmesi gibi ses olayları tanıklanmıştır. Bunların örnekleri ise şunlardır:

Ünlü Daralması:

/e/ > /i/ değişmesi: *irdi* (015/4), *itek-leride* (040/6), *işik* (041/4), *kiçe* (057/3), *kilür* (026/1).

/a/ > /i/ değişmesi: *imdi* (038/10).

/o/ > /u/ değişmesi: *uşbu* < *oş bu* (019/7).

Ünlü Genişlemesi: *yete* < *yeti* (025/11), *alta* < *altı* (066/6).

Ünlü Yuvarlaklaşması

/e/ > /ö/ değişmesi: *öyürgeyler* (055/13).

/e/ > /ü/: *üy-leride* (062/6).

/i/ > /ü/ değişmesi: *üçün* (029/5).

/ı/ > /u/ değişmesi: *bulut-lar* (041/11), *kurutur* (066/12), *okusunlar* (035/4), *unutup* (114/3).

Ünlü Düzleşmesi

/o/ > /a/ değişmesi: *savuk-nı* (111/5).

/u/ > /a/ değişmesi: *tola* (128/9), *boğuzlağan* (061/11).

/ü/ > /e/ değişmesi: *köterdim* (031/10).

/i/ > /e/ değişmesi: *yigirme* (066/6).

Artdamaksıllaşma

ıssıg < *ısığ* (139/7).

Öndamaksıllaşma

mîng < *bîng* *bîng* (002/3), *iberdiler* < *ıd-u bérđiler* (026/4), *yêngi* < *yañgı* (133/10), *til* < *tıl* 'dil' (135/13), *püşürğu* < *pişür-* < *bişür-* < *bışur-* (147/2).

Ünlü Birleşmesi

andağ < *andağ* < *antağ ok* < *anteg ok* < *anı teg ok* (049/3), *mundağ* (049/5), *iberdük* < *ıd-u bérđük* (014/9), *imdi* < *emdi* < *emti* < *amtı* (038/10), *şol* < *oş + ol* (031/10), *tapalmas irdi* (039/11).

Ünlü Düşmesi

uykulamaqlıg (056/6), *köñg lini* (089/6), *agritmak* (089/6), *ormıda* (099/10).

7.2.1.2. Ünlü Uyumları

Türkçe kökenli sözcüklerde birkaç istisna ile kalınlık-incelik uyumu tamdır. Fakat TT'de ön ünlülerle söylenen bazı Arapça ve Farsça kelimelerin, metinde Türkçe eklerin art ünlülü şekillerini aldıkları görülmektedir. TT'den farklı olarak art ünlüler ile söylendiği için kalınlık-incelik uyumunun sık sık bozulmasına yol açan bu eklerin *‘ālem-ğa* (014/7), *dem-ğaça* (015/6), *şāhib-lığa* (036/11), *seherğa* (058/1), *bende-sığa* (085/11) gibi alıntı kelimelerdeki yönelme durumu eki, *evvelkı* (029/4) alıntı kelimesindeki aitlik eki, *rahīm-lık* (014/5), *‘ācizlık* (16/6), *h̄āce-mizlığı* (021/4), *faķırçılık* (049/10), *lezzetlik* (128/5), *pīrlık* (138/6) gibi alıntı kelimelerdeki isimden isim türetme eki +llG, *münāsib-raķ* (051/11), *evvelraķdur miz* (053/10) gibi alıntı kelimelerdeki karşılaştırma eki +rAK ve Türkçe *püşürġu* (147/2) kelimesindeki sıfat-fiil ekinin kalınlık-incelik uyumunu bozan ekler oldukları tespit edilmiştir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun, Doġu Türk yazı diliyle yazılan eserde tam olmadığı görülmektedir. Bilhassa bazı yapım eklerindeki ünlüler Eski Türkçe döneminden beri tek şekilli olmaları münasebetiyle bu eklerin geldiği kelimelerdeki aykırılık metinde de devam etmektedir. Daima yuvarlak ünlü taşıyan ve bu nedenle uyum dışı kalan ekler ise şunlardır: Bildirme fiili {-dUr} *yanmakdur* (087/10), *leşkeridür* (019/10), *baġlık-dur* (097/4), sıfat fiil eki {-Guçl} *okuġuġı* (015/10), *işitġüci* (015/10), *tevbe kıġuġı* (063/8), *tileġüci* (063/9), zarf fiil eki {-GUnçA} *açġunça* (056/4), *tartmaġunça* (056/13), *tepregünçe* (064/5), ettirgenlik eki {-Ur} *keçürdi-kim* (030/4), *aşurdılar* (057/7), ettirgenlik eki {-dUr-} *sındurur* (017/9), *keltürüldi* (021/3), ettirgenlik eki {-GUr-} *yetkürüp-dür* (018/13), *kigürür* (053/5), emir kipinin T/Ç3Ş ekleri {-sUn} *‘amel kılsun* (019/7), *bersün* (027/8), *yetkürsünler* (124/12), soru edatı {+mu} *körmeymüsin* (055/9). GGZ T/Ç1Ş ekleri *iberdük* (014/9), *keldük* (129/11), *tarıduķ* (115/5), geniş zamanın T/Ç3Ş ekleri -Ur *hıyānet kıılır* (003/2), *ulanur* (030/3), *yıķılurlar* (030/9), *zuhūrğa kelür* (038/9), *dest berür* (062/5), *kelüp* (028/7) örneğindeki zarf fiil ekinin yardımcı ünlüsü de yuvarlak ünlülüddür.

Belirtme durumu eki her zaman düz ünlülüddür. Bu durum, yazılı dilin yazım geleneğinin sürdürüldüğünü açıkça gösterir: {+I} *közini* (020/10), *savuk-nı* (111/5), *sözni* (155/8), T3Ş iyelik eki {+I} *tört-i* (002/6), *özi-niġ* (014/5), *maźmūni* (015/13), *özlüġiçe* (020/5), *kūni* (021/3), *te ‘hīr bolġusıdır* (054/4). Bu özellik ilk biçimleri düz ünlülü olan şu eklerde de karşımıza çıkar: ilgi durumu eki {+nInġ} *yol-nmġ* (013/9), *mařlūb-nmġ* (016/9), *sūlūk-nmġ* (019/1); ayrılma durumu eki {+dIn} *kündin* (039/1), *mundın* (054/3); aitlik eki {+kı} *evvelkı* (029/4), addan ad türetme eki {+nçl} *törtinçi* (002/5), *toķuzınçı* (002/10), addan ad türetme eki {+slz} *közsis* (151/6), GGZ'nin T/Ç3Ş {-dl} *toġdı* (002/6), *ķoyuldı* (015/7), *sordı* (017/4), *ķoydılar* (029/7), *kördiler* (030/7), emir kipinin T2Ş {-gIl} *yetkürgil* (026/6), *üzgil* (98/8) genellikle düz ünlülüddür.

Şu kelimeler de düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık gösterirler: *ķamu* (17/5), *açuķ* (32/2), *neķük* (056/3), *yamġur* (069/9), *ķaranġġu* (705/7), *bōri* (094/8), *yalġuz* (096/9), *ķaġun* (115/6).

7.2.2. Ünsüz Deġişmeleri

Ses-yazım ilişkilerine baġlı olarak belgelerde tespit edilen ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ġ, h, ħ, k, ķ, l, m, n, nġ, p, r, s, ş, ş, t, t̄, v, y, z, ž, ž. Eserdeki /ħ, ş, ž, ž/ ünsüzlerinin varlığı Arapça ve Farsça olmak üzere yabancı dillerden alınma kelimelerin varlıklarıyla ilişkili iken nġ sesi Türkçe kökenli sözcükler için geçerlidir. TMM'nin B nüshasında ünsüzlerle ilgili görülen ses olayları şunlardır:

Ötümlüleşme:

-ķ-, -ķ- > -ġ-, -ġ-: *aşlık* (025/7), *yařlıġ* (040/13), *tatlıġ* (067/2), *otluġ* (086/11), *bozuġluk* (111/10), *ayaġlarıġa* (117/5).

t- > d-: *taşkārdur* (018/13), *rāst-dur* (036/4), *dip* (065/7), *dek* (094/9), *digil* (104/3), *denġiz* (045/9).

-d- > -g-: *ige* << *ıdı* < *édi* (114/5).

Ötümsüzleşme

b- > p-: *püt* (100/9), *pütün* (115/6), *pütmesler* (129/4), *püşürünġ* (147/2).

-z > -s: *tapmas* (151/5), *pütmesler* (129/4), *küydürmesler* (078/7), *bilmesler* (153/1).

-z- < -s-: *ükzege* (150/8).

Sızıcılışma

-b- > -v-: *tive* (076/7).

-g- > -v-: *savuk* (111/5), *birev* < *biregü* (103/8).

-k- > -h-: *taḥı* (025/13), *yaḥşı* (065/13), *aḥşam* (103/5), *toḥta* (155/8).

-p- > -f-: *tofraḳdın* (085/13), *ḳofuşıda* (096/11), *arfa* (111/7), *ḳofup* (114/1), *küfde* (136/12).

Akıcılışma

b- > m-: *miner* (134/9), *muzlap* (138/8), *muznı* (139/3), *mundaġ* (148/5), *mundın* (149/1).

-ḳ-, -ḳ > -y-, -y: Eski Türkçe dönemindeki, bazı söz içi ve sonu /ḳ/ sesleri, Batı ve Doğu Türkçesinde düzenli olarak /y/ olmuştur: *uyku* (055/9), *keyin* (028/2), *keygülük* (068/12), *ayaġ* (069/7), *boyı* (144/10), *ḳoyup* (146/3).

Diğer Ünsüz Değişmeleri

/-b/ > /-y/: *üy-leride* (062/6).

-ń, > -yXn, -y: *koń* > *ḳoy* (094/8).

-ńġ- > -ġ-: *yalġuz* (096/9).

-ġ- > Ø: *kerek* < *kergek* (021/1), *tofraḳdın* < *tofurġaḳdın* (085/13), *ḳulaḳ* < *ḳulġaḳ* (090/2).

y- > Ø: *uçalarını* (029/7).

-r- > Ø: *bile* < *birle* (021/10), *imes irdi* < *irmes irdi* (037/2), *ölüg imesdürler* < *ölüg irmesdür* (052/11).

-l- > Ø: *uluġ* < *ulluġ* (022/4) örneğinde ETü.'nün söz içi /-l-/ ünsüzü Oğuz grubu Türk lehçeleri örneklerindeki gibi düşerken *keltürdiler* (035/10), *olturdılar* (037/9) örneklerinde ise ETü.'nün söz içi bu /-l-/ sesleri korunmuştur.

b- > Ø: *olġanmġdın* < *bol-* (036/11). Türk dillerinin tasnifinde ölçüt olarak alınan bu ses olayı incelenen metnimizde sadece bir yerde, Batı Türkçesindeki ol- şekliyle tanıklanmıştır.

-b > Ø: *su* < *sub* (027/8).

Kaynaşma: *mañġa* < *men + ge* < *ben + ge* (039/12), *sañġa* < *sen + ge* (035/1), *kimesne* < *kim ise ne* < *kim erse ne* (015/9).

Göçüşme: *örgetti-ler* (028/13).

Başta /y/ Ünsüzü Türemesi: *yıraḳ* (061/10), *yıġladılar* (057/11), *yıġı* (083/8).

Hece Düşmesi: Bildirme fiilinin ekleşmiş şeklinin ötümlüleştirek "-dUr" şeklinde olduğu hâlde ekleşmemiş şeklinin ise ötümsüz "turur" şeklinde olduğu belirlenmiştir: *budur* (052/13), *bisyārdur* (054/3), *ma'zūrdur* (056/7); *düşmen turur* (061/6), *maḳām turur* (108/8).

Ünsüz Uyumu

Kelimelerle onlara gelen eklerin ünsüzleri arasında bir uyum yazımda yoktur. Zira ünsüzle sonlanan isim tabanının son ses konumundaki ünsüzünün niteliğinden bağımsız olarak bulunma durumu eki *vaqt-da* (025/13), *evşāfda* (033/13), *hānqāh-da* (037/7), *sülük-da* (055/3), *fürşat-da* (061/2), ayrılma durumu eki *yırāqdın* (026/4), *vaqt-dın* (028/3), *başdın* (133/10), *cenāze kötermesdin* (140/9), *günāh-dın* (152/9), *muḥālet kıılmaḡda* (080/2), *beyān kıılmaḡda* (084/5) örneklerinde şimdiki zaman eki, geçmiş zaman eki {- (X)p dUr} *aytıpdurlar* (078/4), bildirme eki {+dUr} her zaman *bihraḡdur* (077/10), *vācib-raḡdur* (080/3), *yanmaḡdur* (087/10) /d/'li yazılmıştır. Yönelme durumu eki, gelecek zaman eki {+GA} *ḡalāyık-ḡa* (014/4), *risālet-ḡa* (014/7), *işḡa* (020/8), *kılıç-ḡa* (030/9), *oḡımaḡḡa* (062/1), *nefes-ḡa* (112/8), sıfat-fiil eki {-GAn} *soḡḡan* (001/5), *tapḡan* (052/4), *kaḡḡan* (094/8), *aytḡan* (104/10), gelecek zaman eki {-GAy} *tapḡay* (016/5), *tutḡay* (059/9) örneklerinde de görüldüğü üzere /-G-/'li yazılmıştır. Adlardan meslek adları türetmeye yarayan {+çl}'da ise ek ünsüzü eklendiği ismin son ünsüzünden bağımsız olarak eski biçimini sürdürür: *yalḡançı* (089/1).

Sonuç

Bu çalışmadaki verilerden hareketle şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Türk kültürünün etkisinin güçlü olarak hissedildiği Hocalar Dönemi ile sonrasında medrese ve Nakşibendiye çevresinde Türkçeye ilginin arttığı anlaşılmaktadır. Bu ilgi, Türkçenin bölgede uzun süredir rekabet içinde olduğu Farsçaya karşı üstünlük sağlamasında önemli yeri olan telif ve/veya tercüme eserlerin ortaya konmasını sağlamıştır. İşte bu çalışmada tanıtılmaya çalışılan TMM hem Türkistan'daki Nakşibendiye tarikatının iç dinamiklerinin anlaşılması hem de Türk dilinin bu dönemde tarihî gelişimi ile Farsçaya karşı kazanmış olduğu yetkinlik seviyesini gözler önüne koyması açısından değerli bir eserdir.

TMM'de okurun asıl düşüncüyü çağrışım ve temsil yoluyla iyice anlamasını sağlamak için verilen Kur'an-ı Kerim ayetlerinin Türkçe mealleri, Türk Hakanlığı döneminden başlayan Türk meal ve tefsir geleneğinin gelişimini ortaya koyması açısından önemlidir. Benzer şekilde, eserde geçen hadisler ile bunların Türkçeye tercümelerinin Türk hadis geleneğinin tarihî serüveninin takip ve anlaşılmasında hem ilahiyatçılara hem de Türklük bilimcilere zengin malzemeler sunduğu tespit edilmiştir. Yine eserdeki atasözleri, özlü sözler ve şiirler dönemin dil ve edebiyat kültürü ile zevkinin ortaya konmasıyla anlaşılmasında oldukça yararlı olduğu anlaşılmıştır.

Hocalar Dönemi sonrasının önemli kaynaklarından biri olan TMM üzerine yapılan imla ve ses bilgisi incelemesinde metnin son dönem Doğu Türkçesi dil özellikleri gösterdiği görülmüştür. Metnin Doğu Türkçesi son dönem dil özelliklerini ve bilhassa Yeni Uygur Türkçesine yakın benzerlikler ihtiva ettiği belirlenmiştir. Nitekim Doğu Türk yazı dilinde ilk hecede i ile yazılan *beş* (025/4), *verde* (026/4), *beliḡe* (039/5), *yetkürdi-ler* (039/4-5), *haber berdi* (040/11), *yetmes* (043/2), *keçmes* (064/10), *yemeklik* (092/9), *keymeklik* (092/9), *ellik* (105/4) gibi kelimelerin e ünlüsü ile yazılması, üy < eb (ETü) (062/6) örneğinde -b > -y şeklinde gelişen damaksılaşma ses olayının görülmesi, *anmḡdın* (018/3), *anmḡda* (071/2-3), *munmḡda* (104/11-12) örneklerinde Özbek Türkçesinde görülmeyen veya çok nadir görülen; fakat Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olan katmerli zamir çekimi Çağdaş Uygur Türkçesine geçiş sürecinin etkilerini gösteren özelliklerdir.

Yine *beyānıda* (022/2), *uluḡlarıdın* (022/4), *orun-larıda* (028/12), *işigide* (041/4), *vücūdlarıda* (049/5), *vaqt-larıda* (051/9), *dergāhıda* (052/12), *muḡabbeti-din* (055/7), *ḡayālidin* (055/10), *ḡaddidin* (057/7), *ḡöşluḡıdın* (064/2), *lezzetidin* (064/2), *vehmidin* (155/6) örneklerinde T/Ç3Ş iyelik eki almış kelimelerde durum eklerinden önce gelen zamir n'siz kullanımları ve *taḡı* (025/13), *yaḡsı* (065/13), *aḡşam* (103/5), *toḡta* (155/8) örneklerinde -ḡ- > -ḡ- değişimi Doğu Türk imla ve dil özelliklerinin devam ettiğine işaret etmektedir.

Doğu Türk yazı dilinde büyük oranda muhafaza edilen kelime başı t- seslerinin *dip* (065/7), *dek* (094/9), *digil* (104/3) örneklerinde tonlulaşması ve *kerek* (021/1), *tofrağdın* (085/13), *ḳulaḳdur* (090/2) örneklerinde görüldüğü üzere birden çok heceli kelimelerin başındaki -g/-ğ ünsüzünün düşmesi Oğuz Türkçesinin bazı fonetik özellikleri olarak tanıklanmıştır.

Kısaltmalar

B	Berlin nüshası
CM	Cāmi' ü'l-Maḳāmāt
ETü.	Eski Türkçe
GGZ	Görülen Geçmiş Zaman
MM	Mecnû' âtu'l-Muḥaḳḳıkîn
T	Taşkent nüshası
T/Ç3Ş	Teklik/Çokluk 3. Şahıs
TMM	Tercüme-i Mecnû' âtu'l-Muḥaḳḳıkîn
TT	Türkiye Türkçesi

Kaynakça

Algar, Hamid (1996). Hâcegân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, C. 14, 431. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Algar, Hamid (2013). *Nakşibendilik*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Ata, Aysu (2004). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bakırcı, Fatih (2013). *Şalāḥī Gül ü Bülbül (Giriş-Metin-Türkiye Türkçesi Çevirisi-Dizin-Tıpkıbasım)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bilge, Bilal (2024). "Yeni Uygur Türkçesinde Söz Sanatı Yöntemi Canlandırma Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (24): 1-8.

Çelik, Muhammed Bilal (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.

Eckmann, János (1964). "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 11: 121-156.

Eckmann, János (2012). *Çağatayca El Kitabı*. (çev.: Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.

Eraslan, Kemal (1970). "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (18): 113-12.

Hartmann, Martin (1904). "Die osttürkischen Handschriften der Sammlung Hartmann". *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin*. Berlin: Zweite Abteilung: Westasiatische Studien, 1-21.

Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köprülü, Mehmet Fuat (1925). "Türkiyat Haberleri". *Türkiyat Mecmuası*, (1): 327-350.

Köprülü, Mehmet Fuat (1963). Çağatay Edebiyatı. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* içinde C. 3, 270-323. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Kurban, İklil (1992). *Hocalar Devri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muginov, Abdulladzhhan Muginovich (1962). *Opisanie Uygurskih rukopisey: Instituta Narodov Azii*. Moskva: Yzdatelistvo Vostochnoy.
- Sağol, G  lden (2004). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
-   en, Hüseyin (2021). "İsyân mı H  kimiyet Mücadelesi mi? Cihangir Hoca'nın Siyasi Faaliyetleri", *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4 (1): 80-97.
-   im  ek, Yaşar (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tosun, Necdet (2001). K  s  n  , Ahmed. *Türkiye Diyanet Vakfı İsl  m Ansiklopedisi* içinde. C. 24, 531-532. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tosun, Necdet (2022). *Hoca Bah  eddin Nak  sbend ve Tarikatı (XII-XVII. Asırlar) H  ceg  n Yolu*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Tosun, Necdet (2023). *Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufi Eserler Türkistan Dervişlerinden Y  dig  r*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Usta, Halil İbrahim (2011). *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Poyraz Ofset Matbaacılık.
-   nl  , Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (T  EM 235v/3v-450r/7)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
-    enmez, Emek (2013). *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası   zerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Veli, Kurban (1989). *Uygur   zbek Tatar Kadimki Eserler Tizimlik*. Kaşgar.
- Zaleman, Karl Germanovi   (1911). *Musulmanskiya rukopisi, vnov postupiv  iya v Aziatskiy muzey v 1909-1910 gg*. İzvestiya imperatorskoy akademii nauk. St. Petersburg.

Ata, Gülnaz; Sarioğlu Kemer, Ayşegül; Kabataş Yıldız, Mükerrerem; Kemer, Hüseyin (2025). Is It Possible to Talk about Public Health in East Turkestan, Where Human Rights are Violated, *Uluslararası Uygar Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2025/25, s. 100-110.

IS IT POSSIBLE TO TALK ABOUT PUBLIC HEALTH IN EAST TURKESTAN, WHERE HUMAN RIGHTS ARE VIOLATED?

[Derleme/ Review Article]

Gülnaz ATA*

Ayşegül SARIOĞLU KEMER**

Mükerrerem KABATAŞ YILDIZ***

Hüseyin KEMER****

Geliş Tarihi: 16.02.2025

Kabul Tarihi: 10.04.2025

Abstract

East Turkestan, which has been subject to Chinese invasions for centuries and came under the control of the People's Republic of China in 1949, has been subject to a series of unprecedented human rights violations since then. East Turkestan people are being forced to migrate by the Chinese government, and those who migrate are being tracked down and pressured and blackmailed into returning to mandatory detention camps. It has been documented that Muslim Turks in particular have been subjected to mass and arbitrary detention and arrest in camps called "re-education" since 2014. It is known that Uyghurs are forced to work in physically unbearable jobs without any pay in these camps, are deprived of their basic needs, are kept in unventilated cells and in unhealthy conditions, and are subjected to severe inhuman torture and rape. One of the human rights violations of the Chinese government against East Turkestan people is the so-called "paired relatives" policy. In addition, the fundamental rights of women are being violated, and their freedom of belief, thought and sexuality are being interfered with through the policies of forced abortion and birth control that violate human dignity implemented against women in East Turkestan. As if all this were not enough, the nuclear tests carried out by China in East Turkestan are causing widespread environmental and health problems. In this review, the effects of China's long-standing human rights violations on the public health of East Turkestan are discussed with the relevant literature.

Keywords: East Turkestan, Human Rights, Nursing, Public Health, Violation.

İNSAN HAKLARI İHLAL EDİLEN DOĞU TÜRKİSTAN'DA TOPLUM SAĞLIĞINDAN SÖZ ETMEK MÜMKÜN MÜ?

Öz

Yüzyıllar boyunca Çin istilalarına uğrayan ve 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kontrolü altına giren Doğu Türkistan, o tarihten itibaren bir dizi emsali görülmemiş insan hakları ihlaline maruz kalmaktadır. Doğu Türkistanlılar Çin hükümeti tarafından göçe zorlanmakta, göç edenlerin ise izleri sürülerek zorunlu gözaltı

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Erbaa Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, e-posta: gulnazata243648@gmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5130-2610>

** Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü, e-posta: aysegulsarioglu@trabzon.edu.tr

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9882-3301>

*** Öğr. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Sağlık Bakım Hizmetleri Bölümü, e-posta: mukerremkabatas@hotmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7598-162X>

**** Dil Bilimci, e-posta: h.syn.kemer@hotmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6646-0419>

kamplarına geri dönmeleri için baskı ve şantaj yapılmaktadır. Doğu Türkistan'da özellikle Müslüman Türklerin 2014'ten beri "yeniden eğitim" olarak adlandırılan kamplarda toplu ve keyfi gözaltına alındıkları ve tutuklandıkları belgelenmiştir. Bu kamplarda Uygurların bedensel olarak dayanılması güç işlerde zorla ve herhangi bir ücret karşılığı olmadan çalıştırıldığı, temel ihtiyaçlarından mahrum bırakıldığı, havalandırmasız hücrelerde ve sağlıksız koşullarda tutuldukları, insanlık dışı ağır işkencelere ve tecavüzlere maruz kaldıkları bilinmektedir. Çin hükümetinin Doğu Türkistanlılara yönelik insan hakkı ihlallerinden biri de sözde "kardeş aile" politikasıdır. Bunların yanı sıra Doğu Türkistanlı kadınlara karşı uygulanan insan onuruna aykırı zorunlu küretaj ve doğum kontrolü politikaları ile kadınların temel hakları ihlal edilmekte, inanç, düşünce ve cinsel özgürlüklerine müdahale edilmektedir. Bütün bunlar yetmezmiş gibi Çin'in Doğu Türkistan'da gerçekleştirdiği nükleer denemeler, geniş çaplı çevresel ve sağlık sorunlarına yol açmaktadır. Bu derleme çalışmasında Çin'in uzun yıllardır uyguladığı insan hakları ihlallerinin Doğu Türkistan toplum sağlığına etkileri, ilgili literatür eşliğinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Hemşirelik, İhlal, İnsan Hakları, Toplum Sağlığı.

Introduction

Even though the violation of human rights is a matter of international concern, China has systematically violated human rights and freedoms in East Turkestan for nearly eighty years through unprecedented practices (Gökçe, 2020; Kasım, 2023; Kolçak & Ercan, 2020; Kul, 2024). Due to inhumane practices, millions of East Turkestanis have lost their lives in Chinese massacres since 1949. Those who survive are subjected to unimaginable torture (Çakan, 2021; Lenberg, 2022). To date, approximately three million East Turkestanis have been forcibly detained in internment camps. In these camps, which are unprecedented in their cruelty and torture, East Turkestanis endure such extreme oppression that death is seen as a relief. Under relentless abuse and torture, they suffer severe physical and psychosocial health deterioration (Çakan, 2021; Gökçe, 2020; Lenberg, 2022; Maisoon & Habeeb, 2023: 32-38; Murtaza et al., 2024; Smith Finley, 2021; Tobin, 2022).

Since 1949, China has systematically massacred Turks in East Turkestan while also relocating Han Chinese migrants from China's interior regions into the homes of East Turkestanis sent to internment camps. This massive human rights violation, unprecedented and unexampled in the literature, has been allegedly termed the "paired relatives project." Through this policy, the fundamental rights and privacy of Uyghur families, particularly women, are gravely violated (Çakan, 2021; Eruygur, 2024; Gökçe, 2020; Smith Finley, 2021; Tobin, 2022). Furthermore, East Turkestanis are subjected to forced sterilization policies, violations of reproductive rights, loss of autonomy over their bodies, internment, separation from their children, sexual violence, and denial of freedom of belief and thought. These inhumane practices highlight the human rights violations committed by China against East Turkestanis (Cillo, 2022; Erkuygur, 2024; Eruygur, 2024; Kul, 2024; Maisoon & Habeeb, 2023). Children, too, have been separated from their parents or orphaned through acts of torture, leading to the loss of their language, religion, culture, and Turkish identity. These traumatic experiences are part of a series of human rights violations that children in East Turkestan endure (Gökçe, 2020).

Since 1964, China has conducted 46 atomic and hydrogen bomb tests, both underground and aboveground, in the territory of East Turkestan. Due to the detrimental effects of these nuclear tests, the local population has suffered from fatal diseases, thousands of children have been born with disabilities, hundreds of thousands of people have lost their lives, and thousands more have been left permanently disabled (Aslan & Işık, 2020; URL-1; Çakan, 2021; Kolçak & Ercan, 2020). At this point, the long-standing human rights violations in East Turkestan have profoundly affected the health of the society in all aspects. For this reason, the impact of China's nearly eighty years of systematic human rights violations in East

Turkestan on public health has been examined under several headings: the historical background of human rights violations, forced migration and coerced repatriation, mass detention, digital surveillance, arrest and torture, the so-called "paired relatives policy" and violations of privacy, mass rape, forced sterilization, and compulsory birth control, as well as nuclear tests and their effects on public health.

1. The Historical Background of Human Rights Violations

Human rights are universal values everyone is born with, protecting human dignity and honor. These rights, as one of the fundamental building blocks of society, are based on individuals' freedom, equality, security, and integrity. Every individual in society is equal before the law. No one shall be subjected to torture, cruel, inhumane, or degrading treatment. No one shall be arbitrarily arrested, detained, or exiled (URL-2). No one's private life, family, home, or correspondence shall be arbitrarily interfered with, nor shall their honor and reputation be attacked. Everyone has the right to freedom of thought, conscience, and religion. Human rights are also international, and their violation is a matter of international concern and action. According to the Universal Declaration of Human Rights, all people are born equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience (URL-2, 1999; Eruygur, 2024).

According to unofficial estimates, East Turkestan has a population of approximately 40 million, mostly Uyghur Turks and Muslims. Many Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, and Tatars also live in this region alongside their Turkic kin (Çakan, 2023; Eruygur, 2024; Kasım, 2023; Kolçak & Ercan, 2020; Kul, 2024). Historically known as "Turkistan" and "the land of the Turks," this vast region is now Central Asia. It stretches from the Caspian Sea to the Great Wall of China (Kasım, 2023; Kul, 2024). Many cities in East Turkestan, such as Ürmqi, Kashgar, and Turpan, are located along the Silk Road, which has significant economic importance. In addition to agricultural and trade opportunities, East Turkestan is rich in mineral resources. For centuries, the region has endured Chinese invasions, and after the communist revolution of 1949, it came under the control of the People's Republic of China (Kolçak & Ercan, 2020). East Turkestan is within the borders of China today (Akkoyun, 2022).

Since the end of World War II, the People's Republic of China has systematically violated human rights and freedoms in East Turkestan with unprecedented practices. Since the invasion of East Turkestan by China in 1949, Uyghur Turks in the region have been subjected to systematic torture and human dignity has been trampled upon (Gkçe, 2020; Kasım, 2023; Kolçak & Ercan, 2020; Kul, 2024). Approximately 40 million Muslim Uyghur Turks, who are imprisoned in what is called "re-education camps," are enduring unprecedented torture and cruel treatment, and day by day, they are being slowly erased in their ancestral homeland (Gkçe, 2020). Through its policies, China is suppressing the cultural, religious, and ethnic identities of the people of East Turkestan, attempting to assimilate them by destroying their history, cultural heritage, and national and spiritual values (URL-2, 1999; Eruygur, 2024; Kasım, 2023; Kolçak & Ercan, 2020; Lenberg, 2022). This assimilation policy is being implemented in an increasingly oppressive and aggressive manner today (Doğanlar, 2021). These policies align with the logic of colonialism and occupation and, in this context, have turned into policies of ethnic cleansing and cultural assimilation (Erkuygur, 2024; Kasım, 2023; Kul, 2024).

Today, it is evident that in almost every household in East Turkestan, at least one or two people died in the massacres of the past century. Since 1949, millions of Uyghurs have lost their lives in the massacres committed by the Chinese regime forces, and today, they continue to be victims of the same state's systematic assimilation policies. The surviving members of the population have been subjected to unimaginable torture (Çakan, 2021;

Lenberg, 2022). It has been revealed that the number of people from East Turkestan forcibly taken from their homes and sent to internment/re-education camps by China since 2016 has reached three million (Çakan, 2021; Lenberg, 2022). Under the guise of strict security and counter-terrorism measures in the region, citizens are constantly monitored, subjected to disciplinary actions, and silenced and coerced by various methods (Doğanlar, 2021; Eruygur, 2024; Kasım, 2023; Kolçak & Ercan, 2020; Smith Finley, 2021). Through state-approved, legalized, and institutionalized pressures on the Uyghur identity, culture, and heritage, China is attempting to eradicate the Turkish and Muslim identities of the people of East Turkestan (Shibli, 2021). All of these actions indicate that China is essentially conducting a policy of genocide in East Turkestan (Cillo, 2022; Çakan, 2023; Doğanlar, 2021; Finnegan, 2020; Maisoon & Habeeb, 2023; Stern, 2021). According to the internationally accepted definition of genocide under international law, any of the following actions committed with the intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial, or religious group constitute genocide: killing members of the group, causing serious bodily or mental harm to the members of the group, deliberately imposing living conditions that will lead to the physical destruction of the group, imposing measures to prevent births within the group, or forcibly transferring the children of the group to another group (Cillo, 2022; Finnegan, 2020; Smith Finley, 2021; Stern, 2021). It is clear that China is carrying out all five of the actions prohibited by Article II of the UN Genocide Convention in East Turkestan, and through increasingly severe implementation of these genocidal policies, it aims to erase the Turkish identity in East Turkestan with policies of oppression and isolation (Cillo, 2022; Çakan, 2023; Doğanlar, 2021; Finnegan, 2020; Maisoon & Habeeb, 2023; Stern, 2021; Tobin, 2022).

2. Forced Migration and Forced Repatriation

The migration process, which involves countless challenges, is a complex period that profoundly affects the psychosocial health of the migrant. Migration is closely related to grief as it involves the process of losing many loved ones. The increasing number of factors that complicate the migration process further exacerbate the already difficult period of grief, potentially turning it into a complicated mourning process. In this context, it can be said that the mourning process is complicated for Uyghur Turks, who are forced to migrate from their homeland for various reasons and face many stressors that could complicate the migration process (Akkoyun, 2022; Stern, 2021). Today, many children from East Turkestan who have been forced to migrate to our country are known to exist. It is noted that a significant number of these children have one or both parents remaining in their homeland, and their opportunities to communicate with them are extremely limited (Akkoyun, 2022). A study examining students' emotional experiences who migrated from East Turkestan to our country found that most needed psychological support (İlter & Sarı Demir, 2022). In addition to forcing the East Turkestan population to migrate, the Chinese government is also exerting pressure on foreign countries using its international power to report Uyghur migrants (Stern, 2021). Tracing the movements of Turkish Muslim refugees abroad, China pressures and blackmails them to return to compulsory detention camps. In this regard, information about individuals from other countries is being requested. Under cooperation agreements with other countries, Turkish Muslims abroad are being deported to China by many countries without legal justification, contrary to international law. In addition to forced repatriation cases, many Turkish Muslims are being forcibly relocated to distant areas within China as part of labor transfer programs and made to work under coercion (Keleş, 2024; Stern, 2021). As restrictions on the movement of Turkish Muslims increase, many families have been separated. Tightened passport controls and border crossings have made it impossible for children to join their parents abroad. As the government punishes contact with those abroad, many Turkish Muslims, including small children, are unable to communicate with their relatives for months or even years. This situation leads to the

disintegration of the family unit, which is the most minor and fundamental building block of society, and causes familial and societal trauma (Akkoyun, 2022; Keleş, 2024; Stern, 2021).

The Chinese government uses digital channels or direct phone connections to harass Uyghurs living abroad. In many cases, the families of East Turkestan migrants who remain in their homeland are used as leverage or subjected to sanctions. These harmful practices not only pose a direct threat to the fundamental freedoms of Uyghurs but also violate the national sovereignty of host states, such as Turkey. This situation demonstrates that China is committing crimes against humanity in the Uyghur region and that borders do not limit human rights violations. A United Nations report documented and acknowledged this (Cillo, 2022; Erkuygur, 2024; Keleş, 2024; Uluyol, 2024). The psychosocial stress factors affecting displaced East Turkestanis, such as widespread mental health issues, unemployment, economic difficulties, legal status problems, and concerns about the future of their children, further exacerbate their situation and expose them to more significant health risks (Erkuygur, 2024). Article 13 of the Universal Declaration of Human Rights (1948) states that everyone has the right to leave any country, including their own, and return to their country. This right has been taken away from Uyghur Turks who have either voluntarily migrated or have been forced to migrate in today's world (Akkoyun, 2022; Cillo, 2022; Erkuygur, 2024; Keleş, 2024; Uluyol, 2024).

3. Mass Detention, Digital Surveillance, Arrest, and Torture

Since 2014, it has been documented that Muslim Turks in East Turkestan have been arbitrarily detained and arrested in large numbers. While the exact number of those detained since then is unknown, it is estimated that nearly three million East Turkestanis have been held in Chinese camps, referred to as "political education" or "re-education" camps (Gkçe, 2020; Harris & Isa Elkun, 2023; Keleş, 2024; Lenberg, 2022; Maisoon & Habeeb, 2023; Smith Finley, 2021). Most of those held in these so-called political education camps are never formally charged with any crime, and their legal rights are not respected. Uyghurs have been detained and arrested for reasons such as traveling domestically or abroad without government approval, going on the Hajj pilgrimage without the authorities' knowledge, applying for a passport, communicating with someone abroad, accidentally clicking on an international website on the phone, fasting, praying, participating in religious activities and ceremonies, receiving religious education, having a family with an intense religious atmosphere, wearing a headscarf, having a spouse who wears a headscarf, growing a beard, or engaging in any behavior or discourse associated with religious symbols, as well as violating birth control policies (Gkçe, 2020; Harris & Isa Elkun, 2023; Keleş, 2024; Maisoon & Habeeb, 2023; Tobin, 2022).

The Chinese government uses artificial intelligence systems, such as surveillance cameras and call records, to scan East Turkestanis for potential "extremist" thoughts, appearances, or behaviors (Maisoon & Habeeb, 2023; Tobin, 2022) —mass surveillance, supported by high-tech tools, forces biometric data collection from East Turkestanis. DNA and voice samples, fingerprints, iris scans, and blood samples are recorded from all East Turkestanis between the ages of 12 and 65. In addition, former detainees and their relatives are frequently monitored by local authorities, who regularly assess and record their moods and behaviors according to criteria such as whether their thoughts are "stable," if they have "recognized their mistakes," and if they show "sincere remorse." Some individuals receive daily visits from local authorities, must sign in every morning, and participate in roll calls every evening. One of the critical components of the repressive regime established by the People's Republic of China in East Turkestan is digital surveillance technology. The primary focus of China's surveillance activities in East Turkestan is public spaces. The digital eye of the government is designed to extend from large public squares to the most remote streets.

Personal communication traffic in the region is monitored through the mandatory use of certain smartphone apps or via spyware (Keleş, 2024; Narmanlıoğlu & İyigüngör, 2022).

China's mass surveillance activities violate Article 12 of the Universal Declaration of Human Rights and Article 17 of the International Covenant on Civil and Political Rights (Keleş, 2024). Uyghurs detained in camps and detention centers are subjected to forced assimilation under the guise of education. The emotional damage caused by the surveillance system on Uyghur Turks is also a matter that requires serious attention. Through digital surveillance, East Turkestan has been turned into an open-air prison, leaving Uyghurs with no free space to live their identity (Keleş, 2024; Narmanlıoğlu & İyigüngör, 2022). In these camps, where death is seen as a release, detainees lose both their physical and mental health under all forms of torture and abuse (Gökçe, 2020; Maisoon & Habeeb, 2023; Murtaza et al., 2024; Smith Finley, 2021; Tobin, 2022). Deaths in the camps due to forced Chinese assimilation, malnutrition, unhealthy conditions, denial of medical care, and violence/beatings, as well as rape and forced labor of male and female prisoners, are just a few of the inhumane practices in these camps (Smith Finley, 2021). Family members who have been detained cannot receive any information about their whereabouts or condition. Likewise, former detainees have stated that during their time in the camps, they had no contact with their families and do not know where their families are. Additionally, in violation of Muslim burial traditions, the Chinese government has established crematoria and burial management centers to carry out cremations (Keleş, 2024). In East Turkestan, Uyghurs held in prisons are forced to work in physically unbearable tasks, deprived of basic food needs, and subjected to cruel rules such as being forbidden to speak, smile, or cry. Those who break these rules are kept in cells without ventilation, stripped naked, beaten with electric batons, tortured by being hung in an airplane position, suspended from the ceiling, electrocuted in various parts of their bodies, and subjected to electric shocks to their genitals and the insertion of horsehair. Additionally, some former detainees and camp instructors have testified that they witnessed or heard about prisoners being raped. Prisoners are also forced to learn Chinese and forbidden to speak any other language. They are compelled to sing songs praising the Communist Party of China. Many of the Uyghur Turks subjected to these tortures die in horrific conditions, lose their mental faculties, or attempt suicide. They suffer permanent bodily damage and never receive medical care (Erkuygur, 2024; Gökçe, 2020; Harris & Isa Elkun, 2023; Keleş, 2024; Smith Finley, 2021).

Uygur women are being forced to work under harsh and unfair conditions, either in camps or factories operated by the Chinese government, often with little or no pay. In these camps, women are subjected to human rights violations such as torture, sexual harassment and violence, forced cultural assimilation, and restrictions on religious and cultural practices. They are also separated from their families and societal/cultural connections. This situation creates deep psychological trauma for the victimized women and hinders long-term recovery both individually and at the societal level (Erkuygur, 2024; Keleş, 2024; Smith Finley, 2021). The conditions faced by Uyghur women are also described as modern slavery. This has raised serious concerns in the international community and has been frequently highlighted by human rights defenders, governments, and the media (Erkuygur, 2024; Erkuygur, 2024). Along with these documented human rights violations, much of the built heritage, including mosques, shrines, and cemeteries, is being destroyed; Uygur-language books are being burned, and the use of Uygur and other native Turkic languages is being restricted. Thousands of Uygur, Kazakh, and Kyrgyz intellectuals and cultural leaders have been imprisoned up until today (Harris & Isa Elkun, 2023; Smith Finley, 2021; Keleş, 2024). In addition, China has also enforced the practice of placing the children of arbitrarily detained Uygurs into orphanages or boarding schools (Keleş, 2024).

4. The so-called "Bilateral Family Policy" and Privacy Violations

The "Bilateral Family" or "Pair Up and Become a Family" policy implemented in East Turkestan is part of a series of assimilation and control policies by the Chinese government towards the Uyghurs. Since 1949, while systematically persecuting the Turkic people in East Turkestan, China has also been resettling Han Chinese migrants from its interior provinces in the region through state-led programs (Çakan, 2021; Eruygur, 2024; Gkçe, 2020; Tobin, 2022). For every Uyghur man sent to internment camps, a Han Chinese man is sent to live in their home. This mass human rights violation, which has no precedent or clear description in the literature, is called the "Bilateral Family Project." As Uyghurs and other Turkic Muslims are sent to internment camps, prisons, and forced labor factories, their families and communities are torn apart. Meanwhile, the Chinese state offers land, jobs, and economic support to attract more Han Chinese settlers to the region (Çakan, 2021; Eruygur, 2024; Gkçe, 2020; Smith Finley, 2021). This policy interferes with the private sphere of families, violating their structure and freedoms. The Bilateral Family policy aims to weaken the Uyghurs' ethnic and cultural identity and assimilate them into Han Chinese culture. Under this policy, the privacy of Uyghur families, particularly Uyghur women, is severely violated, and their religious and cultural freedoms are restricted. The regular access of Han Chinese men to Uyghur women's living spaces leads to security concerns and potential risks of sexual violence. This negatively affects the physical and psychosocial health of women. The "Bilateral Family" policy also intervenes in the education and upbringing of children (Çakan, 2021; Eruygur, 2024; Gkçe, 2020; Tobin, 2022).

Uyghur children in East Turkestan are subjected to so-called educational programs aimed at severing their connections with their parents or leaving them parentless due to torture. These programs are designed to strip them of their language, religion, culture, and Turkish identity (Gkçe, 2020). The demographic effects of this campaign, initiated by the Chinese government in 1953, are alarming. In 1953, 75% of the population in the region was Muslim, while 6% was Han Chinese. By 1982, the Muslim population had decreased to 53%, and the Han Chinese population had increased to 40%. The census conducted in 2010 clearly shows that the demographic shift has worked against the Turkic people. Today, the proportion of Han Chinese in the region is highly significant, reflecting the scale of ethnic cleansing. In some cities, the Han Chinese population has risen to as high as 90% (Çakan, 2021). Additionally, intermarriages between Uyghurs and Han Chinese are believed to have significantly increased since 2017, with most marriages occurring between Han Chinese men and Uyghur women (Erkuygur, 2024; Eruygur, 2024). Chinese government-affiliated labor units and social security workers support Han Chinese men and frequently force Uyghur women to marry these men (Erkuygur, 2024; Eruygur, 2024; Tobin, 2022).

5. Mass Rape, Forced Sterilization, and Mandatory Birth Control

Today, in East Turkestan, China is conducting a systematic assimilation and genocide policy through internment camps, birth bans, forced sterilizations, mandatory abortions, worship bans, and prohibitions on education in native languages, as well as the preservation of written and oral cultural heritage. In this context, East Turkestan is a region where the prohibition of discrimination and, by extension, fundamental human rights are continuously violated (Akgün, 2021; Lenberg, 2022). It is clear that Uyghur women are the most severely affected by China's repressive policies, and this situation violates their fundamental rights and human dignity (URL-2, 1999; Eruygur, 2024). China's policies on mandatory abortion and birth control have altered the demographic structure of the region in its favor. These severe human rights violations align with the UN Human Rights Council's definition of "genocide" (Cillo, 2022; Kul, 2024; Maisoon & Habeeb, 2023). The forced sterilization policies in East Turkestan seriously violate Uyghur women's reproductive

rights. These practices take control over women's bodies and deprive them of making fundamental decisions about their reproductive health (Erkuygur, 2024).

Women from East Turkestan bear the heaviest burden of China's genocidal policies; their identities and existence are disregarded, and efforts are made to strip them of their unique cultural and individual characteristics. In this process, the Chinese government violates women's fundamental rights by intervening in their religious, ideological, and sexual freedoms. Forcing them to eat pork, pressuring them to speak Chinese, and banning prayer and worship are just a few examples of these violations. Since 2009, Chinese authorities have initiated a series of actions aimed at eliminating religious practices such as clothing and headscarves, labeling them as 'ignorant and regressive thought' or 'backwardness' (Eruygur, 2024; Rodríguez-Merino & Zhang, 2023; Turdush & Fiskesjö, 2021). Being imprisoned in internment camps, separated from their children, having their bodily freedoms restricted, subjected to sexual violence, and having their freedom of belief and thought disregarded—such inhumane treatment, including mass rape, torture, forced sterilization, and deprivation of food—demonstrate China's human rights violations against the women of East Turkestan. These mechanisms of violence lead to devastating and unacceptable consequences, especially for women and girls (Eruygur, 2024).

Uyghur women are being forced to take medications that affect their menstrual cycles and impair their reproductive abilities. Measures such as sterilization, abortion, and the insertion of intrauterine devices are being forcibly applied. Furthermore, the rule requiring a three-year gap between the first and second child is enforced on Uyghur women. Both male and female detainees in the internment camps are subjected to torture and rape, and babies born as a result of rape during detention are taken by the state and raised according to dominant Chinese ideologies (Eruygur, 2024; Maisoon & Habeeb, 2023). In 1991, 18,700 Muslim Turkic women in the Karakash district of Hotan Prefecture were forcibly subjected to abortions and sterilization (Gökçe, 2020). A large-scale campaign for forced sterilization against Uyghur women began around 2018. In East Turkestan, women who voluntarily underwent IUD insertion or sterilization were given financial rewards in 2019 and 2020. In addition to these practices, the Chinese government-appointed administration in East Turkestan encourages ethnic marriages between Uyghur women and Han Chinese men under the promise of releasing detained parents. These marriages are forced, and if a Han man proposes to an Uyghur woman, she cannot refuse; otherwise, she faces consequences, including being placed in mandatory education camps (Eruygur, 2024).

The Chinese government's forced sterilization policies in East Turkestan severely violate the reproductive rights of Uyghur women. These practices take away women's control over their bodies and deprive them of making fundamental decisions about their reproductive health. This situation is part of a broader policy aimed at changing the demographic structure of the society. The forced marriages of Uyghur women to Han Chinese men in East Turkestan are a severe violation of both the women's and the Uyghur people's autonomy. Sexual violence against Uyghur women in internment camps is an inhumane and degrading practice. These actions violate women's fundamental human rights and inflict deep psychological and physical trauma on them. Sexual violence also weakens social and family ties within the community, creating a widespread climate of fear (Erkuygur, 2024; Eruygur, 2024; Gökçe, 2020; Maisoon & Habeeb, 2023).

6. Nuclear Tests and Their Effects on Community Health

One of China's genocidal policies in East Turkestan, the ancient homeland of the Turks, is nuclear weapon testing. Since 1964, China has conducted 46 atomic and hydrogen bomb tests, both underground and above ground, turning the region into a virtual nuclear weapons laboratory. East Turkestan is known as China's largest nuclear testing center.

Swedish experts determined that the underground nuclear test conducted in 1984 caused an earthquake with a magnitude of 6.8 on the Richter scale (Aslan & Işık, 2020; URL-1; Çakan, 2021; Duman, 2020; Güven, 2021).

Nuclear weapons, under international law, are considered the most destructive weapons of mass destruction in terms of their humanitarian and environmental effects. These effects of nuclear weapons lead to widespread and lasting devastation both during wars and in the post-war periods. In this context, China's nuclear tests in East Turkestan have directly impacted the region's ecosystem and the lives of its people, causing widespread environmental and health issues. Nuclear testing, which began on October 16, 1964, has led to the people of the region contracting fatal diseases, and 20,000 disabled children have been born in East Turkestan. It is known that the number of deaths caused by nuclear tests in East Turkestan has reached 210,000. Thousands of people have either been disabled or contracted significant diseases, such as cancer, due to the radiation and environmental pollution caused by the nuclear tests (Aslan & Işık, 2020; URL-1; Çakan, 2021; Duman, 2020; Güven, 2021; Kolçak & Ercan, 2020; Kul, 2024).

Furthermore, the nuclear tests in East Turkestan have had significant consequences not only on a regional level but also globally. As a result, the effects of China's nuclear tests on international security have sparked widespread discussion and gained considerable attention in global public opinion. China's nuclear tests in East Turkestan are destabilizing both regional and global security balances. In the event of a potential disaster, the nuclear facilities in the region, which could lead to the extinction of human and animal life, continue to be constructed in East Turkestan despite being prohibited. While these activities occasionally make headlines in the global press, no sanctions have been imposed on China about this matter. Before the eyes of the international community, the existence of the Turkic people in East Turkestan, whose underground and above-ground resources are exploited by China, is being intentionally exposed to nuclear danger (Aslan & Işık, 2020; Güven, 2021; Kolçak & Ercan, 2020; Kul, 2024).

Conclusion

Throughout history, thousands of people have lost their lives in East Turkestan due to the genocidal policies implemented by China, while many others have migrated in large groups, forced to leave their homeland behind. Those who remained have faced unprecedented human rights violations. In East Turkestan, China has carried out a series of human rights abuses, including forced migration and repatriation, mass detentions, digital surveillance, arrests, and torture; the so-called 'brother family' policy and violations of privacy, mass rape; forced sterilization and mandatory birth control practices, as well as nuclear weapons testing.

It is almost impossible to speak of a healthy society under the conditions of these fundamental human rights violations and genocidal approaches in East Turkestan. The situation that the people of East Turkestan have been subjected to systematically for nearly eighty years, which directly overlaps with the internationally recognized definition of genocide, has deeply affected the health of the society. Due to these policies that have lasted for many years, thousands of people have lost their lives, many others have been forced to migrate in large groups, and those who migrated have been unable to return to their homeland and have lost contact with their families in East Turkestan. The forced sterilization policy has been used to attempt to erase the religious, national, and ethnic identities, as well as the historical and cultural heritage of the people of East Turkestan. The human rights violations in the detention camps have profoundly impacted the physical and psychosocial health of millions of East Turkestan. In response to these actions, various global campaigns are being carried out to stop human rights violations. These campaigns

are organized by governments, human rights organizations, civil society groups, and activists who aim to stop the oppression the Uyghur people are facing. While international public reactions continue to raise awareness about the suffering of East Turkestan's people and to increase pressure on the Chinese government, China's human rights violations in East Turkestan continue to escalate in severity. In this context, it is recommended to conduct studies in which sample cases are discussed and interviews are conducted with sample groups.

References

- Akgün, Aybike Elif (2021). "Eastern Turkistan Policy of The People's Republic of China under the Scope of Prohibition of Discrimination". *Route Educational & Social Science Journal*, 8(5): 390-406.
- Akkoyun, Ayşe Zeynep (2022). "The Mourning Process of Migrant Uyghur Turks". *Pamukkale Medical Journal*, 15(4): 868-876.
- Aslan, Celal and Işık, Gülbahar (2020). "China's Nuclear Tests in East Turkestan and Its Reflections in the World". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 14(3): 1161-1177.
- Cillo, Joseph (2022). "Modern Genocide: China's Uyghurs". *Florida Political Chronicle*, 29(1):23-29.
- Çakan, Varis (2021). "Massacres toward Turks in Turkestan from Past to Present". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1): 13-22.
- Çakan, Varis (2023). "East Turkistan Issue in History and Today". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (7): 1-6.
- Doğanlar, Muhammet Enes (2021). "China's East Türkistan Strategy in the Shadow Of Great Power Competition, Geopolitics and Assimilation". *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 4(8): 54-80.
- Duman, Melih (2020). "Factors Affecting Foreign Policy of Turkey towards East Turkestan (until 1939)". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(23): 395-408.
- Erkuygur, Semire (2024). "Challenges and Opportunities for Uyghur Mental Health and Psychosocial Support Programming". *Intervention, Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas*, 22(1): 17-21.
- Eruygur, Adilcan (2024). "On Human Rights Violations Against Uyghur Women in East Turkistan". *Journal of Turkic World Women Studies*, 3(4): 20-37.
- Finnegan, Ciara (2020). "The Uyghur Minority in China: A Case Study of Cultural Genocide, Minority Rights and the Insufficiency of the International Legal Framework In Preventing State-Imposed Extinction". *Laws*, 9(1): 1.
- Gökçe, İsmail (2020). "A Land Where the Sun Dawns but the Humanity Dies: East Turkestan". *Journal of Turkish Researches Institute*, (69): 629-652.
- Güven, Ahmet (2021). "Framing the News of Xnjiang/East Turkistan in International Media". *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1): 295-324.
- Harris, Rachel and Isa Elkun, Aziz (2023). *The Complicity of Heritage: Cultural Heritage and Genocide in the Uyghur Region*. Uyghur Human Rights Project. 1602 L Street NW | Washington, DC 20036.

İlter, Betl and Sarı Demir, Sevdâ. (2022). "An Interpretative Phenomenological Analysis of the Emotional Experiences of East Turkestani International Students with Somatic Complaints". *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 9(3): 629-655.

Kasım, Remziye (2023). "An Evaluation of the Struggle for Survival of the Uyghur Turks Against Chinese Oppression". *Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi*, (21): 98-106.

Keleş, Melike (2024). "Do China's Human Rights Violations Against Uyghur and Other Turkic Muslims Constitute Genocide under International Law?". *AHBV Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(1): 509-560.

Kolçak, Hakan, and Ercan, Osman (2020). "Oppressed Uyghurs and Other Turkic Communities: Systematic Human Rights Violations in East Turkestan". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126(248): 77-114.

Kul, mer (2024). "Uyghur Autonomous Region (East Turkestan) from the Establishment of the People's Republic of China to the Tiananmen Incidents (1949-1989)". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (14): 904-924.

Lenberg, Lina Semyonovna (2022). *Genocide in East Turkestan: Exploring the Perspectives of Uyghurs in the Diaspora and their Resistance to Chinese State Violence*. Unpublished Doctoral Thesis. University of San Francisco. The Faculty of the School of Education International and Multicultural Department. In Partial Fulfillment Of the Requirements for the Degree Doctor of Education.

Maisoon, Basila and Habeeb, Hashmina (2023). "Diffusing the Boundary through Body Control: An Analysis of Uyghur Ethnic Genocide". *Singularities*, 10(2): 32-38.

Murtaza, Zainab et al. (2024). "China's Repression on Uyghur Muslims and Violation of International Human Rights". *Remittances Review*, 9(2): 2883-2894.

Narmanlıoğlu, Haldun and İyigüngör, Tuğçe (2022). "Digital Surveillance on Uyghur Turks". *Bilig*, (102): 119-146.

Rodríguez-Merino, Pablo A and Zhang, Chi (2023). "Impaired, "easy prey" Saved by the She-Empowering State: Official Narratives of "Xinjiang Women" in China's "People's War on Terror". *International Feminist Journal of Politics*, 25(5): 918-940.

Shibli, Nawroos (2021). "Political Geographies of Islamophobia: Chinese Ethno-Religious Racism and Structural Violence in East Turkestan". *Islamophobia Studies Journal*, 6(2): 150-166.

Smith Finley, Joanne (2021). "Why Scholars and Activists Increasingly Fear a Uyghur Genocide in Xinjiang". *Journal of Genocide Research*, 23(3): 348-370.

Stern, Julia. (2021). "Genocide in China: Uyghur Re-Education Camps and International Response". *Immigration and Human Rights Law Review*, 3(1): 2.

Tobin, David (2022). "Genocidal Processes: Social Death in Xinjiang". *Ethnic and Racial Studies*, 45(16): 93-121.

Turdush, Rukiye, and Fiskesj, Magnus (2021). "Dossier: Uyghur Women in China's Genocide". *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 15(1): 22-43.

Uluyl, Yalkun (2024). China's Transnational Repression against Uyghurs. *Doğ u Asya Araştırmaları Dergisi*, 7(13): 26-48.

İnternet References:

URL-1: <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-45147972> (Access: 24.09.2024).

URL-2: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (Access: 20.09.2024).

UYGUR KADIN ŞAİR VE YAZARLAR

[Araştırma Makalesi/ Research Article]

Hikmet KORAŞ*

Geliş Tarihi: 18.11.2024

Kabul Tarihi: 24.03.2025

Öz

Dil toplumun aynasıdır ve toplumsal hayatın bütün özelliklerini dilde görmek mümkündür. Türklerde kadın ve erkek hayatı birlikte omuzlar. Sosyal hayattaki bu birliktelik dile de yansımıştır. Türkçede cinsiyet ayrımı yani kelimelerde erillik dişillik farkı yoktur. Bu özelliği Türklerin mitolojisinde de görmek mümkündür. Türkistan adlandırması Asya kıtasının büyük bir bölümünü kapsamaktadır. 20. yüzyılda coğrafyanın bölünmesi ile bölgeye yayılmış olan Uygur Türkleri de bölünmüştür. Ancak Uygurların çoğu Doğu Türkistan'da yaşamakla birlikte, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan hatta Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da yaşadıkları söylenebilir. Hayvancılığa bağlı bozkır hayat tarzını bırakıp şehir hayatına ilk geçen Türk topluluğu bugün Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklüğüdür. Halk edebiyatında pek çok kadın kahraman çıkaran Uygur Türkleri, destandaki bu durumu gerçek hayata da yansıtmıştır. Henüz XV. asırda Uygur Türkleri tarafından kadın şairler konusunda tezkire bile kaleme alınmıştır. XV. asırdan günümüze kadar bu konuda elimizde ciddi bir tezkire olmasa da Çağatay yazı dili ile şiir yazan divan sahibi kadın şairlerin olduğu bilinmektedir. Günümüzde Uygurlar, Doğu Türkistan ve çevresindeki ülkelerde yaşamaktadır. Tarihin en acımasız rejiminin yönetimi altında zulüm gören Uygur Türkleri, Sovyetler Birliği döneminde Doğu Türkistan'dan çevredeki ülkelere sığınmıştır. Bu durum, isimleri tespit edilebilen şairlerin biyografilerinde de görmek mümkündür. Tespit edebildiğimiz kadın şairlerden bir kısmı Doğu Türkistan'dan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'ye göç etmiş sanatçılardır. Bozkır hayat tarzını bırakıp sanat ve ticaretle uğraşmaya başlayan Uygurlar bilim, teknik, tarım, hayvancılığın yanında edebiyat ve sanatta da ileriye gitmiştir. Bugün çeşitli engellemeler nedeniyle araştırma yapılamayan ve dışarıya bilgi aktarımı olmayan Doğu Türkistan'da, sayısının çok daha fazla olduğunu tahmin ettiğimiz kadın şair ve yazar olduğu kabul edilebilir. Var olanlar bu tahmini doğrulamaktadır. Bu sayının çokluğu Uygur Türklüğünün bağımsızlığının yakınlığını da müjdelemektedir. Çalışmada, haklarında bilgi edinilebilen Uygur kadın şairler ve yazarlar doğum tarihleri veya yılları esas alınarak sıralanmıştır. Hayatlarından kısaca bahsedilmiş ve verdikleri eserlere değinilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın araştırmacılar ve okuyucular için Uygur kadın şair ve yazarlar hakkında bilgilerin derli toplu bir şekilde sunulduğu bir çalışma olması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Şair, Kadın Yazar, Kadın Şairler Tezkiresi, Kadın Romancı, Kadın Hikâyesi.

UYGHUR WOMEN POETS AND WRITERS

Abstract

Language is the mirror of society and it is possible to see all the features of social life in the language. In Turks, men and women shoulder life together. This unity in social life is also reflected in the language. In Turkish, there is no gender distinction, that is, there is no difference between masculine and feminine in words. It is also possible to see this feature in the mythology of the Turks. The name Turkestan covers a large part of the Asian continent. With the division of geography in the 20th century, the Uyghur Turks who spread to the region were also divided. However, although most

*Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: hikmetkoraş@gmail.com/hikmetkoraş@ohu.edu.tr
Orcid: 0000-0001-7045-2510

of the Uyghurs live in East Turkestan, it can be said that they live in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and even Afghanistan, Pakistan and India. The first Turkish community to abandon the steppe lifestyle dependent on animal husbandry and move to city life is the Uyghur Turks living in East Turkestan today. The Uyghur Turks, who have produced many female heroes in folk literature, have also reflected this situation in the epic to real life. Even a memoir was written by the Uyghur Turks about female poets in the 15th century. Although we do not have a serious biography on this subject from the 10th century to the present, it is known that there were female poets with divans who wrote poetry in the Chagatai written language. Today, Uyghurs live in East Turkestan and surrounding countries. Uyghur Turks, who were oppressed under the rule of the most brutal regime in history, took refuge in neighboring countries from East Turkestan during the Soviet Union period. This situation can also be seen in the biographies of poets whose names we can identify. Some of the female poets we could identify are artists who migrated from East Turkestan to Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkey. Uyghurs, who abandoned the steppe lifestyle and started to engage in art and trade, advanced in science, technology, agriculture, animal husbandry as well as literature and art. Today, it can be assumed that there are many more female poets and writers in East Turkestan, where research cannot be conducted due to various obstacles and there is no transfer of information to the outside world. Those who exist confirm this estimate. The large number of these women also heralds the closeness of the independence of the Uyghur Turks. In the study, Uyghur women poets and writers about whom information could be obtained were listed based on their birth dates or years. Their lives were briefly mentioned and an attempt was made to touch upon their works. The study was intended to be a study that presented information about Uyghur women poets and writers in an organized manner for researchers and readers.

Keywords: Woman Poet, Woman Writer, Biography of Women Poets, Woman Novelist, Woman Storyteller.

Giriş

Astronomi âlimi, matematikçi, şair hükümdar Uluğ Bey'in oğlu Abdüllatif tarafından 25 Ekim 1449'da öldürülmesini (10 Ramazan 853) (Unat, 2012: 128) Türkistan'da gerilemenin başlangıcı kabul etmek mantıklı olmasa da daha sonra Uluğ Bey çapında âlimlerin yetişmediği, saltanat mirası kavgasının Türkistan'ı gittikçe gerilettiği söylenebilir. Elbette bu gerilemenin sebeplerinden birisi de saltanat kavgasında şehirlerin yakılıp yıkılması dolayısıyla bilim adamlarının barınacağı, sağlıklı bir bilimsel araştırmanın yapılacağı eğitim kurumlarının serbestçe faaliyet göstereceği bir ortamın kalmamasıdır (Kasım, 2020: 142-145). Bu durum mevcut şartlarda kadınların da toplumsal hayattan uzaklaşmasına ve kapanmasına sebep olmuştur denilebilir. Çünkü savaş, hükümdar sarayları hariç her yerde kadını sosyal hayattan çıkarmış ve eve hapsedmiştir. Bu anlayışın Türk dünyasındaki aydınlanma hareketi ile kırıldığını ve kadınların tekrar sosyal hayata katıldığını, her alanda erkeğiyle omuz omuza mücadele verdiğini söylemek mümkündür. Kadınların sosyal hayatta kendini göstermeye başladığı alanlardan birisi de sanat ve edebiyattır. Türk dünyasında eğitim reformunun Gaspıralı'nın açtığı okullarla aynı dönemde başladığı önemli merkezlerden birisi Doğu Türkistan'dır (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 5). Ayrıca Batı Türkistan'da Cedit hareketinin tamamen bittiği ve esaret hayatının başladığı dönemde hatta Mao'nun devrimine kadar Türkistan'da Cedit hareketinin devam ettiğini, Ceditçilerin hem Çin yönetimi hem de Doğu Türkistan'daki Kadimcilerle mücadelenin sürdüğünü söylemek mümkündür. Bu durum, kadınların okumasını, sanat ve edebiyatta yer almasını da sağlamıştır. Uygurların yaşadığı bölgedeki kadın şair ve yazarların çoğunun Doğu Türkistan kökenli olması da bununla ilişkilendirilebilir.

Türkler tarihte bilinen ilk kadın hükümdar Tomris'i çıkaran millettir (Morkoç, 2022: 65). Tomris, bütün Anadolu'yu istila eden ve önünde orduların duramadığı Pers kralı Kyros'u yenen Türk kadın hükümdardır (Şahin, 2021: 2-4). Türk dilinde erillik dişillik yoktur. Dil hayatın aynasıdır, gerçek hayatta da Türklerde kadın ve erkek eşittir. Her zaman birdir ve

omuz omuzadır. Bu anlayışın bozulması, sosyal hayatta dengenin bozulmasıdır. Bedeli toplumsal düzenin bozulmasından doğacak yıkım ve esarettir. Her ne şekilde ve ne sebeple olursa olsun toplumdaki bu anlayış ve töre bozulursa bunun bedeli ağır olmuştur. Türk aydınlanmasının mimarı İsmail Gaspıralı da bu gerçeği fark etmiş ve toplumları eğiten kadının ihmal edildiğini ve onların okumasının Türklerin kurtuluşu olacağını bildirmiştir. Cedit hareketi ile birlikte kadınlar okumaya başlamış, kadınlar okudukça toplum aydınlanmış, aydınlanan toplum prangalarını parçalamıştır. Toplumdaki her alan için bunu söylemek doğrudur. Sanat için de bu geçerlidir. Kadınsız bir sanat, renksiz ve kokusuz bir çiçek gibidir, çiçek olma özelliğini kaybeder.

19. ve 20. yüzyıl, emperyalist Avrupa'nın Asya kıtasındaki entrikalarına sahne olmuş, özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreği Türkler için tarihin en zor dönemi hâline gelmiştir. Türk yurtları parçalanmış, büyük bir kurtuluş mücadelesi veren Anadolu Türklüğü ile Türkistan'ın bağının koparılması için İran'da hanedanlık Türklerden alınarak Farslara verilmiştir. Sadece bununla yetinilmemiş, gerçeklere dayanmayan tarih kitapları yazılarak Türkler ve Türklere ait bütün değerler unutturulmaya çalışılmış veya Türklere ait değerler tıpkı coğrafyaları gibi paylaşılmıştır, hâlâ paylaşılmaya devam etmektedir. Bir bilim dalı hâline gelen ve esaslarını yine Batılıların belirlediği Türkoloji ise Türk aydınlarının zihinlerini uyuşturup onları kısırlaştırmaktadır. Batı, bununla da yetinmemiş Türklerin tekrar tarihteki ihtişamına kavuşmasını engellemek için Türkistan'ın güney ve kuzeyinde bulunan iki hasmını yeni kurulan Birleşmiş Milletler adındaki teşkilatın güvenlik konseyine daimî üye olarak kabul etmiştir. Türklere karşı soykırıma varan her türlü katliamına göz yumulan bu iki ülkeye Birleşmiş Milletler'de daimî üye olmasa da İran yönetimi Türklerden alınarak Farslara verilmek suretiyle dâhil edilmiştir. Geniş Türkistan coğrafyası Ruslar, Çinliler, Farslar ve Afganlar arasında pay edilmiştir.

Esaret hayatı hüküm sürse de henüz Türkistan'da bugünkü sınırların çizilmediği dönemde, Türkistan coğrafyasının büyük bir kısmı Rus Çarlığı ve Çin Cumhuriyeti arasında paylaşılmıştı. Türkistan topraklarının unutulmuş bir kısmı ise Afganistan idaresidir. Bu durumda Doğu Türkistan Çin Cumhuriyeti'nin, Kuzey ve Batı Türkistan Rus Çarlığı'nın, Güney Türkistan¹ ise Afganistan Emirliği'nin elinde idi.

Ahmet Taşağıl'a göre Türkistan, İran'ın Horasan bölgesinden başlayıp Kuzey Afganistan'ı içine alarak Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına kadar devam eden, Moğolistan dâhil Güney Sibiry'a'nın tamamını kapsayan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine kavuştuğu noktaya kadar devam eden geniş alan (2012: 556) olarak tarif edilirken İbnî Fadlan, Seyahatname'sinde Hazar Denizi'nin kuzeyine Biladü't-Türk ifadesiyle İdil-Ural bölgesini de Türkistan'a dâhil ederken Ahmet Tûsi ve Farsça kaynaklar ise aynı bölgeyi Türkistan olarak adlandırmıştır (Taşağıl, 2012: 556). Son dönemlerde Rus ve Çin hâkimiyeti dikkate alınarak bölge Batı ve Doğu Türkistan olarak adlandırılmıştır (Taşağıl, 2012: 557). Adlandırmada Afganistan bölgesi içindeki Güney Türkistan unutulmuş gibi gözükse de bu bölge içinde kalan Herat şehrinin Timur Hanlığı'na başkentlik yaptığı, Ali Şir Nevâî'nin mezarının burada olduğu (Kut, 1989: 450) unutulmamalıdır.

Doğu Türkistan hem Türk Dünyası için hem de bütün dünya için çok önemlidir. Türk Dünyası ve bütün dünya için ortak önemi Sarı Irmak'ı geçtikten sonra sürekli kuzeye doğru

¹ Günümüzde Özbek ve Türkmenlerin yaşadığı bölgeye 16. yüzyılda Afganistan'ın Güney Türkistan Eyaleti denildi, 18. yüzyılda Afgan Hükümeti burayı sadece Türkistan Vilayeti olarak adlandırdı, 1869'da bölgenin büyük bir kısmının Ruslar tarafından işgalinden sonra Afgan Türkistan'ı adlandırması ortaya çıktı (Taşağıl, 2012: 557).

genişleyen yayılmacı Çin yönetiminin önce bütün Asya ve Avrupa'ya sonra bütün dünyaya yayılmasının önündeki en büyük engeldir. Bu engel, bölgenin işgal edildiği 1878 yılından (Gömeç, 2011: 153) günümüze kadar aşılammıştır. Bu engel aşıldığı takdirde 16. yüzyıldan sonra Rusların yaptığını Çinliler yapacaktır ve ilk istila bölgesi diğer Türk yurtları olacaktır.

Doğu Türkistan'ın Türk Dünyası için özel önemi ise Türk ruhunun yansıtıldığı Orhun Yazıtları'ndan sonra Uygurların millileştirdiği Soğd alfabesinden uyarlanan (Şçerbak, 2011: 92) Uygur alfabesiyle verilen Türk dili tarihi açısından önemli, ilk yabancı kökenli kelimelerin Türkçeye girmeye başladığı eserlerdir (Ercilasun, 2004: 278). Göktürkler döneminde de varlığı kabul edilebilecek eğitim kurumlarının 23 tanesinin adının kayda geçtiği (Sertkaya, 2001: 37) bölge yine Doğu Türkistan'dır. Doğu Türkistan, Türk idare anlayışını kitaplaştıran Balasagunlu Yusuf'un doğduğu ve yetiştiği yer olması yanında ilk Türk sözlüğünü yazan Kaşgarlı Mahmut'un da doğduğu bölgedir. Kutadgu Bilig ve Divanu Lügati't-Türk bu bölgedeki Türk bilinçlenmesinin eserleridir. 15. yüzyılda Hazar Denizinin batısı hariç bütün Türk Dünyasının ortak kullandığı Çağatay yazı dilinin kaleminde şekillendiği Ali Şir Nevâî de bu bölgeden Herat'a giden bir ailenin çocuğudur (Kut, 1989: 449). Daha sonra Doğu Türkistan'da adı hâlâ bilinmeyen veya kayda geçmemiş binlerce eserin olduğu tahmin edilebilir. Bugünkü Çin yönetimi bir gün bölgeden çıkarsa Batı Türkistan'da olduğu gibi Türk kültür ve medeniyetine ait pek çok eserin ortaya çıkacağı herkesin tahminidir.

Uygur Türklüğünün Türk Dünyası için bir önemi Göktürk yazılı taşlarından sonra farklı yazılarla bugüne bırakılan yazılı dil yadigarları, Karahanlı dönemi eserleri ve Ali Şir Nevâî'nin Türk dili olarak belirttiği, bugün ısrarla Çağatay Türkçesi denilen Oğuz Türklüğü dışındaki bütün Türkleri tek bir yazı dili etrafında birleştirerek 20. yüzyıla kadar bir bütün olarak getiren yazı dilinin oluşmasıdır. Bütün eğitim kurumlarında Arapça ve Farsça'nın değerli kabul edildiği bir dönemde Ali Şir Nevâî, Türkçe kullanmayı tercih etmiş, çevresindeki aydınlara Türkçe kullanmalarını tavsiye etmekle kalmamış teşvik etmiş ve bir yandan Türk dilinin gelişmesine hizmet ederken diğer yandan farklı dilleri kullanarak kimliklerini kaybedecek olan insanların Türk olarak kalmasını sağlamıştır. Çağatay yazı dili aslında bir edebiyat dilidir, edebî dildir. Oluşması ve yaşaması da daha çok edebî eserlerle olmuştur.

Bu edebî dille beş yüz yıl boyunca on binlerce eser verilmiştir. Türk dilinde cinsiyet ayrımı olmadığı gibi Türklerin toplumsal hayatında da cinsiyet ayrımı yoktur, kadın ve erkek hayatı birlikte paylaşır. Kadını hayatın her alanında görmek mümkündür. Fahri-i Heratî'nin Hacı Bigüm adına Farsça olarak kaleme aldığı ilk kadın şairler tezkiresi olma özelliği taşıyan Cevahirü'l-'açâib'de bir kısmı milliyeti belirtilmeyip Türkçe yazan fakat önemli bir bölümünün Türk olduğu görülen 31 kadın şairin biyografisine yer verilmiştir (Kartal, 2021: 674, 676). Türklerde kadının hayatın içinde erkekle birlikte olduğunu, ortaya çıktığı dönemin sosyal hayatının izlerini taşıyan destanlarda da görmek mümkündür (Solmaz, 2021: 120-128). Hatta Türk mitolojisinde dünyayı yaratmak için Tanrı'ya Akana'nın ilham verdiği görülür (Sever, 2022: 129). İslam'ın kabulünden sonra özellikle büyük merkezlerde kadınlar şehir hayatından soyutlanarak eve hapsedilmiş olsa da o dönemde bile onlarca kadın şairin çıktığı ve çok güzel eserler verdiğini hatta sadece kadın şairi içine alan eserlerin varlığından söz etmek mümkündür (Kartal, 2021: 645-690).

Nitekim Çağatay sahasında Çağatay yazı dili ile Osmanlı sahasında Osmanlı Türkçesi ile şiir yazan şairlerin varlığı bilinmektedir. Henüz tespit edilmemiş olması Cevahirü'l-'açâib benzeri çalışmaların olmadığı anlamına gelmez. Geçen yüz yıl içinde şiir yazan ve varlığı tespit edilen kadın şairlerin sayısı az değildir. Çalışmada, haklarında bilgi edinilebilen Uygur kadın şairler ve yazarlar doğum tarihleri veya yılları esas alınarak sıralanmıştır. Hayatlarından kısaca bahsedilmiş ve verdikleri eserlere değinilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın araştırmacılar ve okuyucular için Uygur kadın şair ve yazarlar hakkında bilgilerin derli toplu bir şekilde sunulduğu bir çalışma olması amaçlanmıştır.

Patigül Sabitova (1936-2009)

Yazar ve şair Sabitova, 29 Kasım 1936 Gulca doğumludur. Şincan Üniversitesini bitirdikten sonra 1955 yılında Kazakistan'a göçtü. 1960 yılında Almatı'da, Abay adındaki Kazak Pedagoji Enstitüsünü bitirerek ikinci kez üniversite okudu. 1965 yılında *Uygur Sovet Edebiyatındaki icabiy Qehriman obrizi* konulu tez hazırladı.

1964-2005 yılları arasında Uygurşunaslik Enstitüsünde ilmi araştırmalar yaptı. "Kazakistan Yazguçılar İttipaki" Kazakistan Yazarlar Birliğinin üyesidir.

Anamniñ Kona Yagligi, Men Köyermen Balamğa, Avazim Bar, Ana, Qiz ve Ana, Almuta gibi çok okunan şiirlerinin içinde bulunduğu, "Menin Kiçik Dostlirim", "Bizniñ Sinip Baliliri", "Köyümçan Hemra", "Kim Ayiplik", "Kadirniñ Çüşliri", "Dostlar", "Cürigimde Bir Otum Bar", "Çatakçi", "Yalgançinin Rastiligi" gibi çocuklar için yazılmış şiirleri içeren eserleri; *Dostlar* (Dostlar) adlı kısa ve uzun hikayelerdeneseri oluşan eseri *Jürigimde Bir Otum Bar* (Yüreğimde bir Ateş var) adlı yayımlanmış şiir kitabının yanında *Devir Obrizi* ile *Ziya Sémédi* adlarında bilimsel monografik kitapları yayımlanmıştır.

Sabitova, Uluslararası "Dostum Nişanı Madalyası ve Alaş edebî mükafatı almıştır (Zeynalov, 2007: 339; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 268; Méxsetova, 2024: 21).

Rahilem Hapizova (1937-...)

Ailesi 1915 yılında Gulca'nın Astunatiş ilçesinden Gulca'ya göçen Hapizova, 17 Aralık 1937 tarihinde Gulca'da doğmuştur. 1953 yılında başladığı Urumçi Milletler Enstitüsü Dil-Edebiyat Fakültesini 1957 yılında bitirdi. Aynı yıl bu üniversitede öğretim elemanı olarak çalışmaya başladı. 1963'te ailesi ile Özbekistan'ın Ahanger (Ahangaran) şehrine göçtü. Şair, emekli olana kadar burada çalıştı.

1950 yılının ikinci yarısında yazmaya başlayan şairin *Bulbul* (Bülbül), *Séni Kütimen* (Seni Bekliyorum), *Anican* (Anneciğim), *Şebnem* (Şebnem), *Qizil Gül* (Kırmızı Gül), *Öruk* (Kaysı) gibi çok sevilen şiirleri vardır. Şair Özbekistan'a göçtükten sonra da şiir yazmaya devam etmiştir.

Teyipcan Eliyev, Hizmet Abdullin, Turgun Almas, Murat Hemrayev, Dolkun Yasin, Mömün Hemrayev, Mosurmatkul Eskerov, Abdugopur Kutluk, E. Dobov, Culmirza Aymirzayek, Rozi Kadiri Berkamal, Aydin Hacıyeva, Mahmut Tahir gibi şairler hakkında; Yeñi Hayat, Şıncañ Géziti, Almaliq, Kommunizm Tuğı, Qaraqalpaq Géziti Özbekistan Edebiyatı Géziti gibi gazeteler ve Saadet gibi dergilerde eleştiri ve değerlendirme yazıları yayımlanmıştır.

1962 yılında "Tarim Avazi", 1977 yılında "Kelem ve Balam" ve "Hayat Şundak", 1979 yılında "Çinar Şahliri", 1983 yılında "Aniler Avazi" ve "Dil Arami" adlarında şiir kitaplarına ilaveten 1985 yılında "Şeirlar", 1987 yılında "Kizil Şeppek" gibi şiir kitapları yayımlandı. 2013 yılında "Sağınip Sağınip Yaşayman" adında Özbek Türkçesiyle bir şiir kitabı yayımlanmıştır.

Şiirleri Rusça ve Çince yanında, Özbek, Tatar, Türkiye Türkçesi ve Karakalpak Türkçelerine çevrilerek yayımlandı (Zeynalov, 2007: 368; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 272-273).

Henipe Salihova (1939-...)

Gulca'da 1939 yılında doğan Salihova, 1952 yılında okumaya başladığı Urumçi Pedagoji Enstitüsünü 1958 yılında bitirmiştir. Batı Türkistan'a (Özbekistan) göçtükten sonra tekrar Endican Devlet Pedagoji Enstitüsünü okumuş ve 1967 yılında mezun olmuştur.

Hem Özbek hem de Uygur Türkçesi ile yazdığı *Keşpiyat* (Keşfiyat), *Al Koluñğa Altun Piyale* (Al Eline Altın Kadeh), *Rohim*, *Çeşmisi* (Ruhumun Çeşmesi), *Dutar Navasi* (Dutar Namesi),

Ayal Qelbini Oçuq Bilgen Kim (Kadın Kalbini En iyi Bilen Kim), *Şair ve Deriya* (Şair ve Deniz) *Tarim* (Tarım) gibi şiirleri *Şeiriyyat Gülzari* şiir antolojisinde yayımlanmıştır.

Şairin Söygi Sırları (Sevgi Sırları) adında yayımlanmış bir şiir kitabı vardır (Zeynalov, 2007: 416; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 161).

Hurşide İlahunova (1940-...)

1940 yılında Gulca'da dünyaya geldi. İlkokulu Gulca'da okuyan İlahunova, sonra kızlar mektebinde gitti. Urumçi'deki Şıncan Enstitüsü Agronomiya Fakültesini bitirdi. 1963 yılında ailesi ile birlikte Kazakistan'a göçtü. Kızılorda Vilayetin'in Sovhozunda çiftçi olarak çalıştı.

1970 yılından sonra "Kommunizm Tuğı (şimdiki Uygur Avazi)" gazetesinin ilavesi "Yeñi Hayat" gazetesinde muhabir olarak çalıştı.

Cennet Aniniñ Ayıǵide Dep (Cennet Annenin Ayağı Altında Deyip), *Uyğur Qizliri* (Uygur Kızları), *Ana Bösügüm* (Ana Beşiğim), *Şair Xeliq Üçün Yaralğan* (Şair Halk İçin Yaratılmıştır), *Yassaviy Hékmiti* (Yesevi'nin Hikmeti), *Parçılar* (Parçalar) gibi şiirleri *Şiiriyet Gülzari* (Şiir Bahçesi) adlı antolojide yayımlanmıştır.

Şairin 1978'de *Turnılar* (Turnalar), 1983'te *Anılar Avazi* (Anaların Sesi), 1988'de *Bösük Naxsisi* (Beşik Şarkısı), 2001'de *Cutum Anam Puraydu* (Memleketim Annem Kokuyor), *Medhiyye* (Övgü) şiir kitapları yayımlanmıştır.

Şairin şiirleri, Kazak ve Özbek Türkçesi ile Rus diline çevrilmiştir.

İlahunova, Jambıl Jabayev'in doğumunun 150. yılı ve Muxtar Avezov'un doğumunun 100. yılı münasebetiyle Cumhuriyet Şairleri içinde birinci seçilmiştir. Kazakistan'ın bağımsızlığının onuncu yılı münasebetiyle şiirleri yayımlanan şair, Kazakistan Yazguçılar İttipaki'nin üyesidir (Zeynalov, 2007: 448; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 166; Méxsetova, 2024: 29).

Ayşem Ehmet (1942-...)

Mayıs 1942'de Kumul Kona Şehir'de doğan Ayşem Ehmet, şair, hikâye yazarı, romancı, dram yazarı ve halkiyatçıdır. Tüccar bir ailenin çocuğudur. 1953 yılında ilkokulu, 1955 yılında Kumul Öğretmen Okulu'nu bitirmiş, 1955 ila 1958 yılları arasında da Şıncan Enstitüsü'nde okumuştur. 1971 senesine değin Urumçi'deki 2 Numaralı Öğretmen Okulu ile Kumul Aratürük Ortaokulunda dil ve edebiyat öğretmeni olarak görev yapmıştır. Daha sonra *Qumul Géziti*'nde editör olan şair, 1979 yılından sonra aynı dergide baş editör olarak çalışmaya devam etmiştir.

Kumul'da düzenli olarak yapılan şölenlerde okunan koşukları dinleyerek edebiyat ve sanata ilgi duymaya başlamıştır. 1957 yılında *Tarim* dergisinde yayımlanan *Bahar Şamili* adlı şiir ile edebiyat dünyasına ilk adımını atmıştır. 1980 yılından sonra nesre yönelen Ayşem Ehmet'in *Qara Çamidan* (Kara Bavul), *Hesret* (Hasret), *Başlikniñ Rayi* (Başkanın İsteği), *Xicilliq* (Utanc), *Tağ Mevisi* (Dağ Meyvesi), *Yeñi Öyke Köçüş* (Yeni Eve Göçüş) [1965] hikayeleri yayımlanmıştır. 1995 yılında yayımlanan *Melike'niñ Meñzidiki Dağ* (Melike'nin Yüzündeki Leke) hikâye kitabında ise uzun hikâyelerinin bir kısmı yer almıştır.

1983 yılında *Öçmas İzlar* (Silinmez İzler), 1999 yılında *Muhammet Beşir Çiñvañ* (Beylerbeyi Muhammet Beşir) adlı romanları yayımlanmıştır. Yazarın *Menribanu Vañ* (Beylerbeyi Mihribanu) adında yayımlanan bir tiyatro eseri vardır.

Aynı zamanda halkiyatçı olan Ayşem Ehmet'in *Qumul Xelq Qoşaqıridiki Qumul Şivisi* (Kumul Halk Koşuklarındaki Kumul Şivesi) adlı yayımlanmış makalesi ile *Yaçibeg* (Yaçibey), *Tömür Xelpe* (Timur Halife) gibi *Qumul Edebiyatı* ve *Bulaq* dergilerinde yayımlanmış destanları vardır. Halkiyatçı olarak iyi bir derlemeci olan Ayşem Ehmet'in üç bini aşan halk koşuğu derlemesi olduğu bilinmektedir.

Yazar, Çin Yazarlar Birliği Şıncan Uygur Özerk Bölgesi Şubesi, Çin Halk Edebiyatçıları ve Sanatçıları Birliği Şıncan Uygur Özerk Bölgesi şubesi üyesidir (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 106-107).

Nuraniye Kemberova (1942-...)

1942 yılında Gulca'da doğan Kemberova, 1955 yılında ailesiyle Özbekistan'ın Encan şehrine göçmüştür. Encan'da orta öğrenimini tamamladıktan sonra Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesinde okumuştur. 1966 yılında fakülteyi bitiren Kemberova, Karakalpakistan'ın Nokus şehrindeki Karakalpakistan Yayınevinde ve başka yerlerde çalışmıştır. 1992 yılında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'e taşınmıştır.

Hikâye yazarı olan Kemberova'nın, 1970 yılından itibaren hikâyeleri yayımlanmıştır. Hikâyeleri ile uzun hikâyeleri Uygur, Karakalpak, Özbek ve Kırgız Türkçesi ile Rus dilinde yayın yapan dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 259-260).

Dürnem Mésurova (1943-...)

Şair, roman ve piyes yazarı Dürnem Mésurova, 8 Mart 1943 tarihinde Jetisu ile Panfilov ilçesi Çoñ Çığan köyünde doğmuştur. İlkokula doğduğu yerde başlamış daha sonra Jarkent şehrindeki Xelil Xémrayev adlı okulda devam etmiş, ortaokulu ise Taşkent şehri 121. Mektep'te okumuştur. 1961-1964 yılları arasında Taşkent Pedagoji okulunda okumuş, 1965 yılında da tekrar Kazakistan'a dönmüştür.

Kazakistan'a döndükten sonra 1966-1977 yılları arasında Pencim köyündeki A. Rozibakiyev, Köktal köyündeki Abay, Yarkent şehrindeki Xélil Xémrayev adlı okullarda öğretmen olarak çalışmıştır.

1977-1980 yılları arasında Yarkent şehrindeki ZAGS (ЗАГС) bürosunda başkanlık görevini yürütmüştür. 1980-1989 yılları arasında ise Alaköl ilçesi bilim kurulunda çalışmıştır.

Çok yönlü bir sanatçı olan Mésurova, *Behödde Ötmigen Ömür* (Boşa Gitmeyen Ömür) adlı uzun hikâye ve *Ana Mirası* (Ana Mirası) adlı roman ve *Téğdir Qismetliri* (Takdir Kismetleri) adlı hikâye kitabının yazarıdır. Ana Mirası ve Téğdir Qismetliri eserleri tiyatrodan sahnelenmiştir. Yine Mésurova'nın birçok şiiri bestelenmiştir.

Yazarın *Behödde Ötmigen Hayat* (Boşa Gitmeyen Ömür) adındaki uzun hikâyesi Rusça'ya, *Ana Mirası* (Ana Mirası) romanı İngilizce'ye çevrilerek yayımlanmıştır.

Dürnem Mésurova, "Eren Eñbegi üşin" madalyasının sahibi ve Panfilov ilçesinin fahri hemşerilik belgesi sahibidir (Méxsetova, 2024: 31)

Saadet Babacanova (1943-...)

Şair, Gulca'da 5 Ağustos 1943 tarihinde doğmuş, ortaokulu bitirdikten sonra Taşkent'e göçmüştür. 1975 yılında Taşkent Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesinden mezun olan Babacanova'nın ilk eserleri *İli Derya* gazetesinde yayımlanmış daha sonra *Özbekistan Medeniyet-San'at Gazetesi*'nde yayımlanmış, radyo ve televizyonlarda okunmuştur. Özbekistan'da çeşitli gazete ve dergilerde şiirleri yayımlanan şair *İstiklaliyet* gazetesinde de uzun süre çalışmıştır.

1983 yılında yayımlanan Analar Avazi (Anaların Sesi) ve 1987 yılında yayımlanan *Deqıqiler* (Dakikalar) adlı şiir ve destan antolojisinde şiirleri yer almıştır (Zeynalov, 2007: 496; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 279-80).

Heyrinisa Turdi (1944-...)

Şair ve hikâye yazarı olan Heyrinisa Turdi, Çöçek'te 1944 yılında doğmuştur. 1961 yılında Ürümqi Öğretmen Yetiştirme Okulu'nu bitirdikten sonra öğretmenlik yapmaya başlamış, 1962 yılında da ailesiyle Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'e göç etmiştir. Bişkek'te bir

fabrikada yirmi yıldan fazla çalışan Turdi, 1993 yılından sonra Kırgızistan Radyo ve Televizyon Kurumunun Yeni Uygur Türkçesi yayın bölümünde çalışmaya başlamıştır.

Edebiyat çalışmalarına 1970'te başlayan Turdi'nin *Şaptul Çéçigi* (Şeftali Çiçeği) adlı ilk şiiri 1971'de yayımlanmıştır. Bu tarihten sonra şiir ve hikâyeleri *Uygur Avazi*, *Yeñi Hayat*, *Arzu* ve *Pervaz* gibi dergi ve gazetelerde yer almaya başlamıştır.

Eşu Tün (O Gece), *Oğlumğa* (Oğluma), *Men Ana* (Ben Anayım), *Qeşqer* (Kaşkar), *Cudaliq* (Ayrılık) benzeri şiirleri yanında *Qiz Qelbi* (Kız Kalbi), *Pocta Sanduği* (Posta Kutusu) gibi hikâyeleri eserleri için örnek gösterilebilir.

1994 yılında Kırgızca yayımlanan *Ümütüm Ata Yurt* (Umudum Baba Yurdu) adındaki kitapta şiirlerinin bazıları yer bulmuştur. *Can Sirim* (Can Sırrım) adlı şiir kitabı Kırgız Şair Marabay tarafından Kırgız Türkçesine aktararak yayımlanmış. Bu kitap yanında şairin *Aniniñ Qelbide Alemçe Söyğü* (Annenin Kalbinde Bir Dünya Sevgi) adında Uygur Türkçesiyle 2001 yılında yayımlanmış kitabı da vardır (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 162).

Halide İsrail (1952-...)

Memur bir ailenin çocuğu olan Halide İsrail, Ekim 1952'de Kaşgar'da doğmuştur. Annesinin memuriyeti sebebiyle çocukluğu Aksu ve Hoten gibi şehirlerde geçmiştir. Ortaokul bittikten sonra 1971 ve 1972 yıllarında *Xoten Géziti* yönetiminde çalışmıştır. 1972 yılında Merkezî Milletler Enstitüsü Dil ve Edebiyat Fakültesinde yüksek tahsile başlamış, 1975'te fakülte mezuniyetinden sonra *Şıncañ Géziti*'nin Yeni Uygur Türkçesinin Editörlük Bölümünde çalışmaya başlamıştır.

1985 yılında *Eh Hayat* (Ah Hayat) hikâyesinin yayımlanmasıyla edebiyat dünyasına adım atan Halide İsrail, "Uygur Edebiyatının Yeni Yıldızı" olarak adlandırılmıştır. Hikâyeleri *Ana* (Ana), *Oyğiniş* (Uyanış), *Eñ Güzel Xatire* (En Güzel Hatıra), *Yiltiz* (Kök), *Hañgit Köli* (Akbaba Gölü), *Timtas Şeher* (Sessiz Şehir), *Arman* (Arzu) ile uzun hikâyeleri *Qumluqniñ Çüşü* (Kumsalın Düşü) [1989], *U Közler* (O Gözler), *Reñdar Quyun* (Renkli Kasırga), *Baharda Yağqan Qar* (Baharda Yağan Kar), *Mextumsula* (Mahtumsula), *Orbita* (Yörünge), *Reñdar Quyaş* (Renkli Güneş) [1990] örneğinde olduğu gibi eserlerin yazarıdır.

Hikâyelerinin bir kısmı 2001 yılında yayımlanan *Timtas Şeher* kitabında yayımlanmış; bazı hikâyeleri 1992 yılında yayımlanan *Qumluqniñ Çüşü* kitabında, bazıları da yine 1992 yılında yayımlanan *Qutluq Keçe* antolojilerinde yayımlanmıştır. Hikâyelerinin bir kısmı Çinceye aktararak yayımlanan yazarın 2016 yılında *Altun Keş* (Altın Ayakkabı) adında bir romanı yayımlanmıştır (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 158-159).

Yazar, 14-15 yaşında sol görüşler etkisinde kaldığı 16 yaşında okumaya başladığı kitaplarla kendini ve gerçeği bulduğunu belirtir, daha sonra hiç aklında olmayan yazarlığa yöneldiğini söyler (Patigül'den akt. Hasancan, 2018: 2).

Taşgöl Heziyarova (1954-...)

1959 yılında ailesiyle birlikte Kazakistan'a göç eden Heziyarova, 1954 yılında Gulca'da dünyaya gelmiştir. Henüz çocukken babasını ve annesini kaybetmiş, 1969'da Almatı Vilayeti'nin Emgekçi Kazak ilçesi Koram köyünde orta öğrenimini tamamlayıp aynı okulda Piyonerler Teşkilatı'nın rehberi olarak çalışmaya başlamıştır.

Tovva (Tövbe), *Yerdin Soraymen Epu* (Topraktan Özür Dilerim), *Hayat ve Mamat* (Hayat ve Ölüm), *Sen Yok* (Yoksun), *Umut* (Umut) gibi şiirleri *Şiiriyat Gülzarı* adlı kitapta yayımlanan şairin 2005 yılında *Qalbim Nidasi* (Kalbimin Sesi) adlı şiir kitabı yayımlanmıştır (Zeynalov, 2007: 560; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 294).

Gülbehrem Xoşayeva (1957-...)

Hikâye yazarı, gazeteci ve akademisyen olan Gülbehrem Xoşayeva, 13 Şubat 1957 tarihinde Kazakistan'da Almatı Vilayeti Uygur İlçesinin Gulcat köyünde dünyaya gözlerini açmıştır.

1978'de Almatı Yabancı Diller Enstitüsü İngiliz Dili Fakültesini bitirmiş ve 1978-1979 öğretim yılında Ana Juti Mektebinde² (Ana Yurdu Mektebinde) [Galcat Ortaokulu'nda] İngilizce öğretmeni olarak çalışmıştır. 1978 yılında *Meni Kütken Bala* (Beni Bekleyen Çocuk) adlı hikâyesinin *Komunizm Tuğı* gazetesinde yayımlanmasıyla yazarlığa ve edebiyat dünyasına ilk adımını atmıştır.

Davet üzerine 1979 yılında *Komunizm Tuğı* gazetesinin Edebiyat ve Sanat bölümlerinde çalışmaya başlamış ve 20 yıl boyunca bu gazetede çalışmaya devam etmiştir. Gülbehrem Hoşayeva gazetede çalışmaya başladığı ilk dönemi *"Ben Uygur gazetesine (Uygur Avazi) henüz yirmi yaşındayken geldim. İngiliz Dili Bölümünü okuyup gelen birisi için ana dilinde hemen şiir ve hikâyeleri incelemek kolay olmadı. Lakin ben şanslıydım. Hezim Bahtiyarov, Savutcan Memetqulov, Yoldaş Azamatov, Dolkun Yasinov ve Abdumecit Döletov gibi abilerimle bölümdaş olma şerefine eriştim. Onlar benim çalışmamda yükselmeme sonsuz ve derin tesir eden değerli insanlardır. Abdumecit Döletov hayatının sonuna kadar bana abi, hoca, kalemdaş, dost ve sırdaş oldu."* cümleleriyle anlatır.³

1999 yılında El-Farabî Kazak Millî Üniversitesinin İktisat ve İşletme, Hukuk ve Şark Fakültelerinde lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesindeki öğrencilere İngilizce ders verdi. *"İngiliz Dedektif Eserlerinin Rus ve Kazak Dillerine Tercüme Edilişindeki Zorluklar"* konulu bilimsel çalışma ile 2006 yılında bu alanda doktora tezini savunarak doktor unvanını almıştır. Bu çalışmanın önemi, üç dilin esas alınarak hazırlanmış olmasıdır.

2006-2008 yılları arasında Quddus Göcamirayov adlı Uygur Devlet Tiyatrosunun başkanı Murat Ehmediyev'in isteğiyle Uygur Tiyatrosu bünyesinde bulunan *Sen'et Géziti*'nin baş editörlük görevini kabul etmiştir. Uygur ve Rus dillerinde yayın yapan bu gazetede Uygur sanatçılar hakkında üç yıl boyunca makaleler yayımlandı.

Hikâyeleri ve gazete yazıları Kazakistan'da *Aruvcan, Ravan, Jıldız, Aқиқат, Misl, İrade, İntizar, Exbarat* gibi dergilerle *Uygur Avazi, Aziya, Bugun, Almatı Akşamı* gibi gazetelerde Kazakça ve Uygurca olarak yayımlanmıştır. Gülbehrem Hoşayeva'nın *Çüşümge Bolsimu Kirseñcu Ana* (Düşümde Olsa Bile Seni Görsem Ana) hikâyesi Türkiye Türkçesine aktarılıp Güncel Sanat Dergisinin 46. sayısında yayımlanmıştır.

2004 yılında yayımlanan *Derdi Yoq Demsen Méni* (Beni Derdi Yok mu Sanırsın), 2008 yılında yayımlanan *Men Séni Qiyalmaymen* (Sana Kıyamam), 2010 yılında Kazak dilinde yayımlanan *Köndim-ay Sağan Tağdırım* (Sana Boyun Eğdim Kaderim), 2017 yılında yayımlanan *Cürektin Çiqqan Bir Tamçe Yaş* (Yürekten Sızan Bir Damla Yaş) hikâye ve uzun hikâye kitapları Mir Neşriyat'ta yayımlandı. 2017 yılında *"Sensiz Ulaşan Sabahlar"* adlı hikâyelerinden oluşan kitabı Antalya'da Baygenç Yayıncılık tarafından yayımlandı.

Gülbehrem Xoşayeva'nın akademisyen olarak hikâye, roman, deneme konularındaki bilimsel görüşlerini yansıtan 30'dan fazla makalesi yayımlanmıştır. 2013 yılında doktora tez konusuyla bağlantılı olarak *İngiliz Tilini Tercime Qiliş Usulliri* (İngilizceyi Tercüme Yöntemleri) adındaki bilimsel çalışması yayımlanmıştır. Bu kitap tercüme ve mütercimlik fakültelerinde öğrencilere ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca bu kitap, konuyla ilgili Kazak bilim adamları tarafından değerlendirilmiş ve övülmüştür.

² Okulun adı yazarın kendisi tarafından yazılıp tarafımıza gönderilen metindeki şeklidir.

³ (04/11/2024 tarihli kendisinin yazdığı özel biyografisi).

Gülbehrem Xoşayeva'nın Türkiye'de Baygenç Yayıncılık tarafından *Sensiz Ulaşan Sabahlar* (Sénsiz Atqan Tañlar) adlı kitabının yayımlanmasından sonra yayınevinin editörü şair, yazar, sanat eleştirmeni Arslan Bayır, kitabın tanıtımı için Almatı'ya gelmiştir.

Filoloji alanında doçent olan Gülbehrem Xoşayeva, 2017-2019 yılları arasında Turan Üniversitesi Yabancı Diller Bölümünün danışmanlığını yürütmüştür. Akademisyen, şair, yazar ve gazeteci Gülbehrem Xoşayeva hâlen hayatta olup eşi, oğlu ve kızları ve yedi torunu ile Almatı'da hayatını devam ettirmektedir. 2023 yılında Kazakistan Cumhuriyetinin Fahri Puxrasi unvanı verilen Xoşayeva, Kazakistan Gazeteciler Birliğinin ve Kazakistan Yazarlar Birliğinin üyesidir (Kendi kaleminden çıkan 04/11/2024 tarihli biyografisi; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 153-154).

Nurala Göktürk (1957-...)⁴

Şair, hikâye yazarı, çevirmen, yazar, aktivist Nurala Göktürk, Doğu Türkistan'ın Yarkent vilayetinde 1957 yılında doğdu. Şair, doğduğunda babası Abdulveli Han Hoca Çin hapisanelerinde işkence altındaydı. Vatanları Kızıl 1949 yılında Çinliler tarafından işgal edildiği için ailesi 1961 yılında, Nurala 4 yaşındayken vatanlarını terk edip göçmek zorunda kalmıştır. Önce Afganistan'a gelen aile 1965 yılında Türkiye'ye sığınmıştır. 1966 yılında hacca gidip sekiz ay sonra tekrar Türkiye'ye dönmüş ve ilkokula başlamıştır. İlkokulda okurken aynı zamanda devletin göçmenler için açmış olduğu el sanatları ve halıcılık kursundan 12 yaşında mezun olarak ustalık belgesi almıştır.

Nurala Göktürk, dinî, millî ve kültürel anlamda kendisini yetiştirmiştir. Doğduğu toprakları ve Çin istilasını katıldığı çeşitli toplantılarda dile getirmiş ve Doğu Türkistan Türklüğünü ve onların kültürünü tanıtmak için elinden geleni yapmış, sergiler başta olmak üzere çeşitli etkinlikler düzenlemiştir.

Türkiye genelinde ve Avrupa'da pek çok uluslararası toplantılara, radyo ve televizyon programlarına konuşmacı olarak katılmış ve Doğu Türkistan Türklüğünün durumunu dile getirmiştir.

Makaleleri ve şiirleri *Kayseri*, *Erciyes Dergisi*, *Çemen*, *Türelî*, *Yesevi*, *Gök Bayrak*, *Türkiye*, *Referans* gibi birçok dergi ve gazeteler yanında Kayseri'de 1991-1992 yıllarında yayımlanan *Bizim Gençlik Şiir Antolojisi*, İstanbul'da 1997, 1998 ve 1999 yıllarında Hoca Ahmet Yesevi Vakfınca yayımlanan *Şiir İlkindiler 1*, *Şiir İlkindiler 2*, *Fatih'ten Atatürk'e* adlı antolojiler başta olmak üzere çeşitli antolojilerde yayımlandı.

Nurala Göktürk'ün, *Gök Bayrak Sevdası 1* ile *Gök Bayrak Sevdası 2*, Ben Türkistan Kızıyım, Doğu Türkistan Geleneksel Uygur Mutfak Kültürü adlarındaki kitapları yayımlandı.

Doğu Türkistan'dan Avustralya'ya göç etmek zorunda kalan Süyüngül Canişif Hanım'ın *Göz Yaşları ile Islanan Topraklar* adındaki Arap harfleri ile Uygurca yazılmış kitabını Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktararak yayımladı. Aynı şekilde Ahmet İgemberdi'nin Arap harfleri ile Uygurca yayımlanmış *Hicran Derdi* adındaki kitabını da Uygurca aslından Türkiye Türkçesine çevirerek yayımlamıştır. Şairin ilk şiir kitabı *Gök Bayrağın Gözyaşı* 2021 yılında Ateş Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Kitap çok ilgi görmüş, çeşitli gazete ve dergilerde farklı tarihlerde tanıtım ve değerlendirme yazıları yayımlanmıştır.

Şair, yazar ve gazeteci Bedrettin Keleştimur 24/10/2022 tarihli *Elazığ Hakimiyet* gazetesinde *Gökbayrağın Gözyaşı* başlıklı bir makale yazarak yazar ve eserini değerlendirmiştir (URL-1). Mehmet Şükrü Baş 08/01/2024 tarihli *Harput Gazetesi*'nde *Gökbayrağın Gözyaşı* başlıklı hem şair hem kitap hakkında bir tanıtım yazısı yayımlamıştır (URL-2). Osman Oktay da 12/07/2024 tarihli *Habererk* gazetesinde *Ankara'da*

⁴ Nurala Göktürk'ün biyografisi eşi ve kendisinden istenmiş, onların ricasıyla Nagehan Orbay Akay tarafından hazırlanmış ve makalede verilirken bu yayımlanmamış biyografi esas alınmıştır.

“Gökbayrağın Gözyaşı” aktı sel oldu! Başlıklı bir makalede hem yazarı hem yayımlanan şiir kitabını tanıtan bir makale yazmıştır (URL-3). Şair, yazar ve politikacı (Bozcaada eski belediye başkanı) Nagehan Orbay Akay da Nurala Göktürk’ün kendisi ve eserleri hakkında bir tanıtım yazısı kaleme almıştır.

Nurala Göktürk’ün çocuk yaşta hayal meyal hatırladıkları ile yakınlarından dinlediği olayları hikâyeleştirdiği *Tanrı Dağlarından Erciyes’in Eteklerine Göç Hikâyeleri* adlı hikâye kitabı 2023 yılında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları tarafından İstanbul’da yayımlandı. Nurala Göktürk’ün bir şair olarak şiir dalında, yine bir kültür elçisi olarak mutfak dalında katıldığı yarışmalar ve faaliyetlerden aldığı çok sayıda dereceleri, sertifikaları, teşekkür, takdir ve onur belgeleri vardır.

Şair, yazar, aktivist Nurala Göktürk, Hamit Göktürk beyle evli olup hayattadır; biri kız dört çocuk annesidir.

Dilber Keyyum (1958-...)

Memur bir ailenin çocuğu olan Dilber Keyim, 1958 yılında Kaşgar şehrinde dünyaya geldi. 1973 yılında liseyi bitirmiş ve o yılda da Kaşgar Öğretmen Yetiştirme Okulunda okumaya başlamıştır. 1975’te okulunu bitirmiş ve Kaşgar Şehrindeki 3 Numaralı Okulda edebiyat öğretmenliği yapmaya başlamıştır. 1980 yılından 1988 yılı sonuna kadar *Kaşgar Edebiyatı* dergisinde editörlük görevi yapmıştır. 1980 yılında ise mesleki yazarlık görevine atanmıştır.

1980 yılının Ocak ayında *Qeşqer Géziti*’nde yayımlanan *Bolsam Bir Tamçe* (Olsam Bir Damla) şiiri ile edebiyat dünyasına adım atmıştır. İlerleyen zamanda nesre yönelen Dilber Keyyum, 1984 yılında *Tamçe* (Damla) adlı şiir kitabı ile *Titrigen Yürek* (Titreyen Yürek) adındaki hikâye kitaplarını yayımlamıştır.

Kendi eserlerinin yanında kadın yazarların hikâyelerinden oluşan *Sot Üstide* (Mahkemede) adındaki hikâye ve Kaşgarlı Mahmut için yazılan şiirlerden oluşmuş *Süzük Bulaq* (Duru Pınar) adındaki şiir antolojilerini yayım için hazırlamıştır.

1981’de Doğu Türkistan’ı kapsayan Azınlık Halkların Münevver Eserlerinin Değerlendirilmesi Toplantısı’nda iki gazeli 3’üncülük derecesi almıştır.

Kaşgarlı Mahmut’un mezarının bulunması sebebiyle kaleme aldığı *Ecdadim Teşekkürü* (Ecdadımın Teşekkürü) adında şiir ve Kaşgarlı Mahmut’un annesi için kaleme aldığı *Ana* adlı hikâyesi onun tanınmasında etkili olmuştur. *Heqiqet Oğli* (Gerçeğin Oğlu) adındaki hikâyesi ise Memtili Efendi’nin hayatını konu edinmiştir. Hazırladığı bilinen *Ana* (Ana) adlı bir hikâyeler toplamı henüz yayımlanmamıştır.

Kaşgar İli Yazarlar Birliğinin başkan yardımcılığını da yürüten yazar ve şair Dilber Keyyum, Çin Yazarlar Birliği Şıncan Uygur Özerk Bölgesi Şubesinin üyesidir (Zeynalov, 2007: 565; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 118).

Patigül Mehsetova (1959-...)

Şair, hikâye yazarı, şarkı sözü yazarı, çevirmen ve akademisyen olan Patigül Mehsetova, Almatı Vilayeti Uygur İlçesine bağlı Uzuntam Köyü’nde 20 Mart 1959 tarihinde doğmuştur. 1975’te Çoñca adındaki Uygur Okulunu tamamlamış, ardından Almatı Ticarî Teknik Okulunda okumaya başlamıştır. Okulu bitirdikten sonra 1977-1979 yıllarında Almatı Vilayetinin Uygur İlçesi Komün Mahkemesinde mali işler memuru olarak çalışmıştır.

1980 yılında girdiği Abay Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesinin Filoloji Fakültesini 1985 yılında bitirdi. 1985-1987 yılları arasında Almatı şehri Zarya Vostoka Mahallesi Uygur Ortaokulunda Uygur Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak çalıştı. 1987 yılından 2000 yılına kadar Abay Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğretim görevlisi olarak ders vermiştir. 2001 yılında aynı üniversitede yüksek lisansa başlamış,

2003 yılında “60-80 Yıllardaki Uygur Şeiriyatı” (1960-1980 Yılları Arasında Uygur Şiiri) konusunda hazırladığı teze yüksek lisansını tamamlamıştır.

2004-2012 yılları aralığında Almatı Şehri Bilim Kurumuna bağlı olan Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Enstitüsünde çalışmıştır. Daha sonra Almatı Bilim Kurumunun Eğitim Öğretim Yeni Teknolojileri Bilimsel Yöntem Merkezinde çalışmaya başlamıştır.

Mehsetova’nın şiirleri ve hikâyeleri ile bilimsel eserleri *Pervaz*, *Qeşger Edebiyatı*, *İntizar*, *İhsan*, *Meripet*, *Etnopedagogika*, *Ğunçe ile İzdenis* gibi dergilerle *Uygur Avazi*, *Aziya Bugün* benzeri gazetelerde yayımlanmış; *Aniler Avazi*, *Yaşlar Avazi*, *Vesiyet*, *Şeiriyyat Gülzari*, *Qazaqstan*, “*Uygurşunas Boyı ve Tetkikatlar*” adlı eserlerde yayımlanmıştır.

Mehsetova; *Hayat Heqiqiti İlham Menbesi* (Hayatın Gerçeği İlham Kaynağı), *Oy Tamçiliri* (Düşünce Damlaları), *Çeksizlik* (Sonsuzluk) gibi eleştiri ve değerlendirme kitaplarının; *Men Muhebbet Quçığida* (Sevgi Kucağındayım), *Diyanet* (Diyanet), *Sirliq Alem Bu* (Esrarlı Dünya Bu), *Jürektin Tökülgen Yaş* (Yürekten Dökülen Yaş), *Künlük Tutqan Küñçiler* (Şemsiye Tutan Kıskaçlar), *Séğiniş Muñi* (Hasret Hüznü), *Siler Bilen Qalsam* (Sizlerle Kalsam), *Herqaysida Bar Xislet* (Her Birinde Var Hikmet), *Bille Bağın Bağlarğa* (Birlikte Git Bağlara), *Kıçık Dostlarğa* (Küçük Dostlara), *Her Pesilniñ Gözelligi Var* (Her Mevsimin Güzelliği Var) gibi Uygur Türkçesiyle; *Özine Senem* (Kendine İnanmış) gibi Kazak Türkçesiyle yazılmış şiir kitaplarının sahibi olmanın yanında *Muhit Sen’et Muhitida* (Muhit, Sanat Muhitinde) adlı uzun hikâyenin de yazarıdır.

Patigül Mehsetova, Uygur edebiyatı dersleri hakkındaki metodik kuralların da yazarıdır. Mehsetova aynı zamanda şarkı sözü yazarıdır ve yüzden fazla güftesi bestelenmiştir. Çevirmen de olan Mehsetova İlhom Zoyir’in *Qeriz* (Borç) adlı eserini Özbek Türkçesinden Uygur Türkçesine aktarmış ve sahnelenen eser çok sevilmiştir. *Ümütlük Duniya* (Umutlu Dünya) ise onun kaleme aldığı film senaryosudur.

Bazı eserleri Kazak ve Özbek Türkçelerine bazıları Rusçaya çevrilerek çeşitli gazete ve dergilerde ve antolojilerde yayımlanmıştır. *Öziñe Senem* (Kendine Güzel) adlı antolojisi Kzakçaya çevrilerek yayımlanmıştır.

Mehsetova, M. Duvlatov, M. Jumabayev, K. Mırza-Éli, M. Maqatayev, F. Oñğansınova, O. Süleymenov, B. Jakıp gibi pek çok şairin şiirlerini; Ğ. Xaylibay’ın *Kara Oramal* (Siyah Mendil) uzun hikâyesini, Özbek dramaturg İ. Zayir’in *Kériz* (Borç), Türkiye’den de dramaturg Tuncer Cücenoglu’nun *Kar Köçküni* (Kar Göçkünü) piyeslerini Uygur yazı diline aktarmıştır.

Kazakistan Yazarlar Birliği üyesi olan Mehsetova, Kazakistan’ın bağımsızlığının yirmi beşinci yıl kutlamalarında bir madalya ile ödüllendirilmiştir (Zeynalov, 2007: 569; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 267-268; Méxsetova, 2024: 39-40).

Gülnare Avutova (1964-...)

Şair ve bilim insanı Gülnare Avutova, 10 Kasım 1964 tarihinde Almatı Vilayetine bağlı Uygur ilçesinin Dolata köyünde doğmuştur. 1972-1980 yılları arasında Dolata köyündeki okulda okumuştur. 1987 yılında Abay Pedagoji Enstitüsünün Filoloji Fakültesi Uygur Bölümünden mezun olmuştur. 1994 yılında *Lütpulla Mutellipniñ İcadıy Mirası* (Lütfulla Mutellip’in Edebî Mirası) konu başlıklı tezi savunarak yüksek lisansını tamamlamıştır.

Pervaz, *Arzu*, *Didar* ve *İntizar* dergilerinde şiirleri yayımlanmıştır. *Anılar Avazi* (Annelerin Sesi) adlı şiir antolojisinde birçok şiiri yer almıştır. 1990 yılında Jazuşi Neşriyat’tan *Gülzarım* (Gülbahçem) adlı bir şiir kitabı yayımlanmıştır.

50. yaş kutlamaları dolayısıyla, Almasbek (Mehmetimin Obulkasimov) 4 Aralık 2004 tarihli *Uygur Avazi* gazetesinde *Vakit Dériyasida Üzgen Ehtiraslik Édibe* (Vakit Denizde Yüzen İhtirash Edibe) başlıklı yazıda kendisi ve eserleri hakkında geniş bir değerlendirme

yazmıştır. Bu değerlendirmede Avutova'nın *Lütpulla Mutellip İcadiy Mirası* (Lütfulla Mutellip'in Mirası) adında bir monografik çalışmasının yayımlandığını belirtmektedir.

Gülnare Avutova, Kazakistan Fenler Akademisinin Şarkşinaslık Enstitüsü Uygurşinas Bölümünde çalışmaktadır. Şairin şiirleri, Rus diline çevrilmiş ve Özbek Türkçesine aktarılmıştır.

Alim ve şair Avutova Kazakistan Yazarlar Birliği üyesidir (Zeynalov, 2007: 584; Almasbek (Mehemmetimin Obulkasimov), 2014; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 117-118; Méxsetova, 2024: 42).

Atikem Sidik Aykut (1969-...)

Şair, roman, kısa ve uzun hikâye yazarı, çocuk hikâye yazarı olan ve seyahat yazısı da bulunan çok yönlü sanatçı Atikem Sidik Aykut, 18 Eylül 1969 tarihinde Kaşgar şehrine bağlı Konaşehir ilçesinin Opal köyünde doğmuştur. İlkokul ve ortaokulu doğduğu köyde okumuş, okul bittikten sonra 1983 yılında Konaşehir'deki Yeza Égilik Bankasında çalışmaya başlamıştır.

Şincan Maliye İktisat Enstitüsü İktisat Politikası Bölümünü dışarıdan okuyarak 2003 yılında bitirmiştir. Okulu bitirdikten sonra aynı bankanın farklı bir biriminde çalışmaya devam etmiştir.

Atiken Sidik Aykut, *Dostumğa* (Dostuma) başlıklı hiciv şiirinin *Yéza Pul Muamile* gazetesinde yayımlanmasıyla 1996 yılında edebiyat dünyasına girmiştir.

Yazarın Reñ (Renk), *Muhebbetniñ Payani* (Sevginin Desteği) gibi uzun hikâyeleri ile *Érimniñ Kiçik Xotuni* (Kocamın Küçük Karısı), *Şorluq Yer* (Tuzlak) gibi hikâyeleri ve *Dadamniñ Sayisi* (Babamın Gölgesi), *Miracixan* (Miracihan), *Men Héçnéme Démidim* (Ben Bir Şey Demedim) gibi şiirleri ile *Yürek Nidaliri* (Yürek Sesleri), *Hayat Köndürgüçi* (Hayat Alıştırıcı) gibi mensur şiirleri *Qeşqer*, *Tarim*, *Teñritag*, *Şıncañ Medeniyiti*, *Şıncañ Ayalliri*, *Şıncañ Yaşliri*, *Yeñe Qaş Téşi*, *Aqsu Edebiyati*, *Qeşqer Edebiyati*, *İli Deryasi* dergilerinde yayımlanmıştır.

Yazarın *Qeşqer* dergisinde yayımlanan bir de *Ğenimet Demler* (Ganimet Anlar) adlı gezi yazısı ve *Gül Qiz Bilen İpare* (Gül Kız ile İpare) adında 2016 yılında yayımlanmış edebî bir çocuk hikâyesi ile yine 2016 yılında Şıncañ Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmış *Ay Pesli* (Ay Vakti) adlı bir romanı vardır.

2001 yılında *Qeşqer Edebiyati* dergisi tarafından düzenlenen "Yeni Çağ, Yeni Arayış" konulu yarışmada bazı şiirleri dereceye girerek üçüncülük ödülü almıştır. Bazı şiirlerine de 2005 yılında 14. *Han Tanrı Edebiyat Ödülü*'ü verilmiştir. 2010 yılında *Tarim Dergisi Neşriyatı* tarafından düzenlenen *Seçkin Yazar Ödülü*'nü kazanmıştır.

Şiir, kısa ve uzun hikâye, çocuk hikâyesi, seyahat yazısı ve roman olmak üzere yüzden fazla eseri bulunan yazar, Uygur Özerk Bölgesi Yazarlar Birliği ve Kaşgar Şehri Yazarlar Birliği üyesidir (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 102-103).

Çimengül Avut (1973-...)

Çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış beş yüzden fazla şiiri bulunan Çimengül Avut, 1973 yılının 6 Aralık'ında Kaşgar'da aydın bir ailede dünyaya gözlerini açmıştır. 1979 ila 1984 yılları arasında Kaşgar'daki Gocam Kölbeşi İlkokulunu, 1984 ila 1991 yılları arasında Kaşgar'daki Uygur Lisesinin ortaokul ve lise bölümlerini okumuştur. 1991 yılında girdiği Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Edebiyat Fakültesini 1996 yılında bitirmiştir. Üniversite öğreniminden sonra Kaşgar Uygur Neşriyatının Uygur Editörlük Bölümünde editör olarak çalışmaya başlamıştır.

Asmanğa Qarap (Göğe Bakıp) adlı şiirinin *Tarim Ğunçiliri* dergisinde yayımlanmasıyla 1987 yılında edebiyat dünyasına adım atmıştır.

Tökülgen Naxşa (Dökülen Şarkı), *Olturar Sükütte Hayat Dilbirim* (Oturur Sessizce Hayat Dilberim), *Tolğınidu Ravab Tarisi* (Dalgaların Rebab Namesi), *Süygü* (Sevgi), *Kel Yürikim* (Gel Yüreğim), *Sebiylik Xatirisi* (Çocukluk Hatırası), *Uzutuş* (Uğurlama), *On Yettinçi Avğust Keçisi* (On Yedi Ağustos Gecesi), *İkki Müveşşeh* (İki Müveşşeh), *Bulbulname* (Bülbülname), *Xiyal* (Hayal), *Giganit Bir Şebnem* (Büyük Bir Şebnem), *Ğaliblik İlkide Yapyeşil Çırağ* (Zafer Kazananın Elinde Yemyeşil Lamba) gibi şiirleri vardır.

İlk şiir kitabı üniversitede eğitim gördüğü sırada yayımlanan *Tétür Çekin* (Ters Şimşek)'dir. Ardından *Qisas Ğunçisi* (İntikam Gocası), *Taş Yaprak* (Taş Yaprak), *Barsa Kelmes Yol* (Dönüşü Olmayan Yol) adındaki şiir kitapları yayımlanmıştır.

2004 yılında Uygur Özerk Bölgesinde ilk defa düzenlenen Kadın Edebiyatı Sempozyumu'nda Özerk Bölgede "On Meşhur Kadın Yazarlardan Biri" seçilmiştir. Barsa Kelmes Yol (Dönüşü Olmayan Yol) şiir kitabı 9. Azınlık Milletler Tulpar Edebiyat Ödülü'ne layık görülmüştür. Şor Deriyaniñ U Teripi (Tuzlu Nehrin Öbür Tarafı) destanı ise 14. Ha Teñri Edebiyat Ödülünü kazanmıştır. Sim-Sim Yağmur (Çisil Çisil Yağmur) şiiri İzzet İlyas tarafından bestelenerek okunmuş ve Moda Şarkılar Yarışması'nda altın ödül almıştır.

Son dönemlerde şiir dışında hatıra türünde yazıları da yayımlanmıştır (Zeynalov, 2007: 589; Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 117-118).

Saadet Sattar Aytuğ (1975-...)

Çiftçi bir ailenin çocuğu olan Saadet Sattar Aytuğ, Aksu vilayeti Toksu Kasabasında 8 Haziran 1975 tarihinde dünyaya gözlerini açmıştır. Babası Sattar Micit ile annesi Dileysem Rozi, edebiyat ve sanata düşkün aydın düşünceli kişilerdir. Babası kendi şiirlerini besteleyip dutar ve tambur eşliğinde okuyan sanatçı kişiliğe sahip birisidir. Bütün bunlar Saadet Sattar'ın sanat ve edebiyata ilgi duymasına sebep olmuştur.

1987 yılında *Şıncañ Ösmürliri* gazetesinde yayımlanan *Kitap* (Kitap) adlı şiir, şairin ilk şiiridir. Sadece şiirle yetinmeyen Saadet Sattar aynı zamanda iyi bir hikâye ve senaryo yazarıdır.

Sattar Aytuğ, Uygur Bilgisayar Ağ Edebiyatında önemli çalışmalar yayımlamış, *Şıncañ Yazğuşıclar Tori* (Sincang Yazarlar Ağı)'nda şiir ve koşukları yayımlanmış bir sanatçıdır.

Şıncañ Hürriyet Sinema Televizyon Şirketi'nde çalışmaya başladıktan sonra şiir ve edebiyata olan ilgisi sahne sanatlarına ve senaryo yazarlığına doğru kaymıştır. Çalıştığı sinema televizyon şirketinde edebiyat bölümü sorumluluğunu üstlenmiş, pek çok reklam senaryosu yazarak reklam sloganları üretmiştir. *Milyon Gül* (Milyon Gül) televizyon filminin senaryo yazarlarından birisidir.

Saadet Sattar, Şincan Uygur Özerk Bölgesi Yazarlar Birliği ve Şincan Halk Edebiyatçıları ve Sanatçıları Birliği'nin üyesidir (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 280-281).

Şairem Baratova (1980-...)

Almatı Vilayeti Uygur ilçesi Ardolata Köyü'nde doğan Şairem Baratova, 1997 yılında Şerin Ortaokulundan mezun olmuş ve o yıl Abay Devlet Pedagoji Üniversitesinin Filoloji Fakültesine sınava girmeksizin kaydedilmiştir. 2001 yılında üniversiteyi dereceyle bitirip bir anaokulunda öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. 2006 ila 2016 yılları arasında R. B. Süleymanov Şarkşunaslık Enstitüsünde çalışmıştır. 2016 yılından sonra Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi Filoloji çok Dilli Eğitim Enstitüsünün Doğu Dilleri ve Tercüme bölümlerinde öğretim elemanı olarak çalışmaya başlamıştır.

2008 yılında Évezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsünde Edebiyat Kuramı ve Sanat İncelemesi alanında *Zamaneviy Qazaq ve Uyğur Sillabikiliq Poeziyasi: Ölçem, Ritm ve Kapiye (1950-2000)*

(Çağdaş Kazak ve Uygur Hece Şiiri: Ölçü, Ritim ve Kafiye (1950-2000) konu başlıklı doktora tezini savunarak doktor unvanını almıştır.

Şairem Boratova'nın 2013 yılında *Şatliqqa Teşnalik* (Mutluluğa Hazır) adlı bir şiir kitabı yayımlanmıştır. Bunun yanında eserleri *Qazaqstan Meniñ Vetinim* (Kazakistan Benim Vatanım), *Çoñ Bağniñ Meviliri* (Büyük Bahçenin Meyveleri) adlı antolojilerde yayımlanmıştır.

Şairem Boratova hâlen hayatta olup Kazakistan'ın Almatı şehrinde yaşamaktadır. (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 289-290).

Ayımnisa Sulayman (1982-...)

Ortaokul yıllarında edebî faaliyetlere başlayan Ayımnisa Suleyman Haziran 1982'de Hoten ili Keriye Kasabasının Karakir köyünde memur bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. 1999 yılında Hoten Pedagoji Okulundan mezun olduktan sonra 2004 yılında Şıncañ Maarif Enstitüsü Dil ve Edebiyat Bölümünde üniversite hayatına başlamış, 2006 yılında mezun olmuştur. 2006 yılında Keriye 2 Numaralı İlkokulda öğretmen olarak görev yapmış, 2008'de ise Keriye Edebiyatçılar ve Sanatçılar Derneği'nde çalışmaya başlamıştır.

Edebiyata ilk adımını 2000 yılında *Aqsu Edebiyatı* dergisinde yayımlanan *Sürgün Qilma Hicran Çölige* (Sürgün Etme Ayrılık Çölüne) şiiriyle atmıştır. İlk şiirinden sonra çeşitli dergilerde altı yüzden fazla şiir, ellinin üstünde mensur şiir, hikâye, eleştiri yazısı ve makaleleri kesintisiz yayımlanan Ayımnisa Suleyman'ın çeşitli dergilerde hayat hikâyesi ve eserleri hakkında değerlendirmeler yayımlanmıştır.

2006 yılında *Ot Pesli* (Ateş Fashı) adında şiir kitabı ve *Oqutuş Tetqiqat Muhakima Munbiri* (Öğretim, Araştırma, Muhakeme Minberi) adlı makalelerinin olduğu bir kitabı yayımlanmıştır.

Hoten'de düzenlenen Nadir Eserlerin Değerlendirilmesi Toplantısında 2002, 2003 ve 2004 yıllarında ardı ardına birinci seçilmiştir. Yine 2005 yılında *Tarim* dergisinde yayımlanan *Şeir Bolup Yezilgen Sen Kim* (Şiir Olup Yazılan Sen Kimsin) adlı grup şiiri ile *Han Tanrı Edebiyat Ödülü*'nü kazanmıştır.

Ayımnisa Suleyman, Şıncañ Uygur Özerk Bölgesi Yazarlar Birliği ile Hoten Yazarlar Birliğinin üyesidir (Abdülvahit Kaşgarlı, 2017: 105-106).

Sonuç

Kısa hayat hikâyeleri verilerek eserleri üzerinde kısaca durulan şair ve yazarlardan ölüm tarihi tespit edilebilenlerin sayısı çok azdır. Ölüm tarihi verilmeyen şairlerin hayatta olması herkesin dileğidir ancak ölmüş olma ihtimali olan yazar ve şairler olabilir. Bunlar bilgiler güncellendikçe yeni makalelerde veya kitaplarda tekrar değerlendirilebilecektir.

Çalışmada tespit edilebilen kısa hayat hikâyeleri verilmiş Uygur yazar ve şairlerin sayısı 21 (yirmi bir) dir. Bu şair ve yazarlardan Patigül Sabitova (1936-...), Hurşide İlahunova (1940-...), Dürnem Meşurova (1943-...), Taşgöl Heziyarova (1954-...), Gülbahrem Xoşayeva (1957-...), Patigül Mehsetova (1959-...), Gülnare Avutova (1964-...), Şairem Boratova (1980-...) Kazakistan'da; Henipe Salihova (1937-...), Nuraniye Kemberova (1942-...), Saadet Babacanova (1943-...) Özbekistan; Rahilem Haapizova (1937-...), Heyrinisa Turdi (1944-...) Kırgızistan, Nurala Göktürk Türkiye ve Ayşem Ehmet (1942-...), Halide İsrail (1952-...), Dilber Keyyum (1958-...), Atikem Sidik Aykut (1969-...), Çimengül Avut (1973-...), Saadet Sattar Aytuğ (1975-...), Ayımnisa Sulayman (1982-...) Doğu Türkistan'da yaşamış veya yaşayan şair ve yazarlardır.

Bu durumda sekiz yazar ve şair Kazakistan'da, üç yazar ve şair Özbekistan'da, iki yazar ve şair Kırgızistan'da, bir yazar ve şair Türkiye'de yedi yazar ve şair ise Doğu Türkistan'da yaşamış veya yaşamaktadır.

Kazakistan'da yaşamış veya yaşayan yedi kadın yazar ve şairden beşi Kazakistan doğumlu (Dürnem Meşurova, Gülbehrem Xoşayeva, Patigül Mehsetova, Gülnare Avutova ve Şairem Baratova), üçü (Patigül Sabitova, Hurşide İlahunova, Taşgöl Heziyarova) ise Doğu Türkistan'dan Kazakistan'a göçmüştür. Özbekistan'da yaşamış veya yaşayan üç yazar ve şair (Henipe Salihova, Nuraniye Kemberova, Saadet Babacanova) Doğu Türkistan'dan Özbekistan'a göçmüştür. Kırgızistan'da yaşamış veya yaşayan iki yazar ve şair (Rahilem Haapizova, Heyrinisa Turdi) de Doğu Türkistan'dan Kırgızistan'a göçmüştür. Bu iki şairden Nuraniye Kemberova, önce Doğu Türkistan Gulca'dan Özbekistan Encan'a göçmüş 1992 yılında da Özbekistan'dan Kırgızistan'a göçmüştür. Türkiye'de yaşayan Nurala Göktürk ise 1965 yılında Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye göç etmiş bir ailenin çocuğudur. Adını tespit edebildiğimiz yirmi şairden yedi tanesi de (Ayşem Ehmet, Halide İsrail, Dilber Keyyum, Atikem Sidik Aykut, Çimengöl Avut, Saadet Sattar Aytuğ, Ayımnisa Sulayman) Doğu Türkistan'da yaşamış veya yaşamaktadır. Tespit edilen yirmi bir şairden Kazakistan'da doğan beşi (Dürnem Meşurova, Gülbehrem Xoşayeva, Patigül Mehsetova, Gülnare Avutova ve Şairem Baratova) hariç on altı şair Doğu Türkistan doğumludur. Bu on altı yazar veya şairden dokuz tanesi doğduğu topraklardan göç etmek zorunda kalmıştır.

Kazakistan'da yaşamış veya yaşayan şair ve yazarlardan üçü sadece şairdir (Patigül Sabitova, Hurşide İlahunova, Taşgöl Heziyarova) ve şiirden başka edebi eser vermemiştir. Diğer dört sanatçının ortak özelliği dördünün de akademisyen olmasıdır. Bunlar Gülbehrem Xoşayeva akademisyenlik yanında hikâye yazarı ve gazeteci; Gülnare Avutova ile Şairem Boratova akademisyenlik yanında şair ve yazar; Patigül Mehsetova akademisyenlik yanında şair, hikâye yazarı, senaryo yazarı, çevirmen ve şarkı sözü yazarıdır. Dürnem Meşurova ise hem yazar hem şairdir. Roman ve hikâyeleri vardır ve bunlardan bazıları da sahneye uyarlanmıştır. Meşurova'nın bazı şiirleri de bestelenmiştir.

Doğu Türkistan'dan Özbekistan'a göç eden üç kişiden Rahilem Hapizova şair, yazar ve akademisyen; Hanipe Salihova ve Saadet Babacanova ise sadece şiir dalında eser vermiştir.

Doğu Türkistan'dan Kırgızistan'a göç eden sanatçılardan Nuraniye Kemberova, hikâye türü dışında edebi türde eser vermemiş, Heyrinisa Turdi ise hem şiir hem hikâye alanında eserler vermiştir. Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye göç eden Nurala Göktürk hem şair hem de hikâye yazarıdır.

Doğu Türkistan'da yaşamış veya yaşayan yedi sanatçıdan sadece roman ve hikâye yazarı olup başka alanda eser vermeyen Halide İsrail dışında diğer altı sanatçı Ayşem Ehmet, Dilber Keyyum, Atikem Sidik Aykut, Çimengöl Avut, Saadet Sattar Aytuğ ve Ayımnisa Sulayman hem şiir hem nesir dalında eserler vermiştir. Bunlardan Ayşem Ehmet, dram yazarlığı ve halkiyatçılığı ile Atikem Sidik Aykut çocuk hikâyeleri ve seyahat yazısıyla Saadet Sattar Aytuğ senaryo yazarlığıyla diğerlerinden farklılık gösterir.

Bunlar, şu veya bu şekilde özellikle Kazakistan'da yayımlanan eserlere adı girmiş veya tarafımızdan varlığı ve eserleri bilinen sanatçılardır. Sanatçıların kayda girmeyen çoğunluğunun Doğu Türkistan'da olduğu kesindir. Doğu Türkistan'daki kadın şair ve yazarların burada bahsedilenin üç veya dört katı olduğu söylenebilir. Bu kadar çok kadın sanatçının varlığı Doğu Türkistan'ın geleceği için büyük bir umuttur.

Kaynakça

- Abdülvahit Kaşgarlı, Raile (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. (Ed. Neşe Harbalioglu). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Almasbek (Obulkasimov, Mehemmetimin) (2014). "Vakit Deriyaside Üzgen Ehtiraslik Edibe". *Uygur Avazi*, Almatı.
- Ercilasun, A. Bican (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gömeç, Saadettin (2011). *Uygur Türkleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Hasancan, Abdülvahit (2018). "Günümüz Uygur Yazarı Halide İsrail ve Eserleri". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (11): 1-8.
- Kartal, Ahmet (2021). "Türkistân'da Yazılan İlk Kadın Şairler Tezkiresi: Fahrî-i Herât'ın Cevâhirü'l-'Acâyib'i". *Prof. Dr. M. Fatih Köksal'a Armağan*. (Ed. Gıyasi Babaarslan, Serpil Mutlu Kırılı, Meltem Yılmaz). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 645-690.
- Kasım, Mehmetali (2020). "Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi ve Düşüşü Üzerine". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (48): 132-152.
- Koraş, Hikmet (2015). *Vatan Şairi Bir Uygur Mehemmetimin Obulkasimov (Almasbek)*. Konya: Kömen Yayınevi.
- Kut, Günay (1989). Ali Şir Nevâî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 2, 449-453. İstanbul: TDV Yayınevi.
- Méxsetova, Patigül (2024). *Uygur Şair Yazguçiliri*. Almuta.
- Morkoç, Ayşe Nur (2022). "Eski Çağ Türk Devletlerinde Diplomasi ve Kadın". *Uluslararası Sempozyum Türk Dünyasında Alp Kadın 8-10 Mart 2022 e-Bildiri Kitabı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, 62-68.
- Orbay Akay, Nagehan (2024). *Nurala Göktürk* (özel, yayımlanmamış).
- Sertkaya, Osman Fikri (2001). "Eski Türkler Okur Yazar Mıydı Göktürk Devletinin 1450". *Kuruluş Yıldönümü-Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 23-37.
- Sever, Mustafa (2022). "Türk Kültüründe Alp Kadın Tipi". *Uluslararası Sempozyum Türk Dünyasında Alp Kadın 8-10 Mart 2022 e-Bildiri Kitabı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, 129-133.
- Solmaz, Erhan (2021). "Uygur Destan Dünyasının Kadın Kahramanları". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(3): 116/131.
- Şahin, Mustafa (2021). "Batı Sanatında Tomris Han". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10(1): 1-17.
- Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç (2014). Uygur Alfabesi Hakkında. *İlmi Araştırmalar*, (10): 189-194.
- Taşagıl, Ahmet (2012). Türkistan. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 41, 556-560. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Unat, Yavuz (2012). Uluğ Bey. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 42, 127-129. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Xoşayeva, Gülbehrem (2024). *Kendisinin Yazdığı 04/11/2024 Biyografisi*.
- Zeynalov, Selimahun (2007). *Şeiriyat Gülzari Tallanma*. Almuta: Mir Neşriyat.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://www.elazighakimiyethaber.com/yazi/bedrettin-kelestemur/gokbayragin-gozyasi/30176/> (Erişim: 10. 07.2024).

URL-2: <https://www.elazigharputgazetesi.com/yazi/gokbayragin-gozyasi-679.html> (Erişim: 15. 08.2024).

URL-3: <https://www.habererk.com/ankarada-gokbayragin-gozyasi-akti-sel-oldu> (Erişim: 22.11.2024).

TRANSNATIONAL ADVOCACY NETWORKS AND UYGHUR RIGHTS IN THE REGIONAL CONTEXT OF TÜRKİYE

[Araştırma makalesi / Research Article]

Murat SARIGÖZMEN*

Geliş Tarihi: 14.04.2025

Kabul Tarihi: 21.05.2025

Abstract

Uyghurs are making extensive efforts to inform the international community in order to draw attention to the systematic human rights violations in East Turkestan. However, the Chinese government's oppressive control mechanisms, intense censorship policies, and diplomatic pressures applied at the global level greatly limit these efforts. In order to overcome these obstacles, Uyghur activists adopt a decentralized, flexible, and security-focused organizational model; thus, they try to avoid direct intervention by China. Transnational advocacy networks (TANs) constitute both the theoretical and practical basis of this process. Turkey, in particular, provides a strategic platform for Uyghurs to make their voices heard by international organizations and the public, with its position as a bridge between the East and the West. This article aims to analyze the structure of Uyghur rights advocacy, the persistent obstacles it faces, and the strategic adaptation mechanisms it has developed against oppressive environmental conditions, based on the TANs framework. In this context, the study aims to make an original contribution to both international relations theory and human rights advocacy.

Keywords: Transnational Advocacy Networks, Uyghur Advocacy, Human Rights Advocacy, Türkiye, China.

ULUSÖTESİ SAVUNUCULUK AĞLARI VE TÜRKİYE'NİN BÖLGESEL BAĞLAMINDA UYGUR HAKLARI

Öz

Uygurlar, Doğu Türkistan'da sistematik bir biçimde süregelen insan hakları ihlallerine dikkat çekmek amacıyla uluslararası kamuoyunu bilgilendirmeye yönelik kapsamlı bir çaba içerisinde. Ancak Çin hükümetinin baskıcı kontrol mekanizmaları, yoğun sansür politikaları ve küresel düzeyde uyguladığı diplomatik baskılar, bu çabaları büyük ölçüde sınırlamaktadır. Uygur aktivistleri, bu engelleri aşmak için merkezi olmayan, esnek ve güvenlik odaklı bir örgütlenme modelini benimsemekte; böylece Çin'in doğrudan müdahalesinden kaçınmaya çalışmaktadırlar. Ulusötesi savunuculuk ağları (Transnational Advocacy Networks – TANs), bu sürecin hem teorik hem de pratik temelini oluşturmaktadır. Özellikle Türkiye, Doğu ile Batı arasındaki köprü konumuyla, Uygurların seslerini uluslararası kuruluşlara ve kamuoyuna duyurabilmeleri açısından stratejik bir platform sunmaktadır. Bu makale, TANs çerçevesinden hareketle Uygur hakları savunuculuğunun yapısını, karşılaştığı kalıcı engelleri ve baskıcı çevre koşullarına karşı geliştirdiği stratejik uyum mekanizmalarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışma, hem uluslararası ilişkiler teorisine hem de insan hakları savunuculuğuna özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ulusötesi Savunuculuk Ağları, Uygur Savunuculuğu, İnsan Hakları Savunuculuğu, Türkiye, Çin.

Introduction

Transnational Advocacy Networks (TANs) are comprised of activists, academics, and organizations across borders. Activists from these networks collaborate to raise global

* PhD(c), Yakın Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: murat.sarigozmen@neu.edu.tr
Orcid: 0009-0004-3237-7811

issues related to social, political, and environmental sustainability (Smith 3). By bringing together people and organizations from all over the world to achieve a common goal, TANs have the potential to raise awareness among policymakers and turn this into a worldwide movement. Thanks to their ability to transcend national borders, they play an important role in advocacy in a wide range of areas, especially human rights violations and environmental issues.

Introduced by Keck and Sikkink (1-3), transnational advocacy networks theory explains how non-state actors organize to expose and prevent human rights violations. The aim of the theory is to examine the ways in which non-governmental organizations (NGOs) and diaspora groups use information, symbolic, leverage, and accountability politics to ensure that the voices of marginalized communities are heard around the world. However, advocacy organizations that carry out these efforts have to cope with several obstacles due to the power of states with global lobbying capabilities, such as China.

In terms of implementing these methods on the ground, key institutions such as the World Uyghur Congress (WUC), Amnesty International (AI), Human Rights Watch (HRW) and the Australian Strategic Policy Institute (ASPI) have documented the mass detention, forced labor, cultural erasure, and religious oppression of Uyghurs. The human rights violations exposed by these organizations have contributed significantly to the TANs' advocacy of the Uyghur cause within the scope of their information policies (URL-3; URL-4; URL-12).

Zenz (34) and the International Consortium of Investigative Journalists (ICIJ) view transnational advocacy networks as essential tools to counter China's propaganda and disinformation efforts. According to (Rolland), these networks are trying to refute the claims in the Chinese government's biased narratives and present various pieces of evidence to raise awareness of the issue around the world. To achieve this, they make public official documents obtained through satellite imagery, witness testimonies, and leaks. However, these efforts by TANs are subject to significant obstacles, such as censorship and economic pressures. In particular, states with strong economic ties to China often restrict these advocacy efforts because they are concerned about their diplomatic and commercial relations with Beijing. Through economic sanctions as well as trade dependencies alongside diplomatic influence the Chinese government effectively reduces the influence and reach of TANs through suppressing narratives it finds objectionable.

In this aspect, Türkiye also becomes a significant case study within TAN theory. While TAN majorly speaks about the importance of non-state actors, the engagement with diaspora populations and civil society organizations shows in Türkiye the effect of regional factors on global activism. Historical, cultural, and religious ties link the country to the Uyghur people, thus setting it in the position to hold a critical site for advocacy actions. The Uyghur diaspora in Türkiye has been involved in the organization of protests, conferences, and other initiatives concerning the raising of public awareness. First-generation leaders like İsa Yusuf Alptekin and Mehmet Emin Buğra prepared the ground for the activism of the diaspora community while modern organizations and digital technologies have consolidated the position of Türkiye as a node in transnational Uyghur advocacy (Kuşçu 144-147).

This article argues that TAN theory provides a robust framework for analyzing the global methods so far implemented for Uyghur advocacy while considering the complex regional dynamics in Türkiye. The core principles of TAN theory are applied in this study to investigate how non-state actors use resources and influence public discourse in their attempts to challenge authoritarian opposition. Moreover, the case of Türkiye is a relevant example of the role that the local context has on how transnational advocacy approaches are implemented and their effectiveness. In this respect, the article attempts to contribute

to adding to the literature on TANs by researching their potential for effectively addressing issues of human rights violations in the context of highly restricted contexts. Based on these grounds, the study assesses the applicability of TAN methods within the context of Türkiye using literature reviews and case study approaches.

1. Core Elements of TAN Theory

TANs deploy particular approaches to advance human rights throughout the globe. The networks addressing Uyghur concerns modify their methods through regional factors to sustain their work despite government opposition. According to Keck and Sikkink, TANs represent a helpful model for exploring worldwide collective action between civil society entities (24). TANs focus on four main methods: *information politics*, *symbolic politics*, *leverage politics*, and *accountability politics*. Acting through these approaches, advocacy networks can help communities get heard who normally do not gain attention. Advocacy networks conduct global work to develop human rights standards alongside enforcing responsibility on governments and large organizations.

Information politics focuses on gathering truthful measurements of human rights violations and distributing this authentic proof to show that government statements about the situation are untruthful. Uyghur advocacy groups provide evidence from several sources, including released government documents combined with survivor accounts alongside satellite imagery data. For example, the *China Cables* investigation presented proof through obtained secret documents from Chinese Communist Party (CCP) officials. The internal procedures of the detention facilities in East Turkestan emerged through papers obtained by investigators at ICIJ (URL-13). The findings have been corroborated with satellite imagery from the ASPI to serve as solid proof of the forced detentions, cultural repression, and systematic victimization of the Uyghur people (URL-4).

Moreover, by running digital campaigns, international conferences, and fostering collaboration with foreign media, diaspora groups like the WUC have significantly helped to spread this knowledge. While the digital space works to support Uyghur activism, it also promotes a united national identity that resists narratives of division and instead focuses on cultural resilience (Kuşçu 153). These activities serve two essential purposes. Firstly, they draw attention to the widespread human rights violations in East Turkestan. Secondly, they assist in discrediting China's tightly coordinated disinformation campaign. These types of actions are set to challenge the Chinese narrative on its re-education camps, which are indeed the network of detention camps where Uyghurs are compelled to undergo indoctrination and labor as part of the advertised counter-extremism campaign, as vocational training centers meant to prevent extremism (Zenz, 13).

The Uyghur advocacy networks use the evidence in the framework of universal standards of human rights to effectively articulate their cause as being of global concern, founded on largely accepted premises of freedom, justice, and human dignity. Such a strategy contrasts sharply with the portrayal espoused by China, setting what is occurring in East Turkestan as a domestic matter. Roberts (199-235) asserts that such use of universally recognized language of human rights not only serves to counter Beijing's struggles for discursive dominance but also to give greater credibility to Uyghur claims, grounding them in the very same principles established through international instruments such as the Universal Declaration of Human Rights. Through the application of this framework, advocacy networks turn out to effectively employ pressure, engage the international civil society, and receive support by demonstrating credible evidence regarding violations to different policymakers.

Symbolic politics relies on powerful imagery, stories, and cultural symbols to create emotional resonance and the development of common international bonds. The testimony

of survivors and the theme of cultural destruction have been some of the most powerful representations of resistance by the Uyghur advocacy networks. This is well evidenced in the HRW report, where mosques are systematically destroyed—representing erasure of Uyghur religious identity—which has a powerful impact on audiences in both Islamic and secular societies (URL-9).

The symbolic narratives of the Uyghur people are also expanded through cultural events, protests, and exhibitions of Uyghur art and traditions arranged by diaspora groups. Such types of measures help in preserving the cultural heritage and at the same time put the crisis in a proper perspective to make it more understandable to a wide range of international audiences. However, symbolic politics often succeeds or fails based on specific regional contexts. For example, while reports of cultural genocide carry immense power in the western democracies, they might have to be rewritten in a way that takes their context into consideration, in order for them to resound with the Muslim-majority countries because of shared religious values which immediately create a connection between people (Maizland).

Leverage politics focuses on the mobilization of the influential actors in governments, international organizations, and multinational corporations that put pressure on the states violating human rights. The Uyghur advocacy networks have leveraged this avenue to impress certain sanctions and legislative initiatives in recent years. The enactment of the *Uyghur Human Rights Policy Act of 2020* by the United States marked a milestone (URL-5). It allowed for the imposition of sanctions against Chinese officials responsible for human rights violations in East Turkestan. Moreover, the *Uyghurs for Sale* report showed how there is forced labor involved in global supply chains, while pressuring brands to disassociate themselves with firms responsible for such violations. Examples like these indicate how similar initiatives lead to campaigns on corporate accountability (Xu et al.).

In this context, diaspora groups become important players through lobbying of policymakers, working together with international organizations, and organizing demonstrations to raise awareness of human rights violations in East Turkestan. Such initiatives are particularly visible in locations where Uyghur diaspora organizations interact with international advocacy networks to increase their visibility and to push for particular measures such as sanctions or import restrictions. On the other hand, investments from China into the infrastructure and development under the Belt and Road Initiative (BRI) bear great financial weights of burden; economic dependencies do exist, and quite often, this economic lever pulled by China turns the recipient states toward never speaking loudly about internal Chinese policies just for not worsening bilateral relationships with a prospect of losing financially aiding a great partner like China (Schuman). Such situations highlight this as an obstacle in making use of Uyghur advocacy networks within those effective politics, signifying a set of broader structural problems because of China's preeminence on the globe economically. That being so, advocacy networks actually must initiate seeking other ways, considering the geopolitical and economic reality established by new international relationships across the world.

The *accountability politics* is the theory of legal instruments and the role of multilateral advocacy in keeping the states accountable for their human rights violations. The Uyghur advocacy networks have submitted to the International Criminal Court (ICC) and the United Nations Human Rights Council (UNHRC) substantial amounts of evidence of genocide and crimes against humanity. In spite of such challenges—considering that China does not engage with the ICC, and given its influence in various multilateral forums—these efforts are very important to sustain international attention and keep the Uyghur crisis in the public domain. Therefore, the initiatives are critical to keep the global spotlight on the Uyghur crisis (URL-16). Their efforts are significant in keeping the Uyghur cause visible in international relations, as it points to human rights violations in China.

2. Global Analysis of TANs and Uyghur Rights Advocacy

The serious human rights violations occurring in East Turkestan receive attention in the academic world. In his most prominent work, (Byler) examines China's high-tech camp system in East Turkestan. Based on ten years of field research and thousands of document reviews, the study reveals how technologies such as facial recognition, voice recognition, and smartphone tracking systems are profiling Uyghurs on the grounds of *preliminary crimes* and depriving them of their freedom. The author tells the stories of real people in the camps, such as Vera (a Uyghur student from the US), Qelbinur (a camp teacher), and Adilbek (a Kazakh farmer), and provides striking examples of how surveillance technologies have encroached on the lives of individuals. This work reveals how the Chinese state carries out *social engineering* through digital infrastructure and private companies.

To make the world aware of China's such assimilation policies, Uyghur rights advocacy networks have achieved substantial development through information sharing combined with widespread allied support platforms and grassroots connectivity efforts. China undermines advocacy progress by employing diplomatic counteractions along with spreading misleading information combined with threats of economic pressure. The East Turkestan independence movement originates significantly from Uyghur communities who live outside China, particularly in the United States and Europe. The groups actively maintain worldwide recognition about the situation and continually pressure policymakers beyond numerous barriers. Through meetings with policymakers and protests, they help build support for the Uyghur cause. They force governments and international bodies to respond to the crisis with their ongoing advocacy.

TANs have been very effective at speaking out for the Uyghur community. One example of this is how they were able to bring to light the widespread violations going on in East Turkestan. These efforts have successfully revealed the forced labor practices that come with detaining Uyghurs, which has caused global companies to rethink their supply chain strategies. As an example, human rights groups that are part of the *End Uyghur Forced Labor* initiative effectively got the public and even corporations to take action for remarkable results (URL-8). They did this by naming and shaming more than 80 well-known international brands that were linked to East Turkestan's forced labor practices. The U.S. has passed the *Uyghur Forced Labor Prevention Act*, which bans goods that are linked to forced labor in the East Turkestan. This is one of the policies that came out of the campaign. The United Kingdom has proposed legislation that could fine companies that do not try to prevent forced labor in their supply chains. The European Parliament also issued a non-binding resolution in 2022, which urged all EU member states to prohibit imports manufactured using forced labor (Maizland). Those examples demonstrate the effect of TAN leverage in political contexts.

By utilizing digital platforms, the Uyghur crisis has received increased attention as advocacy networks have used these platforms to bypass the constraints of traditional media. Social media, webinars, and online petitions have been utilized by Uyghur activists living beyond their homeland to reach out to global audiences and maintain a consistent narrative related to human rights violations. Organizations like the WUC and Uyghur Human Rights Project (UHRP) have utilized the networks to coordinate their efforts and make international partnerships with NGOs that advocate for human rights, labor unions, and faith-based organizations (URL-13; URL-21). For instance, Franken (12) notes that these digital methods are important in keeping the oppression of the Uyghurs in the public eye, considering the increasing attempts by the Chinese government to suppress any form of dissent and control information.

Diaspora groups have pursued a systematic symbolic politics to raise the prominence of the

Uyghur issue in international debate. One important vector of comprehension is given by the testimony of survivors. Evidence given before international human rights bodies has described personal and communal unease stemming from the oppression conducted by China. This, in turn, serves to foster claims of legitimacy for cross-border advocacy (URL-17). Furthermore, diaspora groups also work with other marginalized groups and human rights organizations to generate intersectional coalition groups, thus enhancing their influence and resource availability. The UHRP has collaborated with numerous human rights organizations to strengthen their advocacy efforts and draw attention to the effects of repression on the Uyghur population around the world (URL-20).

In Europe, Uyghur diaspora organizations have collaborated with allies to persuade countries to speak out against China's actions, including some sanctions from the European Union. But the attempt to build up advocacy in Europe is difficult due to the region's economic reliance on China. Germany and other countries that have strong trade relations with China have been slow to take strong steps to call out China over human rights violations. This is a clear example of the limitations of leverage politics in areas with high economic dependencies (Rolland 133).

3. Türkiye's Role in TAN and Regional Dynamics

Although transnational advocacy networks operate to bring solutions to or mitigate systemic human rights violations, methods often significantly differ with reference to at least some special regional contexts. Türkiye represents an important illustration for examining the integration of international TAN frameworks within unique cultural, political, and economic environments, offering opportunities for advocacy related to the Uyghur community. While Türkiye does not operate as a TAN actor within the traditional framework, the policies implemented by the state exert a considerable indirect impact on the functioning of TANs located within its territory.

Türkiye affords a relatively stable environment for Uyghur diaspora organizations, facilitating the execution of TAN methods, especially in the domains of information and symbolic politics. In parallel, the Turkish government has enacted measures to enhance advocacy initiatives for the Uyghur population. Turkish officials openly criticized China's treatment of the Uyghurs several times, positioning the issue in terms of shared culture and religion. For instance, the Turkish Foreign Ministry in February 2019 described detention camps as *a great shame for humanity* and called on China to close them (URL-7). Also, in March 2021, Turkish officials told Chinese Foreign Minister Wang Yi during discussions that Türkiye was sensitive about the Uyghur issue. This really placed Türkiye into an ongoing interaction with human rights issues in East Turkestan (URL-1). This relationship between the Uyghur diaspora organizations and Turkish civil society also reflects the potential of localized support to reinforce international advocacy campaigns.

In consequence, it will not be wrong to argue that Türkiye functions as a hub for the mobilization of Uyghur organizations, bolstered by the efforts of Turkish non-governmental organizations and grassroots initiatives. Türkiye has long been seen as the natural ally because of its shared language and cultural heritage. Uyghur diaspora organizations are able to emotionally connect with the predominantly Muslim population of Türkiye by framing their issue as one of cultural and religious cohesion in addition to human rights. The organization of public demonstrations and the community support in Türkiye, especially during notable Islamic occasions like Ramadan, have created a strong foundation for Uyghur advocacy (G.K. Ercilasun and K. Ercilasun 159, 161).

These activities are closely aligned with TAN's methods in information and symbolic political engagement. Diaspora groups in Türkiye coordinated protests to draw attention to the human rights violations in East Turkestan. For example, at a rally in Istanbul on October

1, 2023, Uyghur demonstrators demanded that the international community address China's human rights violations and called for a protest against Chinese rule (URL-6). Similarly, Uyghur groups held a protest outside the Chinese consulate in Istanbul on July 26, 2023, to mark the eighth anniversary of the Elishku massacre. Uyghur activists in Istanbul staged a protest when Chinese Foreign Minister Wang Yi visited Türkiye (URL-18). This perfect timing has brought the voice of the Uyghur community to the attention of the global media. Türkiye's unique position as a bridge between East and West gives Uyghurs a platform to spread their message to a wider audience.

In the context of the TAN theory, civil society in Türkiye has made significant contributions to the world in terms of making the Uyghur cause known. For example, the Humanitarian Relief Foundation (IHH) has prepared and published a report, including the testimonies of those who witnessed the Chinese oppression and human rights violations such as forced labor, cultural oppression, and mass detentions in East Turkestan (URL-14). This document, together with additional advocacy initiatives, is intended to increase global awareness and stimulate action concerning China's policies in the region. By framing the Uyghur cause as one of moral and religious importance, İHH effectively mobilizes Türkiye's predominantly Muslim population while forging partnerships with a variety of international human rights organizations.

Besides these, Turkish NGOs prepared various cultural activities in order to support and promote the history of the Uyghurs for countering the Chinese cultural assimilation policies against the Uyghurs. A very important event in this respect was the Week of Uyghur Culture in Istanbul in 2019, which consisted of traditional Uyghur music and art exhibitions with cultural panels depicting the richness of the Uyghur tradition and current challenges to their cultural identity (URL-24). The symbolic actions highlighted here point out the significance of cultural protection while simultaneously enhancing the emotional resonance of Uyghur advocacy, thus gaining public support both domestically in Türkiye and on an international scale. Organizations including the East Turkistan National Awakening Movement (ETNAM) and the East Turkistan Education and Solidarity Association (ETESA) have utilized Türkiye as a venue for organizing protests, cultural initiatives, and media engagement, thus raising global awareness of the Uyghur crisis and advancing their narrative on the international stage (URL-22).

The activities of Uyghur diaspora organizations in Türkiye conform to the methods employed by TANs, including information politics, symbolic politics, leverage politics, and accountability politics. In relation to information politics, the organizations representing the Uyghur community in Türkiye closely work with international networks in the systematic documentation and dissemination of evidence of human rights violations in East Turkestan. Extensive reports, testimonies, and other credible evidence have been presented to bodies like the United Nations, thereby effectively countering China's campaign of disinformation and reflecting the ongoing crisis.

Equally, symbolic politics forms the basis for the role of Türkiye as an advocacy center, through which Uyghur organizations organize cultural events in the country, protests, public demonstrations, and rallies for the preservation of the Uyghur heritage together with the humanitarian dimensions of the crisis. These events inspire solidarity among foreign observers by reflecting the continuous character of Uyghur identity. The symbolic portrayal of Uyghur history and culture stimulates an emotional involvement that strengthens the effect of advocacy campaigns (Kuşçu 144).

Türkiye also serves as a notable arena for leverage politics, where widespread protests and media campaigns impact international actors to respond to the Uyghur situation with increased immediacy. The initiatives increase the prominence of Uyghur advocates, which

maintains attention on human rights violations in East Turkestan in the international discourse. The creation of a secure and supportive environment for Uyghur diaspora organizations in Türkiye enables their participation in various advocacy mechanisms designed to promote accountability regarding China's policies. Uyghur organizations in Türkiye support international investigations into China by collecting evidence of human rights violations. For example, advocacy networks, including organizations like ETAES, collaborate to present evidence from reports and witness testimonies to relevant institutions to implement international legal sanctions against China.

Despite those achievements, Türkiye's economic dependence on China has considerably increased, especially in recent years. This dependency can be explained by the serious deficits in its foreign trade balance, investments and infrastructure projects originating from China. While Türkiye's imports from China reached approximately \$45 billion in 2023, its exports to China remained at \$3.3 billion, which caused a serious trade deficit for the country (Uluyol). In addition, within the scope of the BRI, Türkiye has become a critical hub for China's transportation networks between Europe and Asia, and the Baku-Tbilisi-Kars railway project was supported by Chinese financing (Çolakoğlu). In financial terms, the \$6 billion swap agreement between Türkiye's Central Bank and the Central Bank of China in 2021 provided support for foreign exchange reserves in the short term, but it increased Türkiye's economic dependence on China (URL-19).

All these economic relations have caused Türkiye to soften its stance against China, especially on the Uyghur issue, and have shown that economic interests are becoming increasingly decisive in foreign policy decisions. Türkiye's economic dependence on China has also seriously limited Ankara's capacity to implement TAN strategies. In 2018, China implicitly offered economic support to Türkiye in exchange for silence on East Turkestan, while Germany linked its aid to human rights improvements, leaving Türkiye caught between conflicting pressures (URL-25). Such examples show that economic interests play a critical role in determining Türkiye's political stance towards China, that steps that would damage economic relations are avoided, and that as a result, Türkiye's traditional sensitivity on the Uyghur issue is gradually weakening.

In summary, although its recently increased economic dependence, it can be argued that Türkiye is a notable example of the TANs' effectiveness in the international arena. Its long-standing national, religious and cultural ties with the Uyghurs make it a center for advocacy work for Uyghur rights. This ideal environment allows Turkish advocacy organizations such as ETNAM and ETESA to reach people all over the world. The protests, cultural events and media campaigns organized by these organizations help to raise awareness of the Uyghur issue on a global scale and create a common awareness on the issue. Thanks to the opportunities offered by Türkiye, which is a bridge between the East and the West, advocacy networks have the advantage of developing their work in different cultural and political contexts.

These achievements of Uyghur advocacy networks demonstrate that obstacles to advocacy activities, such as the political system, level of economic development, and even cultural context, can be overcome by exploring new paths. TANs now focus on multinational corporations, use digital tools, and decentralize to combat censorship and political restrictions. As observed in the Turkish example, it can be said that TAN actors have a high capacity to affect change, are resilient to pressure, and are able to effectively defend human rights even under difficult conditions.

4. China's Counter-Strategies

Although TANS actively campaign for the Uyghur community on international platforms, they face great challenges due to China's methods of disinformation, censorship, economic pressure and diplomatic retaliation against these efforts. China uses its influence around the world to discredit activists, silence critical voices and deter international actions that defend Uyghur human rights.

In fact, by implementing these strategies, China is also trying to instill in the world the perception that Uyghurs are not being oppressed as is thought, but rather are being educated to integrate them into society. In this context, it uses state-controlled media and related organizations to shape public opinion in Western societies and influence global discourse by exploiting the values of democracy. These initiatives are aimed at silencing criticism and creating perceptions aligned with Beijing's interests. (URL-15).

In the same context, while China bans platforms such as Twitter and Facebook, it ironically continues its propaganda through these platforms and sends global messages (URL-23). While the world brings up the human rights violations in East Turkestan, China emphasizes that this is an internal matter and explains the reasons for its practices against the Uyghurs as combating extremism and ensuring social stability. So, the government tries to convince the world that the Uyghur advocacy groups are politically driven or biased.

Another critical instrument in China's arsenal is economic coercion. Thanks to its position as a prominent trade partner, Chinese government influences state and non-state actors to avoid supporting Uyghur advocacy. For example, nations dependent on Chinese investments via the BRI frequently refrain from condemning human rights violations in East Turkestan. This stance creates a negative impact on collective advocacy endeavors. Additionally, multinational corporations with large investments in the Chinese market are hesitant to get involved with campaigns that defend the Uyghur rights. This shows how limited the power of transnational advocacy networks is in areas where economies are linked (Rolland 96).

The diplomatic responses from China introduce additional complexities to the advocacy efforts concerning the Uyghur population. Governments advocating for the rights of the Uyghur population frequently encounter economic sanctions or limitations on their bilateral relations. For instance, following the imposition of sanctions by the European Union on Chinese officials involved in the situation in East Turkestan, China responded by sanctioning European parliamentarians and academics, leading to conveying a distinct message to other potential supporters of Uyghur advocacy (Bachulska 4).

China makes extensive use of the Shanghai Cooperation Organization (SCO), a diplomatic instrument that helps it to assert its demands on neighboring governments. Through influencing multilateral institutions, China can control narratives and suppress global criticism on its policies in East Turkestan. In other words, the SCO portrays the manner in which China utilizes its influence, especially in framing the Uyghur population within the context of terrorism. For instance, as a prominent scholar on this issue, Malik (72, 80) describes SCO as being in *a category of its own*. The complex relationship that China maintains with its Uyghur Muslim minority is a significant factor in the country's approach to the security of the region. The SCO strives to combat three global evils: extremism, separatism, and terrorism. According to the author, China has made use of the organization in order to legitimize its practice of persecuting separatist movements. The SCO can also support China in ensuring its internal security is by fostering the idea that it can function as a regional mechanism by establishing an anti-terrorism center. Gladney (1-2) also analyzes the Chinese government's perspective regarding the Uyghur situation and its approaches for addressing the issue through the SCO. The author asserts that the Chinese government

perceives the Uyghur situation predominantly as a matter of security and has endeavored to address it by means of the SCO. According to the author, other member states stand behind China to support its efforts in delegitimizing the Uyghur separatist movement. He also highlights China's actions to list organizations like the East Turkestan Islamic Movement (ETIM) in international platforms as terrorist structures to legitimize its actions against Uyghurs.

Similarly, Finley (22) contends that China's political and economic power has considerable impact on how the rest of the world responds to human rights violations in East Turkestan. He argues how China uses its economic and political power to get other countries to keep silent or even support its actions in the area. Even though human rights violations in East Turkestan are severe, China has been able to get many countries to either stay quiet or support it. Notably, a lot of Muslim-majority countries have been reluctant to confront China because their governments want to keep their economic and political ties strong with Beijing. He notes that some countries, such as Egypt and Pakistan, have done what China wants and sent Uyghurs back to East Turkestan. For example, in 2019, some Muslim-majority states opposed the UN's proposal to send independent monitors to East Turkestan. According to Finley, these states are reluctant to join campaigns against China's human rights violations because they have a dependent economic relationship with China. China manages to avoid criticism from the international community, including from countries that are economically dependent on it, by investing and providing loans to various countries, especially through the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) and the BRI.

The Chinese government has recently continued and deepened its oppressive policies in various areas in East Turkestan. Although the Chinese government officially claims that *education centers* have been closed, independent research has shown that arbitrary detention and imprisonment continue in the region. According to a report published in February 2025, China still holds more than 500,000 Uyghurs in prisons or detention centers in East Turkestan (Uyghar and Seytoff). In 2024 and 2025, China's digital surveillance mechanisms continued unabated and were even expanded with new methods. The practice of constantly monitoring everyone in the region with cameras, facial recognition systems, and phone scanning software continues. The HRW documented that police scanned Uyghurs' phones with a digital archive of 50,000 files defined as *terrorist content* and arbitrarily detained them, considering any religious/linguistic content as a crime (URL-10). The *Sinicization of religions* strategy, which gained momentum under Xi Jinping's rule, was further institutionalized in East Turkestan with new legal regulations in 2024. The changes to local religious regulations that came into effect in February 2024 required mosques and masjids to conform to Han Chinese culture in every aspect, from their architecture to their statements. For example, the law required the construction/repair of places of worship to use an architectural style with Chinese characteristics and required religious officials to implement the core values of socialism (URL-11). HRW stated that these regulations were the latest move to fundamentally transform Uyghur culture and belief.

5. Challenges and Adaptations in TAN Methods for Uyghur Advocacy

TAN theory provides a comprehensive framework for studying the methods of transnational networks. The extent to which these methods can be successful against authoritarian regimes like China can be examined within this framework. However, from the perspective of Uyghur rights, the conditions are challenging due to various factors, including economic dependency, authoritarian oppression, and various cultural and geopolitical conditions. As a result, Uyghur advocacy networks have managed to expand their spheres of influence by developing themselves both regionally and globally in a way that adapts to the current conditions.

How states respond to human rights advocacy campaigns is largely related to their *economic dependence* on the abusive state. TAN theory has not addressed this point and not examined how economic dependence affects advocacy activities. Finley (22) notes that countries with strong economic ties to China often refrain from officially supporting Uyghur rights. To address this problem, advocacy networks have turned their attention to non-state actors such as multinational corporations and adopted methods like consumer boycotts, shareholder activism, and ethical trading initiatives. These networks make companies accountable for forced labor and human rights violations in East Turkestan by letting the public know about them. This creates an economic reason for transparency and accountability. (URL-2).

A further major issue is the *authoritarian suppression* that comes from China's widespread use of censorship, surveillance, and disinformation campaigns to control narratives and silence dissent. To struggle against oppression, TANs need to make better use of digital tools. Some of these are encrypted messaging applications, decentralized data-sharing networks, and satellite images that are used to demonstrate in great detail how the Uyghur people's rights are being violated. These online tools help get factual information to the right audience and make it easier to fight campaigns that spread false information.

Another significant challenge is China's *diplomatic clout*. Many human rights organizations meet annually at the UN Human Rights Council headquarters in Geneva to draw attention to violations against the world's most vulnerable communities, such as war victims, the starving, or tortured. However, in recent years, it has become clear that a large number of ostensibly independent but in reality closely linked to the Chinese government are conducting extensive activities to undermine the work of the UN Human Rights Council. According to a joint investigation by the Washington Post and ICIJ, approximately 60 Chinese-based NGOs operating in Geneva are de facto extensions of the Chinese government or the CCP. These organizations are organizing to suppress and counter-propagandize testimonies at UN Human Rights Council sessions about the mass detention of Uyghurs in East Turkestan, the separation of Tibetan children from their families, and the crackdown on democracy activists in Hong Kong (Miller, Ćosić, and Lee-Smith).

Conclusion

Examining the Uyghur advocacy movement in the context of TAN theory, this article explains the importance of local factors in encouraging individuals and organizations to join global advocacy efforts, while also showing how cultural, political, and economic factors can influence how TAN methods are implemented. It analyzes the excellent opportunities that Türkiye creates for transnational lobbying by emphasizing its position as a regional hub. It also adds regional perspectives to global TAN theory, examining in detail how this approach enables advocacy networks to adapt to challenging geopolitical situations.

This study also contributes to the existing literature by examining how regional dynamics affect the work of transnational advocacy networks. Türkiye, with its historical ties to the Uyghurs, is a strategic supporter of Uyghur activism and provides a contextual basis for both symbolic and information policies. Türkiye assists Uyghur advocacy efforts by providing suitable venues for protests, cultural events, and media outreach programs. Through these activities, Uyghur advocacy networks are able to reach broader audiences and strengthen international partnerships with other groups, NGOs, and government institutions.

The interactions between TANs in different countries and regions prove that they can perform exceptionally well in difficult political situations. Türkiye's regional role between East and West greatly expands the reach and impact of TAN methods worldwide. Thus, Uyghur advocacy networks have the ability to strategically position themselves in Türkiye and adapt their messages to suit different cultural and political environments.

In addition, this study contributes to the literature by revealing the shortcomings of the TAN theory by addressing the economic dependencies of states. Thus, an important but understudied part of how transnational advocacy works has been pointed out. China, which can manipulate the formation of the BRI for its own interests, can influence the advocacy efforts of both state and non-state actors. Since significant trade, investment or infrastructure projects force countries with high-level economic relations with China to remain silent, it becomes challenging for TANs to achieve their goals. This additional economic leverage dimension to the TAN theory emphasizes the necessity of examining economic connections and human rights together. This broader focus contributes to the development of TAN theory by diversifying the approaches for academics to address advocacy in today's globalized economy.

Finally, this study suggests that TAN theory can be developed to address issues specific to contemporary authoritarian regimes, such as censorship, deception, and geopolitical pushback. Faced with these obstacles, Uyghurs have developed advocacy networks in Türkiye and elsewhere around the world, demonstrating the importance of resilience to oppression through their struggles. When advocacy efforts are decentralized, the impact of authoritarian oppression is diminished. Thus, even under oppression, TAN actors can combat censorship and provide accurate information to the world through encrypted communication channels, secure data sharing, and digital campaigning.

To achieve more effective results in their advocacy efforts, TAN actors can strengthen economic diversification, enhance cooperation with states, and work to further mobilize legal mechanisms. They can promote measures such as ethical supply chain initiatives and import restrictions on products linked to forced labor to counter China's economic pressure. At the same time, as in the case of Türkiye, Uyghur diaspora groups can strengthen partnerships with civil society organizations in Central Asia, Europe, and the Middle East. In this way, they can lobby more effectively at international platforms such as the UN, the European Parliament, and the Organization of Islamic Cooperation (OIC). Moreover, they can ensure that legal mechanisms are more active by increasing their capacity to gather evidence to bring human rights violations to the ICC and by establishing monitoring systems to ensure the implementation of sanctions. By integrating economic, diplomatic, and legal tools, they can advance accountability policies and expand the scope and impact of advocacy initiatives globally. In terms of regional and global influence, TAN actors can strengthen their advocacy for universal human rights by implementing flexible methods using local and global dynamics, as in the case of the advocacy of the Uyghur community in Türkiye.

Abbreviations

AI	Amnesty International
AIIB	Asian Infrastructure Investment Bank
ASPI	Australian Strategic Policy Institute
BRI	Belt and Road Initiative
CCP	Chinese Communist Party
ETESA	East Turkistan Education and Solidarity Association
ETIM	East Turkestan Islamic Movement
ETNAM	East Turkistan National Awakening Movement
HRW	Human Rights Watch
ICC	International Criminal Court

ICIJ	International Consortium of Investigative Journalists
IHH	Humanitarian Relief Foundation
NGO	Non-Governmental Organization
OIC	Organization of Islamic Cooperation
SCO	Shanghai Cooperation Organization
TAN	Transnational Advocacy Network
UHRP	Uyghur Human Rights Project
UNHRC	United Nations Human Rights Council
WUC	World Uyghur Congress

References

- Bachulska, Alicja (2021). "EU and China Impose Tit-for-Tat Sanctions over Human Rights Abuses in Xinjiang". *Asia Research Centre*, Brief 49.
- Byler, Darren (2021). *In the Camps: China's High-Tech Penal Colony*. Columbia Global Reports.
- Çolakoglu, Selçuk (2019). "China's Belt and Road Initiative and Turkey's Middle Corridor: A Question of Compatibility." *Middle East Institute*.
- Ercilasun, Güljanat Kurmangaliyeva, and Konuralp Ercilasun (2018). *The Uyghur Community: Diaspora, Identity and Geopolitics*. Palgrave Macmillan US, New York.
- Finley, Joanne Smith (2020). "Why Scholars and Activists Increasingly Fear a Uyghur Genocide in Xinjiang." *Journal of Genocide Research*, 23:3, 348-370.
- Franken, Michel (2020). "Exploring the Role of Digital Technologies in Uyghur Political Activism." *Journal of Human Rights and Technology*, 4(1): 10-25.
- Gladney, Dru C. (2006). "China's 'Uyghur Problem' and the Shanghai Cooperation Organization". *U.S.-China Economic & Security Review Commission Hearings*. (Washington, DC, 03.08.2006).
- Keck, Margaret E., and Kathryn Sikkink (1998). *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Cornell UP.
- Kuşçu, Işık (2014). "The Uyghur Diaspora in Cyberspace: Identity and Homeland Cause". *Bilig*, 69: 143-160.
- Maizland, Lindsay (2022). "China's Repression of Uyghurs in Xinjiang". *Council on Foreign Relations*.
- Malik, Mohan (2009). "The Shanghai Cooperation Organization". *The Routledge Handbook of Asian Security Studies*. Routledge, 88-102.
- Miller, Greg, Ćosić, Jelena, and Lee-Smith, Tamsin (2025). "China Deploys NGOs to QUASH Criticism at U.N. Organizations in Geneva." *The Washington Post*.
- Roberts, Sean R (2020). *The War on the Uyghurs: China's Internal Campaign Against a Muslim Minority*. Princeton University Press.
- Rolland, Nadège (2017). "China's Eurasian Century? Political and Strategic Implications of the Belt and Road Initiative". *National Bureau of Asian Research*, 93-120.

- Schuman, Michael (2023). "Why China Won't Win the Global South". *Atlantic Council*.
- Smith, Julia (2019). "Corporate Interests Within Transnational Advocacy Networks: The International Coalition Against Plain Packaging". *Global Networks*, 20(4): 675–695.
- Uluyol, Yalkın (2024). "Partnership with Limits: China–Turkey Relations in the Late AKP Era." *Heinrich Böll Stiftung*.
- Uyghar and Alim Seytoff (2025). "Report: China Has Half a Million Uyghurs in Prison or Detention." *Radio Free Asia*.
- Xu, Vicky Xiuzhong, et al (2020). "Uyghurs for Sale: 'Re-education', Forced Labor and Surveillance Beyond Xinjiang". *Australian Strategic Policy Institute*.
- Zenz, Adrian (2018). "'Thoroughly Reforming Them Towards a Healthy Heart Attitude': China's Political Re-Education Campaign in Xinjiang". *Central Asian Survey*.

Internet References:

- URL-1: <https://aljazeera.com/news/2021/3/25/turkey-says-conveyed-sensitivity-about-uyghurs-to-china> (Access: 25.02.2025).
- URL-2: <https://amnesty.org/en/documents/asa17/4137/2021/en/> (Access: 10.04.2025).
- URL-3: <https://amnesty.org.uk/urgent-actions/missing-and-arbitrarily-detained-xinjiang> (Access: 12.02.2025).
- URL-4: <https://aspi.org.au/report/uyghurs-sale> (Access: 11.03.2025).
- URL-5: <https://congress.gov/bill/116th-congress/senate-bill/3744/text> (Access: 26.02.2025).
- URL-6: <https://doguturkistander.org/2024/10/29/uygurlar-cin-iscalini-protesto-etti/> (Access: 13.02.2025).
- URL-7: <https://edition.cnn.com/2019/02/10/asia/turkey-china-uyghur-xinjiang-intl/index.html> (Access: 27.01.2025).
- URL-8: <https://enduyghurforcedlabour.org/> (Access: 11.04.2025).
- URL-9: <https://hrw.org/news/2023/11/22/china-mosques-shuttered-raised-altered-muslim-areas> (Access: 02.04.2025).
- URL-10: <https://hrw.org/news/2023/05/04/china-phone-search-program-tramples-uyghur-rights#:~:text=China%3A%20Phone%20Search%20Program%20Tramples,to%20flag%20Uyghur%20and> (Access: 20.05.2025).
- URL-11: <https://www.hrw.org/news/2024/01/31/china-religious-regulations-tighten-uyghurs#:~:text=The%20revisions%2C%20effective%20February%201%2C,and%20regulations%20adopted%20since%202014> (Access: 19.05.2025).
- URL-12: <https://hrw.org/report/2021/04/19/break-their-lineage-break-their-roots/chinas-crimes-against-humanity-targeting> (Access: 02.04.2025).
- URL-13: <https://icij.org/investigations/china-cables/> (Access: 01.04.2025).
- URL-14: <https://ihh.org.tr/en/news/ihh-releases-new-report-on-east-turkestan-2905> (Access: 09.01.2025).
- URL-15: <https://nypost.com/2024/09/08/opinion/china-is-abusing-the-freedoms-allowed-in-the-us-to-run-a-massive-propaganda-operation/> (Access: 08.03.2025).

- URL-16: <https://ohchr.org/en/documents/country-reports/ohchr-assessment-human-rights-concerns-xinjiang-uyghur-autonomous-region> (Access: 19.03.2025).
- URL-17: <https://ourcommons.ca/DocumentViewer/en/43-2/FAAE/report-4/page-33> (Access: 27.03.2025).
- URL-18: <https://sozcu.com.tr/uygur-turklerinden-istanbulda-cin-karsiti-eylem-wp7754842> (Access: 11.02.2025).
- URL-19: <https://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/duyurular/basin/2021/duy2021-24> (Access: 18.05.2025).
- URL-20: <https://uhrp.org/statement/uyghur-camp-survivors-testimony-heard-by-us-house-foreign-affairs-committee/> (Access: 03.04.2025).
- URL-21: <https://uyghurcongress.org/en/category/reports/world-uyghur-congress/> (Access: 04.04.2025).
- URL-22: <https://voaturkce.com/a/uygurlar-istanbulda-cini-protesto-etti/7292334.html> (Access: 14.03.2025).
- URL-23: <https://www.wsj.com/articles/china-used-twitter-facebook-more-than-ever-last-year-for-xinjiang-propaganda-11617101007> (Access: 30.03.2025).
- URL-24: <https://ytb.gov.tr/haberler/uygurlarin-somut-olmayan-kulturel-mirasi-uygur-on-iki-makami> (Access: 05.04.2025).
- URL-25 : <https://www.cato.org/commentary/chinas-gulag-muslims> (Access: 17.03.2025).

AHLAK EĞİTİMİ PERSPEKTİFİNDEN KUTADGU BİLİĞ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Mustafa ÇOBAN*

Geliş Tarihi: 08.12.2024

Kabul Tarihi: 05.05.2025

Öz

İnsan, hayatı boyunca farklı referanslarla yaşamını anlamlandırmaya çalışmış, çoğu kez ilkesel bir duruşla hayatını devam ettirmiştir. Bu referanslardan esinlenen yaşam çizgisi bazen çok anlamlı olmayıp sadece dünya ve dünyaya yönelik, bazen de daha üst düzey, değerler ve ahlaki sınırlandırmalarla ruha ve manevi alanı önceleyen şekilde olmuştur. Kadim medeniyetimizin temelini oluşturan din, ahlak ve değer ekseninde yazılan eserler birey olarak doğru ve değerli referanslarla hayatı anlamlandırma çabamıza ciddi katkılar sağlamıştır. Hz. Mevlânâ'nın Mesnevisi, Hacı Bektaş Veli'nin Makalâtı, Yunus Emre'nin Risaletu'n-Nushiyye'si, Kâşgarlı Mahmud'un Dîwânü Lughâtî't-Türk'ü, M. Akif'in Safahatı vb. eserler hem kültürümüzün hem de edebiyatımızın temel yapı taşlarıdır. Bunlara ek olarak Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılan Kutadgu Bilig de beyitler hâlinde hayatın tamamına yönelik birey, toplum ve yönetim alanında nasihatlerden oluşan önemli bir eserdir. Farklı bilimsel alanlarda Kutadgu Bilig merkezli ansiklopedi maddesi, kitap ve makale vb. bilimsel yayınlar ortaya konulmuş olsa da din eğitimi alanında yeterli eserin kaleme alınmadığı değerlendirilmektedir. Son yıllarda ahlak ve değer öncelikli çalışmaları özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı bağlı eğitim kurumlarında öne çıkarmıştır. Bu bağlamda günümüzde Kutadgu Bilig'de din, ahlak ve değere ilişkin tavsiyelerin hayatımızda görünür kılınması amacıyla gündeme taşınmasının önemli olduğu düşüncesiyle yapılan çalışmada literatür taranması ve verilerin değerlendirilmesi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonunda elde edilen verilerin bir davranış eğitimi olan Ahlak eğitimi alanına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yûsuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, Ahlak, Değer, Nasihat.

KUTADGU BİLİĞ FROM THE PERSPECTIVE OF MORAL EDUCATION

Abstract

Throughout their lives, human beings have sought to make sense of existence through various references, often maintaining a principled stance. The life trajectory inspired by these references has at times been purely worldly, focused solely on material concerns, and at other times has privileged the soul and the spiritual realm, guided by higher values and moral constraints. The studies composed within the framework of religion, morality, and values, which constitute the foundation of our ancient civilization, have made significant contributions to our individual efforts to understand life through accurate and valuable guidance. Rumi's Mesnevi, Hacı Bektaş Veli's Makalât, Yunus Emre's Risaletu'n-Nushiyye, Kâshgarlı Mahmud's Dîwânü Lughâtî-t-Türk, Mehmet Akif's Safahat, and similar works stand as fundamental cornerstones of both our culture and our literature. In addition, Yusuf Has Hâcib's Kutadgu Bilig is an important work, composed in couplets, that offers advice on all aspects of life, addressing the individual, society, and governance. Although encyclopedia entries, books, and articles centered on Kutadgu Bilig have emerged in various academic fields, it is assessed that there remains an insufficiency of studies specifically within the field of religious education. In recent years, moral- and value-oriented initiatives have come to the fore, especially in the educational institutions affiliated with the Presidency of Religious Affairs and the Ministry of

*Doç.Dr., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, e-posta: mcoban6@hotmail.com
Orcid: 0000-0003-4627-1837

National Education. In this context, the present study was conducted with the conviction that bringing the recommendations concerning religion, morality, and values found in Kutadgu Bilig into contemporary discourse is essential. To this end, a literature-review and data-evaluation methodology was employed. It is anticipated that the data obtained at the conclusion of this study will contribute meaningfully to the field of moral education, which is a branch of behavioral education.

Keywords: Yûsuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, Morality, Value, Advice.

Giriş

İnsanın yeryüzünde yaşamaya başladığı günden zamanımıza değin hem bireysel hem de sosyal hayatı şekillendiren, ikili ilişkilerin devamı için kurallar koyan bazen resmî kanunlar bazen de yazılı olmayan ahlaki normlar olmuştur. Kanunların ihlalinde devletin koruyucu refleksi hayata müdahale etmekte iken aynı bağlamda değer ve normların dikkate alınmaması, birey ve toplumu kınanma, dışlanma ve yalnız bırakılma vb. sonuçlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Hem kanunların yönetim erkinin elinde bir güç olarak toplumu yönlendirmesi hem de normların davranış ve değer kalıpları ile manevi dünyaya dair mesaj ve istekleri dar alanda toplumu genelde de milleti bir arada tutmuş ve sosyal sermaye olarak devletlerin de ayakta kalmasına destek olmuştur.

Modern dönemde insanın bireyselleşerek kendisini yalnızlığa mahkûm ettiği günümüzde, Kutadgu Bilig özelinde zikredilen değerlere ferdî planda ayakta kalmak, toplum nezdinde ise birlik ve beraberliğimizi korumak için ihtiyaç duyulmaktadır. Yönetim bağlamında ise kendisini değerler etrafında kümeleme becerisi gösteren birey ve toplumdan oluşan birbirine saygılı, özgüven sahibi, severek kardeş olabilen, paylaşabilen, adil vb. özelliklere sahip olan sosyalizasyon problemi olmayan güçlü bir kurumsal yapı gelecekte hem bireyin, hem toplumun hem de devletin garantisi olacaktır. Çalışmada Kutadgu Bilig'e ahlak eğitimi perspektifinden yaklaşılmasının nedeni eserin muhtevasında ahlaki ilke ve davranışlara çok fazla yer verilmiş olması sebebiyle bu ilkelerin tanıtılması ve ihtiyaç duyulan alanda okul müfredatlarında yer verilerek ahlak eğitime katkı sağlaması açısından önem arz ettiği içindir. Kutadgu Bilig içerik olarak bazen teklif, bazen tavsiye, bazen de emir ifade eden cümlelerle toplumsal kesimlerin tamamına bugün değerler eğitimi olarak gündeme taşınan ahlak eğitimi oluşturan ve çoğu Milli Eğitim Bakanlığı Kök Değerler Eğitimi Yönergesinde bulunan (adalet, dostluk, dürüstlük, sabır, saygı, sevgi, öz denetim, sorumluluk, vatanseverlik) ilkeleri ihtiva etmektedir (Milli Eğitim Bakanlığı Orta Öğretim Genel Müdürlüğü, 2022: 7).

1069-1070 tarihlerinde Doğu Karahanlılar'ın başşehri Kaşgar'da yazılan Kutadgu Bilig, Türk dili, Türk edebiyatı ve Türk kültürünün önemli eserlerindendir (Kemal, 2012: 339). Uygur bedii edebiyatının şiiriyet türünde yazılan büyük bir nazmî eseri Kutadgu Bilig, mesnevî (ikilik) tarzında telif edilmiştir. Eserde mesnevî tarzından başka, yine belirli bir ölçüde rubâîler vardır (Ziyaî, 2017: 132). Yûsuf Has Hâcib esere Kutadgu Bilig adını verme sebebini aşağıda mısralarla açıklar: Kitap adı verdim Kutadgu Bilig'i kutlu olsun, okuyanın tutsun elini (350)Kutadgu Bilig sadece Uygur Türkleri ya da genel olarak Türklerin ilgi duyduğu bir eser değildir. Kutadgu Bilig'i Çinliler Edebü'l-Mulûk, Maçin melikinin bilgeleri Ayinü'l-Memleke, Meşrikiler Zinetü'l-Ümera, İranlılar Şahname-i Türki, bazıları da Pendname-i Mulûk, Turanlılar Kutadgu Bilig şeklinde adlandırmışlar (Yusuf Has Hâcib, 2019; 15). Çok farklı baskıları bulunan ve çalışmanın asıl kaynağı olarak değerlendirilen Kutadgu Bilig'in T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından yayımlanan nüshası tercih edilmiştir. Kişiler özelinde karşılıklı konuşma ve genellikle ikili diyalog şeklinde nasihatlerden oluşan eserde ahlak, ahlak ilkeleri ve ahlak eğitime dair oldukça fazla beyit bulunmaktadır. Beyitlerdeki nasihatler insan hayatını kuşatan hem bireysel hem toplumsal hem de devlet yönetimi ile ilgili tavsiyeler olduğundan eser ahlak eğitimi bakış açısıyla bu bağlamda incelenecektir.

1. Konu ve Problem

Literatür incelendiğinde ahlak ilkelerine bağlı davranış fert ve toplum açısından hayati önemi haizdir. Bu bağlamda birey ve sosyal hayata yönelik uygulamaların referans olarak ahlak ilkelerinden uzak olmaması gerektiğini ifade etmek gerekir.

İnsanın bir yanıyla değerleri ayakta tutan, diğer yanıyla da değer üreten bir varlık olduğu düşünüldüğünde aslında toplumsal hayatta vazgeçilmez davranışları üreten, yaşatan ve tüketeninin insan olduğu ifade edilebilir. Bu nedenle insan, eğitilebilir, ahlaki değerlerin de hem öğretilebilir hem de öğrenilebilir konular olduğu düşünüldüğünde insan davranışlarının temelini oluşturma noktasında değerler eğitimi gündeme taşımak gerekecektir.

Bu bağlamda toplumsal birliğin ve dirliğin vazgeçilmez yapı taşı olan değerlerin hızla tüketildiği, yerine haz ve hız ekseninde bilgi, tutum ve davranışlara yönelindiği günümüzde toplumların bir araya gelmesinin ve birlikteliğin devamı açısından ahlaki değerleri ihtiva eden eserlerin okunması ve içeriklerinin değerler eğitimi kapsamında ders programlarına yer alması kaçınılmazdır.

Eğitimde elde edilen istendik davranışların kültürleme yoluyla geleceğe aktarılmasının nesiller arası bağın kurulmasındaki yeri önemlidir. Ancak son dönemde kültürel aktarımın göz ardı edildiği, eğitimin nesiller arası iletişimi sağlamakta yetersiz kaldığı görülmektedir (Şanin, 2011: 244). Toplumsal katmanlarda meydana gelen sosyal çalkantılar aslında üzerinde mutabakat sağlanan istendik davranışların tespitinde Kutadgu Bilig vb. kadim kültürümüzün yapı taşı eserlerden yararlanılmasının elzem olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışma ile problem olduğu değerlendirilen konularda yapılacak çalışmaların alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Yöntem

Araştırmanın belli usul ve esaslar çerçevesinde yürütülmesi yazım sürecinin yol haritasını belirlemede faydalı olacaktır. Bu bağlamda hem literatürün bilinmesi hem de önceki çalışmalara erişimle elde edilen bilgilerin aktarılması "Ahlak Eğitimi Perspektifinde Kutadgu Bilig" başlıklı araştırmanın alana katkı sağlaması noktasında faydalı olacaktır.

"Ahlak Eğitimi Perspektifinde Kutadgu Bilig" başlıklı bu çalışma, doküman incelemesi ve verilerin analizi yöntemiyle oluşturulmuştur. Doküman inceleme yöntemi, araştırmanın veri setini oluşturan birincil veya ikincil kaynak olarak nitelendirilen çeşitli dokümanların elde edilmesi, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi olarak tanımlanabilir (Özkan, 2019: 63).

Yayımlanan ve yayınlananlarla birlikte Kutadgu Bilig ile ilgili ulaşılabilen eserler araştırmanın dokümanı olarak kabul edilmiştir.

4. Ahlak - Ahlakın Kaynağı

İnsan iradesiyle yaptığı davranışları tercih etme özgürlüğüne sahiptir. Ancak bu davranışların bir kısmı birey, toplum ve yönetim erkine sahip kimseler tarafından olumlu karşılanırken bir kısmı da doğru bulunmamış, birey, toplum ve yöneticiler belli yaptırımlar ve normlarla karşılaşmak zorunda kalmıştır. İnsanın davranışları sebebiyle farklı tavır ve muamelelerle karşılaşması davranışın referansı, hayata etkisi ve sonucu ile doğrudan ilgilidir. Bu referanslar din, inanç, örf, âdet, kültür vb. insan hayatını şekillendiren unsurlar olabilir.

Ahlak, insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü (Çağrı, 1989: 10); nefiste yerleşip kendisinden iş ve ameller, fikir yormaya muhtaç olmaksızın, kolaylıkla meydana gelen, yerleşmiş bir şekil olarak da tanımlanır (Rıfat, t.y.: 129).

Bir kavramın işaret ettiği düşüncenin tutum ve davranışın kaynağı o kavramla ilgili bilgi, düşünce, tutum ve davranışın hem içselleştirilmesi hem de sürekliliği bağlamında önemlidir. Ahlaka ve ahlaki davranışa kaynaklık edecek kelime/kavram, yapılan fiilin karşılığının ödül/ceza olarak verilmesi noktasında gücü oranında davranışın devamını sağlayacaktır. Ahlaki davranışın referansının akıl, örf ve âdet kültür vb. olabileceği öne sürülebilir ancak bunlar davranışın ödül/ceza bağlamında karşılığını verebilecek ahlaktan daha üst konumda değildir. Bu nedenle akıl, örf ve âdet kültür vb. olumlu ahlaki davranışların sürekliliğini sağlayamaz. Din insan davranışlarının referansı olarak değerlendirildiğinde hem teşvik,

tavsiye eden hem de olumsuz davranışların yapılmamasını tembih eden bir konumdadır. Dolayısıyla dinin davranış için ortaya koyduğu ödül/ceza da davranışın motivasyonunu sağlama ya da men etme noktasında önemlidir. İnancımıza göre de “İslam ahlakının asıl kaynağı Kur’an ve onun ışığında oluşan sünnettir. Nitekim Hz. Âişe bir soru münasebetiyle Hz. Peygamber’in ahlakının Kur’an ahlakı olduğunu belirtmiştir (Müslim, Şalâtü’l-müsâfirîn, 139). Bu sebeple İslam ahlak düşüncesi Kur’an ve Sünnetle başlar. Bu iki kaynak dinî ve dünyevi hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını belirlemiştir (Çağrı, 1989: 10). Daha ileri noktada Hz. Peygamberin “Ben, ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.” (Muvatta, Husnû’l Halk, 8; Müsned, 2/381) ifadesinden hareketle tevhide ulaşmanın yolunun güzel ahlaktan yani müsbet ahlaki davranışlardan geçtiği vurgulanmıştır. Güzel davranışların insandaki etkisi konusunda “Bir insan iyilik yaptığında sevinç, kötülük yaptığında üzüntü duyabiliyorsa artık o gerçekten mü’minidir” (Müsned, 5/251) buyurulmuş ve davranışların insandaki eserinden ve sonucunda bahsedilmiştir. Burada dinin ahlaki davranışı tanımladığını ve soncundan da haberdar ettiğini görebiliyoruz.

5. Ahlak Eğitimi

Eğitim, bireyin doğuştan getirdiği özellikler dikkate alınarak, kendi iradesi ile katıldığı bir süreç sonunda edinilen olumlu davranış değişikliği ve bu davranışın gelecek nesillere kültürleme yoluyla aktarılması olarak tanımlanır. Bu bağlamda ahlak eğitimi, bireyin yaptığıda iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine yol açacak manevi özellikleri, huyları ve bunların etkisiyle iradeli olarak ortaya koyduğu duygu, düşünce ve tavırla ilgili istendik davranış değişikliği şeklinde tanımlanabilir.

Yaşamları boyunca insanlar zaman, mekân ve şartlara bağlı olarak nasıl davranmaları gerektiği hakkında bilgi sahibi olurlarsa, başkalarının davranışları ile ilgili de bir öngöründe hatta güçlü tahminlerde bulunabilir, emniyet ve barış içinde hayatlarını devam ettirebilirler. Kuralların olmadığı bir dünyada insanlar iyi ve kötü hakkında ortak bir çizgide birleşemez, barış huzur ve düzen sağlanamaz ve bir kargaşa, kaos ortamına sürüklenirler (Doğan ve Ege, 2012: 454).

Eğitim ahlakla iç içedir. Eğitim ahlaka göre daha geniş bir alanı kapsar. Ahlakla eğitimin ortak noktası, insanın düşünce, duygu ve davranışlarıdır. İyi ve kötü konusunda ahlakla eğitim bir araya gelir. Ahlak, iyiyi ve yapılması gerekeni gösterir. Hangi davranışın iyi ya da kötü olduğu eğitimle öğrenilir. Ahlak, doğru eylemler için temel olarak doru değerleri sağlamakla ilgilenir. Eğitim bir bina ise değerler onun tuğlalarıdır (Aydın, 2015: 23). Değerler, sosyal hayatın içerisinde anlam kazanan ve insan davranışlarını iyi-kötü, güzel-çirkin, olumlu-olumsuz şekilde nitelendirmeye yarayan olay ve olgulardır. Bu açıdan değerler sosyal yaşamın düzenlenmesi ve toplumsal hayatın devamlılığının sağlanmasında önemli bir yere sahiptir. Geçmişten günümüze toplumu bir arada tutan dinî, ahlaki, kültürel ve toplumsal değerlerin varlığı söz konusu olup bu değerlerin doğru şekilde içselleştirilmesi ve sosyal hayatta uygulanabilir olması referanslarının gücüyle ilgilidir (Çoban, 2016: 19).

Ahlak eğitimine farklı açıdan bakan ve değerlendiren bilim insanları da vardır; eğitimci Piaget’in düşüncesinde de ahlak eğitimi matematik ya da mantık eğitiminden farklı değildir. Bu nedenle otorite ve tek yanlı saygı üzerine kurulan eğitim ahlak açısından olduğu gibi zihinsel açıdan da aynı sakıncaları içerecektir (Piaget, 1988: 3-4). Ahlak eğitimi verecek öğretmenin tek yanlı otoritesinden şikâyet ederek farklı bir düşünce ortaya koymaktadır. Ancak eğitim bir yönüyle otoriteye saygı oluşturan kavramdır; dolayısıyla bireyin inançları ile uzlaşan ahlak eğitiminden sonra yapmış olduğu ahlaki davranışı ödüllendirecek otoriteye saygı duyması yadsınacak bir husus değildir. Bir diğer konu ise matematik ve mantık eğitimi genel olarak bilgi içeren akademik başarı bağlamında değerlendirilebilecek iken ahlak eğitimi, bilginin içselleştirilmesi ve davranışa dönüştürülmesi açısından değer eğitimi; insan hayatının tamamını kapsayan, tutum ve davranış eğitimidir.

Ahlak eğitimi gerekli ve vazgeçilmez bir eğitimidir. Ahlakın genellikle davranış içermesinden ve davranışın öğrenilebilirliği noktasından yola çıkıldığında ahlak da eğitime konu olabilir. Eğitilmek ve istendik davranış/salih amel yapmak üzere yaratılan insan kendi hâline bırakıldığı zaman insan ahlaki olarak alçalmak, faziletin şahikalarına yükselmekten çok daha kolay olabilir (Hökelekli, 2013: 215). Nefisteki kötü eğilimlerin etkinlik kazanması için özel bir çabaya gerek yoktur; başıboş bırakılan bir

kimse kolayca kötü davranışlara yönelebilir. Buna karşılık iyilik yolunda mesafe alabilmek uzun ve yorucu uğraşlar gerektirir (Hökelekli, 2009: 56).

Ahlak eğitimi ile insan kendisine verilen iyi ve kötü arasında tercih etme yetisini kazanacak ve sonuçlarını kestirebilecektir.

6. Yûsuf Has Hâcib'in Hayatı

1019 yılında doğmuş olabileceği tahmin edilen ve yaşadığı yıllar V/XI yüzyıl (DİA, 2002: 476) olarak nakledilen Kutadgu Bilig'in müellifi Yûsuf Has Hâcib'in

Eğer istersen cebir, denklem oku

Yine Oklidis'in sıkıca çal kapısını (4382)

beyti ile Öklid'i tanıdığı anlaşılan, dönemin olgun bir filozofu, fazıl bir âlimi, fen ve kültür hizmetçisi, Karahanlılar döneminde (766-1212) yaşayan ve devlet teşkilatında önemli görevlerde bulunan, döneminin siyaset ve ilim adamı, edip, şair bir zattır (Ziyaî, 2017: 128). Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte ilk siyasetname olarak da kabul edilen Kutadgu Bilig'in mukaddimesinde kısa da olsa yazdıkları kendisini anlatmaktadır. Yûsuf Has Hâcib (Uluğ Has Hacib) hakkında bilinenler Kutadgu Bilig'e sonradan eklenmiş olan biri mensur, diğeri manzum iki mukaddimede ve eserin bazı beyitlerinde yer alan bilgilerden ibarettir. Aynı döneme ait başka kaynaklarda da hakkında bilgi yoktur. Yûsuf Has Hâcib ile Kaşgarlı Mahmut'un aynı zamanda aynı coğrafyada yaşamış olmalarına rağmen eserlerinde birbirlerinden söz etmemiş olmaları, Kaşgar'da karşılaşmadıklarına işaret etmektedir (Ağca, 2014, 79; DİA, 2002: 476)

Ey Yûsuf, gereken doğru sözü söyle

Gereksiz sözü gizle, zararı dokunur (6627)

Beyitten de anlaşıldığı üzere adının Yûsuf olduğu Kutadgu Bilig'i yazdıktan Has Hâcib unvanını almasıyla da Yûsuf Has Hâcib olarak bilindiği anlaşılmaktadır (Ağca, 2014, 80).

Yûsuf Has Hâcib Kuz Ordu adı verilen Karahanlı şehriden olup soylu bir aile içinde dünyaya gelmiş, bilimi, erdemi, zühd ve takvâsı ile temayüz etmiştir. Kaşgarlı Mahmud tarafından da zikredilen Kuz Ordu, diğer bir ifadeyle Karabalgasun, önemli Türk kültür merkezlerindendir. Balasagun'un "iki dağ arası" demek olduğunu ve bu şehrin Argu Türkleri ile iskân edilmiş bir yer olduğunu anlıyoruz. Bir taraftan bu bilgilerden, diğer taraftan da Kutadgu Bilig'in dil özelliklerinden hareketle Yûsuf Has Hâcib'in bir Argu Türkü olduğu söylenebilir (Ağca, 2014, 81).

7. Kutadgu Bilig

Doğu Türkistan'ın yetiştirdiği Uygur Türkü bilim insanı Ahmet Ziyâî, Kutadgu Bilig hakkında yazdığı kitapta (Ağca, 2014, 81) "Bedîî edebiyatımızın canlı bir örneği, Uygur ideoloji ve kültürel-sanat hayatının en eski yadigârı olan Kutadgu Bilig, yaklaşık bin yıl önce yazılmıştır ve 19. yüzyıldan itibaren ilim sahası onu tanımaya, öğrenmeye ve incelemeye başlamıştır." ifadeleri ile eseri anlatmaktadır.

Yûsuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig'i bir buçuk yılda Balasagun'da yazıp Kâşgar'da tamamlayarak (6645 beyit) 462 (1069-1070) yılında Karahanlılar'ın hakanı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunmuştur. Şairin kudretini takdir eden hakan, kendisine "görevlerin en incisi olan" (2484) has hâciblik mansıbını vermiştir (DİA, 2002: 476). Müellif bu takdimi yaparken dönemin hükümdarlarından iltifat beklememiş, şöhret peşinde koşmamış, şahlar önünde mahcup olmamış, servete heves etmemiş biri olarak insanların ebedî saadet ve iyilik içinde geçinmesini amaçlayarak düşüncelerini kaleme almıştır (Ziyaî, 2017: 127).

Kutadgu Bilig "mesut olma bilgisi" anlamında insana her iki dünyada mutlu olmak için izlenecek yola işaret etmek amacıyla yazılmış bir eser olup iddia edildiği gibi mansıp sahiplerine ahlak dersi veren öğüt kitabı değil, insan hayatının anlamını analiz ederek bireyin sosyal hayat dolayısıyla devlet içindeki görevlerini belirleyen bir yaşam felsefesi sistemidir. Yûsuf Has Hacib birbirine çok sıkı bağlarla bağlı

bulunan fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesinde zaruri olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin nelerden ibaret olduğu, bunların nasıl elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde sanatkârane bir şekilde durmuştur (DİA, 2002: 476).

Temsili şahıslar Ay-Toldı, Ögdülmiş, Odgurmuş, Hakan, Kün-Toğdı, Kumaru üzerinden anlatımla yazılan eser “Kutadgu Bilig dört esas (neng “şey”) üzerine düzenlenmiş olup bunlardan doğru kanun (köni törü) Kün-Toğdı (hakan), saadet (kut) Ay-Toldı (vezir), akıl (ukuş) Ögdülmiş (vezirin oğlu), hayatın sonu (akıbet) Odgurmuş (zâhid) tarafından temsil edilmektedir. Bunların dışında Ay-Toldı’nın Hâcib ile buluşmasını sağlayan Küsemiş, huzura kabulü sağlayan Hâcib, arada hizmet gören Oğlan, haber getiren Yumuşçı ve zahidin yanında çalışan Kumaru da görevli olarak temsili mahiyet taşımaktadır. Bütün meziyet ve kusurları ile görülen bu şahıslar çok canlı bir biçimde süren buluşma, konuşma, münazara, münakaşa ve değişik tasvirleriyle bir dram havası içinde ele alınmaktadır.” (DİA, 2002: 476).

Eserin beyit sayısında değişik rakamlar ifade edilmekle birlikte asıl metin olarak incelenen nüsha 6645 beyitten ibarettir. Kutadgu Bilig’in vezni hususunda farklı düşünceler vardır. Temel ayrılık eserin aruz ya da hece vezni ile yazılmış olduğu konusudur. Hece vezninin 11’li kalıbı ile yazılmış olduğu öne sürüldüğü gibi aruz vezninin sonu kaldırılmış, birbirine yakın sekizlik bahir - faûlün faûl , “n” harfi kaldırılmış olduğundan “mahzuf” adı verilen tarzı ile kaleme alındığı iddia edilmektedir (Ziyaî, 2017: 127).

8. Kutadgu Bilig’de Ahlak Eğitime Dair Örnek Beyitler

Yûsuf Has Hâcib Kutadgu Bilig’i şahıslar Ay-Toldı, Ögdülmiş, Odgurmuş, Hakan, Kün-Toğdı, Kumaru üzerinden karşılıklı diyalog şeklinde kaleme almış, tembih, tavsiye, telkin, öğüt vb. olmak üzere ifade etmek istediklerini temsili şahıslar üzerinden anlatmıştır. Eserin tamamını ahlak eğitimi perspektifinden bu beyit birey, bu beyit toplumsal hayat bu da devlet hayatı ile ilgilidir diye kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmamakla birlikte eser kişi, cemiyet ve yönetim bazında olduğu değerlendirilen beyitler üzerinden incelenmiştir.

Kutadgu Bilig’de dinî sorumluluk ve ahlaki değerlerle ilgili vurgulanan konulara bakıldığında dinin asli kaynakları Kur’an ve sünnetten ve örf ve âdetten, kültürel değerlerden ciddi referanslara atıf yapıldığı görülebilmektedir.

8.1. Allah ve Peygamber Muhabbeti

(Allah ve peygamber muhabbeti 1273, 1785, 3188 ve 3902. Beyitlerde de işlenmektedir.)

Muhabbet “varlıkların birleşme sebebi” ve “ruhun isteği” şeklinde tanımlamıştır (Kutluer, 2020: 386). Muhabbet Mevlana’da “Sevgi Allah’ın ışığıdır, Allah’ın sevgisidir. Yetmiş iki millete bir göz ile bakmayan halka müderris olsa hakikatte asidir. Kötülük yaptıysan kork; o bir tohumdur, Allah onu mutlaka yeşertir.” (Şentürk, 2006: 2).

Muhabbet sevdiğinin hatırını gözetmek, razı olmayacağı her türlü duygu, düşünce ve fiilden uzak kalmaktır. Bu noktadan hareketle Allah ve peygamber muhabbeti hem dem hem cem olmaktır. Bize her şeyden daha yakın olan (Bakara 2/1869 Allah’ın arzuları doğrultusunda hayatı şekillendirmek peygamberimizi her şeyden ve herkesten fazla sevmektir.

Allah adıyla söze başladı

Yaratan, besleyen, göçüren dedi (3897)

Yücelik senin, büyüklük senin

Senden başkası olamaz dengin (7)

Ey bir Allah, yoktur ortağın

Her şeyin başında sen, sonunda sen varsın (8)

Allah hükmüne göre yap kulluğunu

Eğer yapmazsan hazır tut boynunu (5931)
 Allah'a sığındım, kendime hâkim oldum
 Bu din ve imanımı korusun Allah'ım (3741)
 Sana karşı kusur işlesem sen bağışlamazsın
 Bin günah işlesem bağışlar beni Allah'ım (3769)
 Allah insanı yarattı, seçip yükseltti
 Ona bilgi, erdem, akıl ve anlayış verdi (148)
 Her şeyden önce gelen bir olan Allah'tır
 Sonsuz hamd ve övgü ancak ona yaraşır (1)
 Binlerce övgüyle senalar ona
 Son yok ulu, bir Allah'ıma (2)
 Allah'ın verdiğini engelleyemez kimse
 Kara yer, mavi gök birleşse bile (1800)
 Pek çok övgü ve binlerce sena
 Ederim Allah'a, ona yok fena (3190)
 Allah buyruğunu sen ağır tut ağır
 Hakana hizmet et ve gönülden bağlı ol (1507)
 Allah rahmetiydi o halk üzerine
 Dürüştü, güvenilirirdi kendisine (42)
 Sevgili peygambere bin selam
 Selamımı kesintisiz ulaştırırsın Allah'ım (1348)
 Yüz binlerce selamım ulaşsın peygambere
 O iyi kılavuza, doğru yolu gösterene (6519)
 O'nun dört arkadaşına da benden durmadan
 Ulaştı ey Allah'ım binlerce selam (6520)

8.2. Açgözlü Olmamak

Tamah, açgözlülük ve tamah etmek de açgözlü davranmak; çok beğenip istemek (Türkçe Sözlük, 2005: 1896) anlamlarındadır. Bu karşılıklara göre, açgözlülük, doymazlık ve aşırı hırs gibi davranış biçimlerini tanımlayan tamah sözcüğünün menfi bir mana taşıdığı açıktır.

Dünya hayatının geçiciliği açgözlülüğün önündeki en büyük sığınaktır. Beyitlerde açgözlülük hem birey hem toplum hem de devlet/yöneten perspektifinden ele alınır ve açgözlülüğün fakirlik psikolojisine iten bir davranış olduğuna vurgu yapılır. Açgözlülüğün çaresinin vermek/infak olduğu da ifade edilir.

Açgözlüye yetmez bütün bu dünya malı
 Var olan yeter diyen mutlulukla yaşadı (5389)
 Doyumsuz olur gözü aç, kişi
 Açgözlüye yetmez bu dünyanın aşısı (2001)
 Bütün açlar yiyip içerse sonunda doyar

Gözü aç kişi, ölse de açlığı kalır (2003)

Eğer bir bey açgözlüyse yoksuldur yoksul

Gönlü zengin bir beydir yoksul kul (2620)

8.3. İnsanlara İkram Etmek ve Cömertlik (Müslim, İman 74)

(Cömertlik ve ikram etmek konusu 1423, 2278, 2276, 3505. beyitlerde de işlenmektedir.)

Cömertlik; açık ellilik, ahilik, alicenaplık, bonkörlük eli açıklık, seleklik, kerem, semahat, mürüvvet” şeklinde tanımlanmıştır (URL-1). Cömertlik, elinde olanları sahip olduklarını kendi iradesiyle, karşılıksız paylaşmak demektir.

Kur’an’da cömertlik öncelikle Allah’ın sıfatları arasında gösterilmiştir. Allah sonsuz lütuf ve kerem sahibidir (Rahmân 55/27, 78; Alak 96/3). İslam’da cömertlik bir fazilet olarak kabul edilip yüceltmenin ötesinde onu bencil duyguların tatmin vasıtası olmaktan çıkararak Allah rızası ve insan sevgisinden oluşan ahlaki bir muhtevaya kavuşturulmuştur (Çağrı, 1993: 72). Beyitlerde cömertlik ve ikram her açıdan ele alınır.

Cimriliğin ve biriktirmenin zıttı ve bir anlamda tedavisi olan cömertlik birey toplum devlet katmanlarında birlik ve beraberliğin kardeşliğin sağlanmasında önemli bir argümandır.

Tuz ekmeğini bol tut, yedir insanlara

Kişi ayıbını görürsen gider, açma (1328)

Sert ve kaba dil kullanma, tuz eklemek yedir

Ağır tut onları, ağırla götür (4350)

İnsanın ucuzu geveze olan

İnsanın değerlisi cömert olan (1028)

Paylaştır malını insanlara, yedir içir

Mal seni harcamasın, sen onu harca (1192)

Cimri olma hakan, cömert ol cömert

Cömertlik adı sonsuza kalır, ölmez (1402)

Eli çok açık olmalı kumandanın ki

Toplasın etrafına seçkin kişileri olmalı (2275)

Yabancıya iyi davrananın parlar yüzü

Misafire iyi davrananın yayılır ünü (498)

8.4. Edep/Ahlak

Edep; esas, kural, ayin, hüküm, şart, ahlak, saygı, terbiye ve nezaket anlamlarına gelir (Uludağ, 1994: 414). Ahlak bazen yalnız başına bazen de edeple birlikte kullanılmakta olup birbiri ile aynı anlama gelmektedir. Beyitlerde toplumu oluşturan kesimlerin tamamına hitap eden bir anlayışla tavsiyelerde bulunulmuştur.

Gönlünü, dilini doğru tut, Allah’a sığın

Allah emrini sen ağır tut, tapın (2158)

Bey edepli ve seçkin bir insan olmalıdır

Edepli insanın davranışı tamdır, eksilmez (2005)

Gönlünü, dilini doğru tut, erdemini ulu

Özünü unutma, şaşırma yolunu (5210)

Ne iyi şeydir bu edep, insana görkem verir

Bütün iyi işlere ulaştıran edep (2008)

Allah kime verirse edep ve göz suyu

Ona verir devletle bütün yüz suyunu (2007)

8.5. Yemek Adabı (İbni Mâce, Et'ime, 7; Buhârî, Et'ime, 2)

Yemek adabı ile ilgili olarak hadislerde sayılan “besmele ile başlamak, önünden yemek, büyüklerden önce başlamamak ve sonu da elhamdülillah demek” burada da vurgulanmaktadır. Yemek sofrası medeniyetimizin temellerinin atıldığı, din eğitiminin uygulamalı olarak hem yemek hem de muhabbet eşliğinde yapıldığı irfani geleneğimizin de önemli unsurlarındandır. Ailenin birlikteliğinin önemli göstergelerinden birisidir.

Sağ elini uzat Allah adıyla

Yemek bereketli, sen de zengin olursun (4597)

İnsanların önündeki lokmayı alma

Kendi önündeki neyse onu alıp ye (4598)

Hediye ver gücün yeterse ipekli kumaşı

Diş kirası ver, gelenlerin kesilsin dırıltısı (4661)

8.6. Akrabalık

Akraba ilişkileri dinimizin önemseddiği hem bireysel hem sosyal bağlamda maddi ve manevi destek olarak değerlendirilen önemli konudur. “Rızkının çoğalmasını, ömrünün uzamasını isteyen kimse, akrabasını kollayıp gözet sin” (Buhârî, Edeb 12) buyurulmaktadır.

Akrabalı kişinin adı ve ünü büyüktür

Arkadaşlı kişinin adı ve sözü büyüktür (3173)

Barışmak gerek akrabalarla

Katılmak gerek eş ve dostlara (3209)

8.7. Bilgi ve Aklın Değeri (Bilgi ve aklın insana kazandırdığı güzellikler 147, 151, 152,

154. ve 174. beyitlerde de vurgulanmıştır.)

Bilgi kadim ulema tarafından doğruluğu gerekli ve yeterli delillerle temellendirilmiş şuur muhtevaları olarak tanımlanırken; modern dönemde akleden (özne) ile akledilen (nesne) arasındaki özel ilişki (Taylan, 1992: 157) şeklinde tarif edilir.

Anadan mı bilge doğar kişi

Yoksa öğrenir mi geçtikçe yaşı (1681)

Bilgisiz doğar insan, sonradan öğrenir (Nahl 78/128)

Bilgi edinince işinde başarılı olur (1680)

Akıl ki insan onu öğrenemez

Allah hamuruna katıp yaratır (1682)

Allah insanı yarattı, seçip yükseltti

Ona bilgi, erdem, akıl ve anlayış verdi (148)

8.8. Arkadaşlık

Kimin arkadaşı, koldaşı çoksa

O arkasını sağlam bir kayaya dayamış gibidir (1694)

8.9. İhlâs/Samimiyet (İçtenlik)

Bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak (Ateş, 2000: 535) olarak tanımlanır. Samimiyet öze dönmek ve özüne döndürmek, fitratı koruyarak ilişkilere şekil vermektir.

İçten kişi gerçek bir insandır

İçten insanın sözünü tut, o seni yüceltir (4766)

İnsanlık yapanı insanlıkla karşıla

İnsan dengince cevapla (1690)

Bana içten bağlı, tam doğru olmalı

Dili gönlü bir olup, işten anlamalı (426)

8.10. Vefa (Sevgiyi devam ettirme, dostluğu korumak)

Vefayı yüksek bir fazilet hâline getiren husus, kişinin taahhüdünün aksini her an yapma imkânına sahip olduğunu bilmesine rağmen, kendisini verdiği söze bağlı hareket etmek zorunda hissetmesidir (Yurdağür, 1988: 534).

Vefaya vefa göstermek insanlık görevi

Vefalı insan ol, büyüt adını (1691)

Sözünden dönen beye umut bağlama

Yaşamın boşa geçer, pişman olursun (2013)

Eğer beylerin gönlünde hıyanet olursa

Halka yararı olmaz, ondan vazgeçmeli (2011)

8.11. Nezaket (Başkalarına karşı dikkatli, ölçülü ve saygılı davranma)

Kaba söz söylemesin kişiye dilin

Kaba söz ateştir, alev alev yanan (1415)

8.12. Nasihat (Öğüt)

“Saf, halis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak; iyi niyet sahibi olmak ve başkasının iyiliğini istemek; başkasının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen çaba; iyiliği teşvik, kötülükten sakındırmak üzere verilen öğüt; başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği gayret” anlamındadır (Çağrı, 2006: 408).

Nasihat kişiye yarar getirir

Nasihat lokmasını dileyen yer (5395)

Bana gelsin, bir öğüt, nasihat versin

Yine yerine dönsün, işlerini yapsın (4939)

8.13. Kötülerden ve Kötülükten Uzak Olmak, İyilik Yapmak

(Kötülüğün insana kaybettirdikleri 1368, 1546 ve 5548. beyitlerde de vurgulanmaktadır.)

Kötülük kimsenin hoşlanmayıp yüz çevirdiği zararlı ve kötü şey; zararlı şeylerin yayılması; bir şeyin kendi tabiatıyla örtüşmemesidir (Yavuz, 2010: 545).

Allah kulları içinde benden kötü

Kimse olamaz ey bilgi ırmağı (5217)

Kötüyü yaklaştırma kendine, zararı dokunur

Doğrularla yaşa sen, uyanık ol (5508)

Kötüyü zenginleştirme ey tavrı güçlü

Kötüler zenginleşirse daha da bozulur tavrı (5524)

Çaba göster cehennemden uzaklaştırmak için kendini

Hep iyilik yap, seni gözetir Allah (5306)

İyi ol, iyilik yolunu yitirme

Bu yol eriştirir bil ki arzu, dileğe (6088)

8.14. Doğruluk Doğru Sözlü Olmak ve Yalan

(1778, 1842, 2012, 2042, 5922. beyitlerde de doğruluğun önemi vurgulanmaktadır.)

Doğruluk hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, dürüst ve güvenilir olmak, vaadine sadakat göstermek ve hakikati ifade eden, gerçeğe uygun olan söz, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik anlamında (Çağrı, 2009: 98); yalan ise doğruluğun (sıdk) karşıtı, bir konuda gerçeğe aykırı haber veya bilgi vermek, söz vakiaya uygun olmamak şeklinde (Çağrı, 2013: 297) ifade edilir.

Gönlünü, dilini doğru tut, Allah'a sığın

Allah emrini sen ağır tut, tapın (2158)

Doğruluk, edep ve bu iyi tavır

Üçü kimde toplanırsa o sevinç bulur (1664)

Ender bulunan insan değil, insanlıktır

Az olan insan değil, doğruluktur (866)

Biri kavli bütün, dili doğru olmak

İkincisi ise hayırlı töre yapmak (5903)

Hakan bak doğru insanın kendi

Sözü, gönlü ve dili birdir dedi (866)

Büyütmek istersen beyliğinin kökünü

Töre verirken tut doğruluk yolunu (5172)

Bu yalancı kişilerle bozulur dünya

Ey güçlü insan tam doğru kişileri kolla (5878)

Yalancı kişiler vefasız olur

Vefasız kişi halka densizlik yapar (2039)

8.15. Şükür

Yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeni iyiliğiyle övmek; minnettarlık anlamındaki şükür terim olarak Allah'tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz

ve fiille mukabelede bulunma, Allah'a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma şeklinde tanımlanmıştır (Çağrı, 2010: 299).

Az bir iyiliğe çok şükür kıl

Nimet çok olursa onun kadrini bil (758)

Şükredenim nimeti birse on olur

Biri on olur ve evi mal ile dolar (759)

Şükretti hakan Allah'a yine

Allah'ı övdü ve okudu sena (5952)

8.16. Tevazu ve Kibirilenmemek (İsra, 17/111)

(43, 149, 1704, 2006, 1697, 4610. beyitlerde de tevazu ve kibirilenmemek vurgulanmaktadır.)

Tevazu, kibrin karşıtı kendi itibar ve derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek anlamındaki kibrin karşıtı olup kişinin başkalarını aşağılayıcı duygu ve davranışlardan kendini arındırmasını ifade eder (Çağrı, 2011: 583).

8.17. Kibirilenme, Elini Kolunu Sallamak

Birinin elini sıkarken senli benli olma (4111)

İnsanları kibirle incitmemeli

Alçalıp kendinden küçüğe güldürmemeli (707)

Meniden türemiştir özün, ben deme

Ben dersin eğer işte mevkin bellidir (5413)

Alçak gönüllü ve tatlı dilliydi

İçen ve dıştan halkı kendisine ısındırdı (157)

Gönlünü, dilini alçak tuttu, ılımlı davrandı

Herkesle iyi geçindi, günler aylar geçti (1695)

Bu beylikle sen kibirli olma

Özünü sakın, göğsünü germe fazla (5326)

Hazinem çok diye malına güvenme

Hizmet edenim çok diye böbürlenme (5214)

8.18. Ömrün Hayırlı İşlerle Geçirilmesi ve Ahirete Hazırlık

(1438, 1448, 1511, 3800, 5317. beyitlerde ömrün bereketi, ahiret azığı derlemek konusuna vurgu yapılmaktadır.) Dünya hayatının, asıl kalınacak yerin ahirette olduğu dinî metinlerde sıkça vurgulanır. "Bu dünya hayatı hakikatte sadece bir oyun ve eğlenceden ibarettir; ahiret yurduna gelince işte asıl hayat odur; keşke bunu bilselerdi!" 8Ankebut 29/64).

Dedi: Ben ömrümü geçirdim oynaya güle

Günümü geçirdim aymazlık içinde (5636)

Bunca emekle mal kazanıp da

Ne gerek var yığmaya uzun yaşamadıkça (4683)

Bu dünya bir konak yeri, sen kervan gibi

Bir kervan konakta ne kadar kalabilir ki (1443)
 Hani bu dünyayı elinde tutan
 Kendine demir kent, kale yaptıran (4710)
 Dünyanın tokluğu tümüyle açlıktır
 Onun erinci, sevinci hep emek vermektir (5317)
 Eğer din işi değilse acele işleme işi
 Acele işten yarar bulamaz kişi (5217)
 Acelecilik, zevzeklik, herkese kötü davranmak
 Bunlar bilgisizliğin göstergesidir (1997)
 Bütün işlerini sakinlik içinde gör
 Eğer bu ibadetse acele et (1999)

8.19. Selam

(5060, 5061, 5683. beyitlerde de selam konusu işlenmektedir.)

Selam bedenî ve ruhî hastalık, eksiklik ve kusurlardan uzak olma, kurtarmak, esenlik vermek anlamında kullanılır (Topaloğlu, 2009: 36).

Beni gördüğünde selam vermedin
 Bu erdemin sevabını neden istemedin (5053)
 Aman verir insana selam veren
 Selamet bulur selamı alan (5058)
 Selam selamettir kişi şerrine
 Selametlik alır cevap veren selama (5059)
 Küçük emin olmalı ulunun şerrinden
 Selamet bulmalı umup hayrından (5062)

8.20. Tevbe Etmek Af Dilemek

Hatadan dönmek erdemli bir harekettir. (Tevbe 97/1' de çok farklı tevbe örnekleri anlatılmaktadır (Oral, 2020: 359).

Hastalık günahlara kefarete olur
 Günahsız kişi var mı bana deyiver (5981)
 Ey bengi, muhtaç olmayan Allah'ım, sensin
 Ulu sen bağışla bu muhtaç kulunu (6508)
 Yolunu kaybetmiş bir kulum, çoktur günahım
 Sen bağışla günahlarımı Allah'ım (6509)

8.21. Haram (Dinin yasakladığı söz, tavır ve eylem) (Buhârî, İman 39)

Harama katılma, sıkıca gözet kendini
 Haram yiyenin yeri cehennem dibi (5347)
 Harama katılma sakın ey hakan

İyi bil, gönlünü karartır haram (5347)

Saygı (Yaşı, konumu, kıymeti sebebiyle bir kişiye dikkatli, ölçülü davranmak)

Büyüğe hürmet töredir dünyada

Büyük gelince hemen kalkmalı ayağa (415)

Ölçülü davranmak

Bir şeyin önemini/kıymetini takdir etmek ölçü (Hacak 2013: 95); bunlara dikkat ederek ortaya konulan davranışa da ölçülü denir.

Hiçbir işte kaçırma sen ölçüyü

Ölçüyü kaçırırsan bozuldu say onu (4884)

8.22. Sabırlı Olmak

Sözlükte “engellemek, hapsetmek; güçlü ve dirençli olmak” anlamlarındaki sabr kelimesinin ahlak terimi olarak “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” gibi manalara gelir (Çağrı, 2002: 337).

O ılımlı, sakın ve çok sabırlıdır

İşini dikkatle görüp, sabırla yapar (1867)

Sabırlı insan dileğine kavuşur

Sabredip bekleyen Anka kuşu tutar (1319)

8.23. İbadet ve Dua

Boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma anlamlarına gelen ibadet dinî bir terim olarak insanın Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanıldığı gibi daha genel olarak aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder; ancak kelimenin dinî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri olarak kullanılır (Sinanoğlu, 1999: 248).

Çağırma, seslenmek, istemek; yardım talep etmek manasındaki “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz” anlamında olup, Allah’a sunulacak talepleri sözlü veya yazılı olarak dile getiren metinlere dua denir (Cilacı, 1994: 536).

Kimin adı kulsa o ibadet etmeli

İbadetsiz kulun mecazdır adı (3252)

8.24. Ölüm

Ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesidir (Gürkan, 2007: 38).

Ölüm kötüdür bu belli

Zamanı gelmeyince kimse ölmez ki (2286)

Kimin himmeti yoksa o ölüdür

Her iki dğnyadan pay alamaz (2226)

Ne der işit atılğan, yiğit insan

Ölümü unutarak düşmanı vuran (2287)

Ölüp kim anılırsa iyi duayla

Yine dirilik bulur, yeniden doğar o (5571)

Ölüm gelmeden önce dön kendini toparla

Pişmanlık yarar sağlamaz, ölüm yakalayınca (5714)

8.25. Devlet Yönetiminde İlkeler

(2034, 2044, 2047, 2597, 2621, 5196, 5329 ve 5864. beyitlerde de konuya dair açıklamalar vardır.) Belli bir toprak parçası üzerinde toplumların siyasi teşkilatlanmasına devlet denir. Devlet yönetimiyle ilgili olarak dinimizde yönetim de bulunan idarecilerin uyması gereken esaslar Adalet (Bakara 2/282), Ehliyet/Liyakat (Nisa 4/58) ve (Nahl, 16/90), Emanet (Âl-i İmran 3/75)'de zikredilmektedir.

Emanet yükledi Allah boynuna

Gözet bu emaneti, sorulur sana (5360)

Biri güç kullanmak, biri boşvermek

Bu iki şeyle beyin ili yıkılır (2024)

Bu zorba kişi beyliği sürdüremez

Bu zorbalığı halk kaldıramaz (2030)

Ne der işit bilgili sözünü

Zorba uzun süre ile egemen olamaz (2031)

Yasayı doğru yürüttü, zenginleştirdi halkı

İyi zamanda adını iyi kıldı (291)

Ey devlet sahibi, bu devlet ile

Durayım dersin dur sen iyilik ile (553)

Sana beylik, ululuk gelirse

Kendini küçük tut, ak saçlı olana dek bu ululuk içinde (554)

Halk için beyin çok seçkin olması gerek

Gönlü, dili doğru, tavrı ılımlı olması gerek (1961)

Halka dosdoğru uygula yasayı ki

Günün iyi olsun kıyamet günü (1374)

Kendine kalıcı bir beylik istiyorsan eğer

Adil ol ve halkın güçlüğü gider (1435)

İle uzun süre egemen olmak istersen ey bilge

Yasayı doğru yürütüp halkını korumalısın (2033)

Beyin dili dürüst, gönlü doğru olmalı ki

Halka yararlı olsun ve doğsun güneşi (2010)

Büyütmek istersen beyliğinin kökünü

Töre verirken tut doğruluk yolunu (5172)

Merhametli ol bütün halk üzerine

Töreye göre davran büyüğe, küçüğe (5197)

Çalışmayla beyler ağırlar kulu

Çalışma beğenildikçe küçük olur ulu (611)

Ey hakan, insanlık mürüvvettir

Mürüvvet insan için tarikattır (2970)

Büyüklik, ululuk, bunlar geçicidir

Bu devlet ateşi bir gün söner (5324)

Ululuk, büyüklik, bu beylik tümü

Kalır ölüm gelip çalarsa kapını (5169)

Nice iyi, akıllı, uyanık bir bey olsa da

Gammazcı yakın olursa zararından kurtulamaz (5864)

8.26. İstişare

(Şura 42/38) ayetlerde ve (Buhârî, Zekât, 66; Müslim, Hudûd, 45-46) hadislerde vurgulanmaktadır. Hz. Peygamber'e iş hususunda müminlerle istişare etmesi emredilmiştir. Hz. Peygamberin istişareye ihtiyacı olmadığı halde sahabe ile bazı konularda müşavere etmesi onlara verdiği değer ifadesidir (Türkan, 20120: 230). Hadislerde "kişisel ve toplumsal düzeyde her iş bakımından doğru karar almanın gerekli bir yöntemi" olarak tanımlanmaktadır (Türkan, 20120: 231).

Her işi yakın bildiğin birine danışarak yapmalı

Danışmayan insan sonunda pişman olarak ağlar (5650)

Tavrını doğru tut, davranışın temiz olsun

Akıl yoldaşın, danışmanın bilgi olsun (5209)

Eğer bir işe başlamak istersen

Sormak gerek zaman iyi mi kötü mü bunun için (4385)

8.27. Eğitim

Bir açıdan eğitim kişinin eğilim ve davranışlarının bizzat kendi iradesiyle veya dış bir otoritenin etkisiyle kontrol edilip yönlendirilmesi olarak tanımlanır (Kazıcı ve Ayhan, 2010: 538). Bir başka açıdan bireyin iradesiyle katıldığı bir süreç sonunda edindiği davranış değişikliğidir.

Diğer bir sebep, çocuk bilgi isterse

Küçükten başlamalı öğrenmeye (166)

Kişi emek verirse bir insana

Cevabı insanlık yapmaktır ona (2985)

Kişi emeğini bilmeyen insana

İnsan denilmez, o benzer hayvana (2986)

Sonuç

Çalışmada Kutadgu Bilig'teki birey, toplum ve devletle ilgili ahlaki ilkeler ahlak eğitimine konu olma perspektifinden incelenmiştir. Küreselleşmenin akabinde iletişimin de hızla gelişmesi ile bireyler ve toplumlar arası etkileşim artmış, daha önce bireyler ve toplumlar değerlerini korumakta ve yaşatmakta çok fazla güçlüklerle karşılaşmazken yeni süreç, dünyayı, arkasına aldığı globalleşmenin de gücüyle manevi dinamikleri hâkim paradigmanın kapsama alanına dâhil etmiştir. Toplumlar arası etkileşim medyanın da desteğiyle hâkim paradigmanın istediği yöne evrilmiş, sonucunda sahip olunan değerler skalası güçlü toplumların arzusu doğrultusunda yeniden şekillendirilmiştir.

Bu bağlamda değerleri korumak ve değerlerle ayakta kalmak modern dünyaya kendisi olarak uyum sağlamak isteyen insanımızın hem hedefi hem de başardığı süreçte kazanımı olmuştur. Değerlerin dünden bugüne ortaya çıkmadığı ve kadim kültürün ürünü olduğu düşünüldüğünde onları günümüze taşıyan eserlerin varlığı önem kazanmaktadır. Kutadgu Bilig de kadim kültürümüzün diğer eserleri gibi yüzlerce yıl öncesinden bugüne taşıdığı değerlerle birey ve toplum olarak varlığımıza güç katmaktadır. Toplumsal katmanlar bağlamında ele alındığında Yûsuf Has Hâcib'in eserinde referans olarak öne çıkardığı değerlere bugün millet ve devlet olarak hayatımızda çok daha fazla yer vererek toplumsal görünürlük noktasına taşımak gerekmektedir. Bunu temin amacıyla Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nca 8 Eylül 2010 tarih ve 53 sayılı yazı ile "Toplumsal hayatı oluşturan, insanları birbirine bağlayan, gelişmeyi mutluluğu ve huzuru sağlayan, risk ve tehditlerden koruyan ahlaki, insani, sosyal manevi değerlerimizin tüm bireylere kazandırılmasında en önemli etken eğitimidir. Bu kazanımlarımızın öğrencilere aktarılması da değerler eğitimi oluşturmaktadır." ifadesini kullanarak bakanlığın amacını açıklayan "Değerler Eğitimi" genelgesini yayımlamıştır. Aslında genelge toplumsal yozlaşma ve değerler çizgimizin kaybolması endişesi ile ciddi bir ikazda bulunmaktadır. Bu endişenin giderilmesi için kültürel bazda var olan ve toplumu ayakta tutan Kutadgu Bilig'de birey, toplum ve yönetim erkini ilgilendiren değerlerin gündeme taşınmasına ihtiyaç var. Ahlak eğitimi perspektifinden nesnel bir bakış açısıyla irdelendiği zaman doğruluk, şükür, tevazu, adalet, ehliyet, emanet, liyakat, nasihat, nezaket, ihlas vb. değerlerin dinimizden, örfümüzden ve irfanî geleneğimizden beslendiği, düşünce, tutum ve davranış olarak kazanıldığında birlik dirlik ve beraberliğimize yadsınamaz katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kutadgu Bilig'de ahlak eğitimine dair ilkeler topluma vizyon kazandırma bağlamında da ciddi öğeler taşımaktadır. Bu öğeler XI. asırdan günümüze birey, toplum ve devleti yönetenlere belirli ahlak kalıpları ile çağların ötesinden seslenen bir değerler manifestosu özelliğini taşımaktadır.

Genelde neslimize özelde gençlere tarihî sorumluluk çerevesinde öğretilecek ve edindirilecek değerlerin bizden ama evrensel özellik taşımasının lüzumu düşünüldüğünde Kutadgu Bilig alana katkı sağlayabilecek klasik eserlerimizden birisidir.

Ahlak eğitimine konu olacak ilkelerin eğitiminin aynı zamanda kültürlendirme yoluyla gelecek nesillere aktarılması eğitimin tanımı içinde de yer almaktadır. Kutadgu Bilig'e öğrencilerin hazırbulunuşluk ve ilgileri göz önüne alınarak ahlak eğitimi içeren derslerin programlarında yer verilmesi, gençlerimizin tutum ve davranışlarının özgün bir temele oturtulmasında önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Kısaltmalar

t.y. tarih yok

DİA Diyanet İslam Ansiklopedisi

Kaynakça

Ağca, Ferruh (2014). "Türkistanlı Bir Bilge: Yusuf Has Hacıp". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. (26-28 Mayıs 2014). Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, 79-88.

Ateş, Süleyman (2000). İhlâs. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 21, 535-537. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Aydın, Mehmet Zeki (2015). *Ailede Ahlak Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Cengil, Muammer (2006). "Mevlânâ'nın Yedi Öğüdünün Fert ve Sosyal İlişkiler Açısından Önemi". *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri*. (25-28 Mayıs 2006). Çanakkale, 29-39.

Cilacı, Osman (1999). Dua. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 9, 536-539. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Çağrı, Mustafa (1989). Ahlak. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 2, 10-14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, Mustafa (1993). Cömertlik. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 8, 72-73. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, Mustafa (2006). Nasihat. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 32, 408-409. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, Mustafa (2008). Sabır. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 35, 337-339. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, Mustafa (2009). Sıdk. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 37, 98-100. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, Mustafa (2010). Şükür. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 39, 259-261. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, Mustafa (2011). Tevazu. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 40, 583-585. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, Mustafa (2013). Yalan. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 43, 297-300. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çoban, Mustafa (2016). “Değerler Eğitiminin Referansları Bağlamında Hacı Bektaş-ı Veli’nin Makalatı”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13): 1-22.
- Değerler Eğitimi Öğretim Programlarında Yer Alan Kök Değerler Temalı Etkinlik Kitabı* (2012). Ankara: Devlet Kitapları.
- Doğan, Recai ve Ege, Remziye (2012). *Din Eğitimi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gürkan, Salime Leyla (2007). Ölüm. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 34, 95-98. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hacak, Hasan (2013). Vezni. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 43, 95-98. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hökelekli, Hayati (2009). *İslam Psikolojisi Yazıları*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Hökelekli, Hayati (2013). *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kazıcı, Ziya ve Ayhan, Halis (2010). Tâlim ve Terbiye. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 39, 545-548. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutluer, İlhan (2020). Muhabbet. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 30, 386-388. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Oral, Rıfat (2020). *Kur’an’ın Temel Kavramları*. Ankara: DİB Yayınları.
- Rifat, Ahmet (t.y.). *Tasviri Ahlak*. İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Sinanoğlu, Mustafa (1999). İbadet. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 19, 248-252. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, Kamil (2011). “Kültürel Yozlaşmaya Neden Olan Bir Unsur Olarak Televizyon”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 243-277.
- Taylan, Necip (19929). Bilgi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 6, 157-161. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu, Bekir (2009). Selam. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 36, 341-342. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Türçan, Talip (2010). Şura. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 39, 230-235. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1994). Edep. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 10, 414-415. . İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yavuz, Yunus Şevki (2010). Şer. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 38, 545-547. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yurdağür, Metin (1988). Ahid. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 1, 534-535. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yûsuf Has Hâcib (2019). *Kutadgu Bilig*. (çev.: Muzaffer Tunçel). Ankara: Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 03.02.2025).

DOĞU TÜRKİSTAN DİRENİŞİNDE KADIN KİMLİĞİ VE NAZİĞİM (NUZUGUM) HİKÂYESİNİN ÖNEMİ*

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Rümeyşa AYDOĞDU**

Geliş Tarihi: 05.03.2025

Kabul Tarihi: 10.06.2025

Öz

Bu çalışma, Doğu Türkistan'daki direniş hareketlerinde kadın kimliğinin önemini ve Nuzugum'un Uygur kültürel direnişindeki sembolik rolünü derinlemesine analiz etmektedir. Tarihsel süreçte kahramanlık anlatıları, toplulukların kimliklerini koruma, kültürel miraslarını yaşatma ve bağımsızlık mücadelelerini sürdürme gibi kritik işlevler üstlenmiştir. Bu bağlamda, Uygur halkının hafızasında köklü bir yere sahip olan Nuzugum, yalnızca bireysel bir kahramanlık figürü değil, aynı zamanda kolektif hafızayı besleyen ve Uygurların kimlik bilincini güçlendiren bir sembol olarak görülmektedir. Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki baskıcı politikaları, Uygur halkının kolektif hafızasında derin izler bırakmış ve kimlik bilincini pekiştiren figürlerin önemini arttırmıştır. Nuzugum'un trajik ancak direniş dolu öyküsü, Uygur kadınlarının özgürlük mücadelesindeki yerini vurgulamakla kalmamış, aynı zamanda günümüz Uygur kadınları için de bir ilham kaynağı olmuştur. Kültürel mirasın sözlü ve yazılı geleneklerle aktarılmasında Nuzugum'un hikâyesi, yalnızca edebî bir motif değil, aynı zamanda kimliğin yeniden inşa sürecinde kritik bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmada, Uygur kadınlarının tarih boyunca süregelen direniş süreçlerindeki toplumsal ve kültürel rolleri ele alınarak Nuzugum'un hikâyesinin çağdaş Uygur kimlik inşasındaki yeri incelenecektir. Hem tarihî bir figür hem de kolektif hafızadaki yeriyle Nuzugum'un Uygur toplumsal mücadelesindeki önemi vurgulanarak kadın kahramanların kültürel direnişteki etkisi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Nuzugum, Kültürel Direniş, Uygur, Özgürlük Mücadelesi.

THE ROLE OF WOMEN'S IDENTITY AND THE NUZUGUM STORY IN THE EAST TURKESTAN RESISTANCE

Abstract

This study deeply analyzes the importance of female identity in resistance movements in East Turkestan and the symbolic role of Nuzugum in Uyghur cultural resistance. Historically, heroic narratives have undertaken critical functions such as preserving the identities of communities, keeping their cultural heritage alive, and continuing their struggle for independence. In this context, Nuzugum, who has a deep-rooted place in the memory of the Uyghur people, is seen not only as an individual heroic figure, but also as a symbol that nourishes the collective memory and strengthens the identity consciousness of the Uyghurs. China's oppressive policies on East Turkestan have left deep marks in the collective memory of the Uyghur people and increased the importance of figures that strengthen the identity consciousness. Nuzugum's tragic yet resisting story has not only emphasized the place of Uyghur women in the struggle for freedom, but has also become a source of inspiration for today's Uyghur women. In the transmission of cultural heritage through oral and written traditions, Nuzugum's

* Bu çalışma, Karadeniz Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: 16437

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: rumeysha.aydogdu@outlook.com
Orcid: 0000-0002-4750-4789

story should be evaluated not only as a literary motif, but also as a critical element in the process of identity reconstruction. This study will examine the social and cultural roles of Uyghur women in the resistance processes throughout history and the place of Nuzugum's story in the construction of contemporary Uyghur identity. The importance of Nuzugum, both as a historical figure and as a place in collective memory, in the Uyghur social struggle will be emphasized and the impact of female heroes in cultural resistance will be revealed.

Keywords: East Turkestan, Nuzugum, Cultural Resistance, Uyghur, Freedom Struggle.

Giriş

Halkların tarihsel hafızasında kahramanlık anlatıları, özellikle esaret altındaki toplumlar için bağımsızlık mücadelesinin güçlü birer simgesi hâline gelmiş ve kültürel kimliğin korunmasında önemli bir rol oynamıştır (Anderson, 1983:21). Bu tür destanlar, toplumların kolektif hafızasında yer edinerek özgürlük ideallerini kuşaktan kuşağa aktarmaktadır. Türk tarihinde de bağımsızlık arayışını ve direniş ruhunu yansıtan pek çok kahramanlık destanı bulunmaktadır. Ergenekon Destanı, Türklerin yeniden doğuşunu ve özgürlük mücadelesini anlatırken Kürşat ve kırk çerisinin Çin sarayına düzenlediği baskın, esarete karşı bireysel ve toplumsal direnişin önemli örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Benzer şekilde Kırgızların Çinlilere ve diğer kavimlere karşı verdiği mücadelenin anlatıldığı Manas Destanı da bağımsızlık idealinin destansı bir ifadesi olmuştur.

Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin baskısı altında yaşayan Uygur halkı için bu tür kahramanlık anlatıları, kültürel mirasın bir parçası olarak varlığını sürdürmekte ve kolektif hafızada direnişin simgesi olarak yer almaktadır. Bu bağlamda, Uygur edebiyatında önemli bir yer tutan Nuzugum Destanı, halkın özgürlük mücadelesinin en güçlü anlatılarından biri olarak öne çıkmaktadır. Geniş kitleler tarafından bilinen ve millî kahraman olarak kabul edilen Nuzugum'un hikâyesi, Uygur halkının esaret altındaki varoluş mücadelesini de temsil etmektedir (Gültekin, 2013:46). Bu destan, Uygur Türklerinin direniş azmini, bağımsızlık idealini ve özgürlük tutkusunu canlı tutarak tarihsel hafızanın korunmasına katkı sağlamaktadır (Gladney, 1999:268).

19. yüzyılın başlarında Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki hâkimiyet kurma girişimleri, bölgede giderek artan baskı ve asimilasyon politikalarını beraberinde getirmiştir. Uygur halkının kimliğini hedef alan bu politikalar, kültürel ve toplumsal yapıyı derinden sarsarak halkın yaşamına doğrudan müdahalede bulunmuş ve onların varlığını tehdit eden ağır uygulamaları içermiştir (Hall, 1996:78). Bu bağlamda, Nuzugum'un hikâyesi bireysel bir direniş olmaktan çok Uygur halkının özgürlük mücadelesinin sembolü hâline gelmiştir. Hoten bölgesinde doğan Nuzugum¹, özgürlüğüne düşkün, geleneklerine bağlı bir toplumun içinde yetişmiştir. Ancak Cihangir Hoca İsyanı'nın bastırılmasının ardından Çinli askerler tarafından ele geçirilen bölgede, ailesiyle birlikte esir alınmış ve hayatı köklü bir değişime uğramıştır. Kendisine zorla dayatılan evliliği reddeden Nuzugum, Uygur kimliğini savunarak özgürlüğü için mücadele etmiş ve direnç göstermiştir (Smith, 1991).

Nuzugum'un mücadelesi, şahsi bir başkaldırı olmanın ötesine geçerek Uygur halkının kimliğini ve kültürel varlığını koruma iradesinin bir simgesi olmuştur. Kaçma girişimi sırasında yakalanan Nuzugum, gösterdiği cesaret ve kararlılık nedeniyle ölüm cezasına çarptırılmıştır (Dwyer, 2005). Ancak bu trajik son, bir bireyin kaybı olarak değil, Uygur halkının bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin güçlü bir nişanesi olarak kolektif hafızaya

¹ Asıl adı Çolpangül olan Naziğim, kimi kaynaklarda "Nuzugum" veya "Nazugum" olarak da isimlendirilmektedir. Bu isim farklılıkları, Uygurcadan çeşitli transliterasyon sistemlerine yapılan aktarımlardan kaynaklanmaktadır. "Naziğim" kelimesi, Uygur edebiyatında ve halk anlatılarında "sevgili, nazik, zarif" anlamlarında kullanılan bir ifadedir. Nuzugum'un isminin, onun genç yaşta güzelliği, asaleti ve direniş ruhuyla halkın hafızasında özel bir yer edinmesinden dolayı bu şekilde anıldığı düşünülmektedir.

kazınmıştır (Gillespie, 2011). Onun adı, halk arasında yaşatılmaya devam ederken edebiyat ve kültürel anlatılar içinde önemli bir yer edinmiştir (Anderson, 1983). Nuzugum Destanı'nın halk edebiyatındaki yeri, tarihsel olaylarla bağlantısı ve kolektif hafızadaki önemi üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da (Smith, 1991:72; Thum, 2014:114), kadın kahramanların kültürel ve toplumsal işlevleri üzerine derinlemesine analizlerin sınırlı kaldığı görülmektedir (Dwyer, 2005:59). Bununla birlikte, Uygur destan geleneği, halk edebiyatının kültürel hafızayı şekillendirmedeki rolünü gözler önüne sermeye devam etmektedir.

Nuzugum'un hikâyesine dair akademik çalışmalar, genellikle onun bireysel kahramanlık mücadelesi, trajik sonu ve Uygur halkının Çin işgaline karşı direnişinin bir sembolü olması üzerinde durmuştur. Bu çerçevede ele alınan ilk önemli eser, Gardner Bovingdon'un "The Uyghurs: Strangers in Their Own Land" (2010) adlı çalışmasıdır. Ancak bu kitapta Uygurların ulusal kimlik inşa süreçleri ele alınırken Nuzugum'un Uygur halkının direniş kültüründeki sembolik rolü yeterince işlenmemiştir. Benzer şekilde kimlik üzerine önemli bir çalışma olan Kara Abramson'un "Gender, Identity and the Story of Nuzugum" (2012) adlı eseri, Nuzugum anlatısını Uygur kimliği bağlamında ele alarak değerli bir katkı sunmaktadır. Bununla birlikte, bu anlatının halk arasında nasıl bir direniş sembolüne dönüştüğüne dair çözümlemeler daha sınırlı kalmıştır. Uygur tarihine dair kapsamlı bir inceleme sunan Rian Thum'un "The Sacred Routes of Uyghur History" (2014) adlı eseri ise Uygur kimliğinin oluşumunda dinî ve kültürel hafızanın rolünü ayrıntılı biçimde ele alırken Nuzugum gibi direniş figürlerinin kolektif bellek içerisindeki konumuna yalnızca sınırlı ölçüde yer vermektedir. Aynı şekilde, Dolkun Kamberi'nin "Uyghurs and Uyghur Identity" (2015) adlı çalışması da Uygur kimliğini geniş bir perspektiften ele almasına rağmen, Nuzugum'un özgürlük ve kimlik mücadelesindeki özgün rolüne dair detaylı bir analiz sunmamıştır. David D. Brophy'nin "Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier" (2016) adlı kitabında Uygur kimliğinin tarihsel gelişimi ayrıntılı biçimde ele alınmış ancak Nuzugum gibi bireysel direniş figürlerine sınırlı bir yer ayrılmıştır. Yakın tarihli çalışmalara gelince Erhan Solmaz'ın "Uygur Destan Dünyasının Kadın Kahramanları" (2019) adlı makalesi de bu konuyu ele almıştır. Solmaz, Uygur destanlarında kadın kahramanların cesaret, fedakârlık ve kahramanlık gibi niteliklerle tasvir edildiğini belirtse de Nuzugum'un bir direniş figürü olarak taşıdığı özgün anlamı derinlemesine incelememiştir. Son olarak, Nükte Sevim Derdiçok'un "Kahramanın Değişimi ve Dönüşümü: Seyit Noçi, Abdurrahman Han ve Nuzugum Örnekleri" (2019) adlı çalışması, destan kahramanlarının zaman içindeki dönüşüm süreçlerine odaklanmaktadır. Ancak bu çalışmada da Nuzugum'un özgürlük ve direniş sembolü olarak sahip olduğu özel anlam yeterince vurgulanmamıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde, mevcut çalışmalar Uygur halkının mücadele tarihini ayrıntılı bir şekilde ele almakta ve Nuzugum'un hikâyesine edebî ve kültürel açılarından değinmektedir. Ancak bu anlatının Uygur kadın kahramanları bağlamında toplumsal ve kimlik inşasındaki işlevine odaklanan derinlemesine analizler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle, bu çalışmada Nuzugum'un bireysel kahramanlığı ya da tarihsel olaylarla doğrudan ilişkisi üzerinde durulmamıştır.

Bu araştırmanın temel amacı, Nuzugum Destanı'nı Uygur halk anlatıları bağlamında kadın kahramanların işlevi açısından ele alarak kadın direniş figürlerinin kolektif kimlik inşasındaki etkilerini analiz etmeye çalışmaktır. Çalışmada, Uygur halkının destanlar aracılığıyla kolektif kimliğini nasıl tanımladığı ve kadın kahramanların bu kimlik inşası sürecindeki rolünün nasıl şekillendiği incelenmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede, Nuzugum figürünün günümüz Uygur kimlik ve özgürlük mücadelesi bağlamında sembolik bir anlam taşıdığı gösterilmeye çalışılacaktır. Araştırma kapsamında, Nuzugum'un kültürel ve politik bir direniş sembolü olarak nasıl yaşatıldığı, farklı anlatı formlarında nasıl yeniden üretildiği ve kolektif hafıza içinde nasıl yer edindiği analiz edilmeye çalışılacaktır. Sonuç olarak,

Nuzugum anlatısının Uygur toplumu nezdinde bir direniş ve kimlik sembolü olarak nasıl şekillendiğine dair bir değerlendirme sunulması amaçlanmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve: Kimlik, Toplumsal Hafıza ve Uygur Direnişinin Küresel Perspektifi

Kimlik, bireylerin ve toplulukların kendilerini nasıl algıladıklarını ve çevrelerindeki dünya ile nasıl etkileşimde bulunduklarını şekillendiren temel bir kavramdır. Bu kavram, bireysel benlik algısıyla sınırlı kalmayıp toplumsal yapılar, devlet politikaları ve kolektif hafıza gibi unsurlar tarafından şekillendirilen dinamik bir süreçtir (Wendt, 1999:21). Biyolojik ve coğrafi faktörlerin ötesinde, tarihsel anlatılar, kültürel normlar ve toplumsal değerler kimliğin oluşumunda belirleyici bir rol oynar (Smith, 2009:42). Özellikle siyasi ve sosyal baskılar altındaki topluluklar için kimlik, aidiyet hissinin yanı sıra direnç ve var oluş mücadelesinin temel unsurlarından biri hâline gelir (Gladney, 1999:270). Kimlik, bireysel ve toplumsal düzeyde farklı katmanlara sahiptir.

Bireysel kimlik, kişinin kendi deneyimleri, inançları ve kültürel geçmişiyle şekillenirken bu süreç yalnızca bireyin kişisel algılarıyla sınırlı kalmaz (Tajfel, 1981:92). Sosyal psikoloji ve sosyoloji alanındaki araştırmalar, kimliğin sosyal çevre ve tarihsel bağlamlarla da doğrudan etkileşim içinde olduğunu göstermektedir (Erikson, 1968:128). Bir bireyin kendini nasıl tanımladığı, içinde bulunduğu toplumsal yapının değerleri, gelenekleri ve ortak hafızasıyla bütünleşir (Jenkins, 2008: 45). Toplumsal kimlik ise bireyin ait olduğu grubun ortak değerleri, tarihsel deneyimleri ve kültürel mirasıyla kurduğu bağlardan beslenir (Tajfel ve Turner, 1979:34). Bu bağlamda, bireyin kendisini nasıl gördüğü kadar toplumun ona nasıl bir kimlik atfettiği de kimlik oluşumunda etkilidir (Jenkins, 2008: 52). Etnik ve kültürel gruplar açısından değerlendirildiğinde, kolektif hafıza ve tarihsel anlatılar, kimliğin sürdürülebilirliğinde belirleyici bir rol üstlenir (Smith, 1991:72). Baskı altındaki toplumlar için bu unsurlar, hem geçmişin hatırlanmasına hem de toplumsal direnişin devamlılığına katkıda bulunur.

Azınlık topluluklarında kimlik, aidiyet hissini güçlendiren bir unsur olmanın ötesinde, kültürel var oluş mücadelesinin temel taşıdır (Mackerras, 2001: 85). Asimilasyon ve baskı politikaları karşısında kimliğin korunması, kolektif hafıza, semboller ve tarihsel miras aracılığıyla sağlanır (Thum, 2014: 97). Özellikle kültürel baskılara maruz kalan gruplar, tarihlerini ve anlatılarını gelecek nesillere aktarma çabası içinde olur ve kimlik bilincini bu yolla pekiştirir (Thum, 2014:87). Uygur halkı örneğinde kimlik mücadelesi, geçmişini hatırlayarak günümüzde de süregelen aktif bir direniş biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Bovingdon, 2010: 56).

Toplumların kolektif hafızasında yer eden destanlar ve kahramanlık anlatıları, kimliğin yeniden inşasında ve korunmasında önemli bir yere sahiptir (Kamberi, 2020: 122). Nuzugum Destanı gibi anlatılar, Uygur halkının ortak hafızasında derin izler bırakmış, kültürel direnişin sembollerinden biri hâline gelmiştir (Abramson, 2008: 144). Kolektif hafızanın kimlik üzerindeki etkisi göz ardı edilemez; geçmişte yaşanan travmalar, kayıplar ve direniş deneyimleri, toplumsal bilinci şekillendiren temel unsurlar arasında yer alır (Smith, 1991: 67). Baskı altındaki toplulukların kimlik mücadelesi, geçmişini muhafaza etme çabasından ibaret değildir. Bu mücadele, kolektif hafızanın günümüzde nasıl anlam kazandığını ve geleceğe nasıl aktarıldığını da içerir (Castells, 1997: 33). Uygurlar, kültürel miraslarını yaşatmak adına destanlarını ve halk hikâyelerini birer direniş sembolü olarak kullanmaktadır (Kamberi, 2020: 135). Bu anlatılar, Uygur kimliğinin güçlenmesine katkı sağlarken uluslararası farkındalık yaratma açısından da etkili bir araç hâline gelmiştir (Smith, 2009: 69).

Uygurların kimlik mücadelesi, kendi milletinin kültürel mirasını korurken insan hakları ve azınlık hakları bağlamında küresel çapta bir farkındalık yaratma çabasında olduklarını da

göstermektedir (Thum, 2014: 114). Diaspora toplulukları, medya platformları ve uluslararası kuruluşlar aracılığıyla, hem kimliklerini hem de maruz kaldıkları baskıları dünya kamuoyuna duyurma hedefi taşımaktadır (Kymlicka, 1995: 43). Bu girişimler, Uygur kimliğinin sürdürülebilirliğini sağlamakla birlikte, benzer baskılarla karşı karşıya olan diğer azınlıklar için de bir model teşkil etmektedir (Mackerras, 2001:98). Nuzugum Destanı gibi anlatılar, kimlik bilincini güçlendiren ve uluslararası düzeyde bir sembol hâline gelen önemli unsurlar arasında yer almaktadır (Kamberi, 2020: 158).

2. Nuzugum'un Hikâyesi: Bir Direnişin Sembolü

Doğu Türkistan, baskılar, isyanlar ve direnişlerle şekillenmiş bir geçmişe sahiptir. Bu tarih içinde önemli bir figür olarak öne çıkan Nuzugum, Uygur halkının özgürlük mücadelesinin simgesi hâline gelmiştir. Nuzugum, Doğu Türkistan'ın Hoten bölgesinde dünyaya gelmiş, eğitilmiş ve asil bir Uygur kadını olarak toplumunda büyük saygı görmüştür. Zekâsı, bilgisi ve ahlaki duruşuyla çevresindeki insanlar tarafından örnek alınan bir figür olmuştur. Ailesi de Uygur toplumunda saygın bir konuma sahip olmuştur; özellikle babası, Atuş şehrinde önemli bir komutan olup halkının özgürlüğü için mücadele eden bir lider olarak bilinmektedir.

Çin'in bölgedeki işgali Uygur halkı için büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Çinli askerlerin Kâşgar ve çevresindeki bölgelere yönelik işgal harekâtı, bölgedeki Uygurlar için büyük bir zulüm sürecini başlatmıştır. Halkın önde gelen isimleri ve ileri gelen aileleri doğrudan hedef alınmış, ağır baskılar ve şiddet olayları yaşanmıştır. Nuzugum'un ailesi de bu trajediden kaçamamış; annesi, eşi ve henüz üç yaşındaki oğlu hayatını kaybetmiş, babasının akıbeti ise belirsizliğe sürüklenmiştir. Hayatta kalan tek yakını olan kardeşi Abdulla ile birlikte binlerce Uygur'un zorla sürgün edildiği İli bölgesine gönderilmiştir. Bu sürgün, kimliklerini ve kültürel varlıklarını koruma mücadelesi veren Uygurlar için büyük bir sınav hâline gelmiştir.

Sürgün, fiziksel bir yolculuk olarak görünse de özünde esaretin ve kültürel yok oluş sürecinin başlangıcı anlamına gelmektedir. Nuzugum ve diğer Uygur esirler için bu süreç, ağır baskılarla dolu bir dönemi beraberinde getirmiştir. Çin ve Mançu askerleri tarafından zorla alıkonulan kadınlar ve çocuklar, köle olarak dağıtılmak üzere götürülmüş, toplumsal statüleri ve kimlikleri hiçe sayılmıştır (Kamberi, 2020: 142). Ancak Nuzugum, daha ilk andan itibaren bu esarete boyun eğmeyeceğini göstermiştir. Onu diğer esirlerden ayıran en önemli özellik, özgürlüğüne olan sarsılmaz inancı ve kimliğine duyduğu bağlılıktır. Her türlü baskıya ve tehdide rağmen inançlarından taviz vermemiş; Uygur kültürüne ve değerlerine olan bağlılığını korumayı sürdürmüştür (Bovingdon, 2010: 94).

İli'ye vardıklarında, Uygur esirler Çin ve Mançu yöneticilerin hizmetine verilerek zorla çalıştırılmaya başlanmıştır. Uygur genç kadınlar, işgalcilerin eşleri ve cariyeleri olmaya zorlanırken Nuzugum da bir Çinli asker ile evlenmeye mecbur bırakılmak istenmiştir (Thum, 2014: 121). Ancak o, bu baskıya kesin bir şekilde karşı çıkarak esareti reddetmiştir. Onun için bu evlilik, kişisel bir meseleden çok Uygur kimliğine ve halkının onuruna vurulmak istenen bir darbe anlamına gelmektedir. Ailesinin uğradığı zulüm, onun içinde derin yaralar bıraksa da ruhundaki mücadele ateşi sönmemiştir. Kendi hayatı pahasına da olsa kimliğini ve kültürel mirasını korumaya kararlı olduğu görülmektedir (Smith, 2009: 67).

Bu olay sonrasında Nuzugum, günler süren esaretin ardından kardeşi Abdulla ile gizlice buluşmuş ve ona kaçmayı teklif etmiştir. Abdulla, eğer kaçmazsa tekrar Çinli bir askerle evlendirilerek zorla asimile edileceğini ve bunun kendi toplumu için büyük bir utanç kaynağı olacağını söylemiştir (Mackerras, 2001: 85). Nuzugum, bu sözleri büyük bir üzüntüyle karşılamış, kaçışın zorluklarını ve olası tehlikeleri göz önünde bulundurmamak zorunda kalmıştır. Uzun bir değerlendirme sürecinin ardından nihayet Yıldız Deresi'ne

doğru kaçmaya karar vermiştir. Planını uygulayabilmek için saçlarını keserek erkek kılığına girmiş ve askerlerden saklanmaya çalışmıştır. Ancak bu çabası uzun sürmemiş, kaçış girişimi kısa sürede fark edilerek Çinli askerler tarafından yakalanmıştır (Abramson, 2008: 144).

Nuzugum yakalanmasının ardından direnişine son vermesi için ağır işkencelere maruz bırakılmıştır. Zindanda geçirdiği 24 gün boyunca Çinli yöneticiler tarafından sürekli sorgulanmış, baskıya boyun eğmesi için çeşitli yöntemler denenmiştir. Ancak o, en ağır işkencelere rağmen kimliğinden ve inançlarından vazgeçmemiştir (Brophy, 2016: 211). Onun bu kararlılığı, işgalciler için bir tehdit hâline gelmiş ve sonunda idam edilmesine karar verilmiştir. İdam edilmeden önce söylediği son sözler, Uygur halkının özgürlük mücadelesinin simgesi hâline gelen bir mesaj niteliği taşımaktadır: “Kimliğimi ve inancımı koruyarak halkıma cesaret veriyorum.” (Gladney, 1999: 276). Bu sözleriyle Nuzugum, bireysel bir direnişin ötesine geçerek Uygur halkının tarihî hafızasında ölümsüzleşen bir kahramana dönüşmüştür. Nuzugum'un hikâyesi, özellikle 19. yüzyıl Uygur edebiyatının önemli isimlerinden Molla Bilal Nazım'ın 'Nuzugum Destanı' adlı eseriyle ölümsüzleşmiştir (Yunusoğlu, 2013: 150). Bu destan, halk arasında yayılan Nuzugum'la ilgili türküler ve hikâyeleri bir araya getirerek onun kahramanlığını, işgalcilere karşı direnişini, esir düşmesini ve millî mücadeledeki rolünü anlatmaktadır. Molla Bilal Nazım'ın eseri, Nuzugum'un Uygur halkının özgürlük arayışındaki kadın kahramanlığının ve sarsılmaz iradesinin sembolü olmasında kilit bir rol oynamıştır (Yunusoğlu, 2013; Derdiçok, 2019). Bu destan, ağızdan ağıza anlatılarak Uygur kültürünün ayrılmaz bir parçası olur. Sözlü gelenek içinde gelişen bu anlatı, günümüz Uygur kimlik mücadelesinin de güçlü bir sembolü olarak yaşamaya devam etmektedir (Kamberi, 2020: 158). Bu bağlamda, Uygur halkının kültürel kimlik mücadelesinin sembolü olarak kolektif hafızasında derin bir yer edinmiş ve nesilden nesle aktarılmaya devam etmiştir (Castells, 1997: 33).

Uygurlar için Nuzugum, Fransız halkının ulusal kahramanı Jeanne d'Arc'a² benzemektedir (Bovingdon, 2010: 78). Tıpkı Jeanne d'Arc'ın Fransız halkı için bir direniş simgesi olması gibi Nuzugum da Uygur halkının özgürlük mücadelesinde bir ilham kaynağı olmuştur. Onun adı, halk şarkılarında, şiirlerde ve edebî eserlerde yaşamaya devam etmektedir. Zamanla, Nuzugum'un hikâyesi Uygurların kültürel kimliklerini ve özgürlük arayışlarını hatırlatan kolektif bir mirasa dönüşmüştür (Smith, 2009: 69). Günümüzde bile, Nuzugum'un direniş hikâyesi Uygur kadınlarının mücadele azminin ve cesaretinin bir sembolü olarak anılmaktadır. Onun hayatı, baskıya karşı duran tüm kadınlar için güçlü bir örnek teşkil etmektedir. Nuzugum'un gösterdiği irade, dünya genelinde zulme uğrayan topluluklara da ilham vermektedir (Mackerras, 2001: 98). Bu nedenle, onun ismi insan onurunu ve özgürlüğe olan inancı temsil eden evrensel bir sembol olarak yaşamaya devam etmektedir (Castells, 1997: 33).

2.1. Diaspora Perspektifinden Kültürel Direnişin Önemi ve Nuzugum Sembolizminin Dışarıda Yaşatılması

Diaspora, köken olarak Yunanca “dia” (için, dolayı) ve “sporos” (tohum, çekirdek) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuş bir kavramdır ve kelime anlamı itibariyle “her tarafa saçılmış tohumlar” şeklinde açıklanabilir (Yaldız, 2013: 290). Kavram, belirli bir topluluğun ana vatanından ayrılarak farklı coğrafyalara dağılmasını ifade ederken aynı zamanda bu topluluğun etnik, ulusal veya dinî kimliğini koruma çabalarını da içerir. Diaspora, yerinden

² Jeanne d'Arc, Fransız halkının özgürlük mücadelesinde önemli bir figür olarak kabul edilir. Fransız Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında, İngiliz işgaline karşı mücadele ederken gösterdiği cesaret ve liderlik, onu Fransız kimliğinin ve bağımsızlığının sembolü hâline getirmiştir. Fransızlar, Jeanne'ı, halkın direniş gücünü ve bağımsızlık arzusunu simgeleyen bir kahraman olarak anmaktadırlar. Bugün bile, Fransız milliyetçiliğinde ve bağımsızlık mücadelesi ile ilişkilendirilen bir figür olarak saygı görmektedir (Browning, 1999: 53).

edilen insanların anavatanlarına dair kolektif bir hafıza ve dönüş arzusu taşımaları ile de tanımlanabilir (Alfred, 2015: 32).

Göç edilen ülkelerde diasporik toplulukların sosyokültürel yapıya uyum sağlama süreçleri, kimliklerinin dönüşmesine ve yeniden şekillenmesine yol açmaktadır (Safran, 1991: 58). Bu süreçte sanat, edebiyat ve toplumsal pratikler, diaspora topluluklarının kültürel miraslarını yaşatmalarında ve aidiyet duygularını güçlendirmelerinde önemli bir rol oynamaktadır (Gillespie, 2011: 67; Vertovec, 1999: 74). Bu nedenle diaspora, kimliğin yeniden inşası ve kültürel aktarım süreçlerini kapsayan dinamik bir olgu olarak değerlendirilmelidir (Cohen, 2008: 83).

Uygur diasporası, tarihsel olarak zorunlu göç, siyasi baskılar ve asimilasyon politikaları nedeniyle şekillenen önemli bir diaspora örneğidir. Çin yönetiminin 1949'dan itibaren Doğu Türkistan'da uyguladığı politikalar, özellikle 1950'lerin ortalarından itibaren Uygurların kitlesel olarak göç etmelerine neden olmuştur (Bovingdon, 2010:122). Artan baskılar ve etnik kimliğin korunmasına yönelik tehditler, 1980'lerden itibaren Uygurların yurt dışına göçünü hızlandırmıştır. Kazakistan, Özbekistan gibi Orta Asya ülkeleri, Türkiye, Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya, Uygur diasporasının yoğun olarak bulunduğu bölgeler arasındadır (Thum, 2014: 98). Göç süreci kültürel kimliğin korunması ve toplumsal hafızanın yaşatılması yönünde önemli mücadeleleri de beraberinde getirmiştir. Uygur diasporası, kültürel mirasını sürdürmenin yanı sıra, Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerine karşı uluslararası farkındalık oluşturmaya amaçlamaktadır. Bu doğrultuda sivil toplum kuruluşları, kültürel etkinlikler ve akademik çalışmalar aracılığıyla çeşitli girişimlerde bulunmaktadır (Bovingdon, 2010: 130).

Diaspora topluluklarının kültürel kimliklerini sürdürebilmelerinde sanat, müzik, edebiyat ve sözlü gelenekler önemli bir rol oynamaktadır (Gillespie, 2011: 72). Özellikle Uygur halkının tarihsel hafızasında yer alan Nuzugum'un hikâyesi, diaspora kimliğinin inşasında sembolik bir unsur hâline gelmiştir (Thum, 2014: 105). Uygur diasporası, geleneksel kültürel öğelerin yanı sıra, modern iletişim araçlarını da etkin bir şekilde kullanarak küresel düzeyde görünürlük kazanmaktadır. Özellikle sosyal medya ve dijital platformlar, hem kültürel mirasın aktarımı hem de Doğu Türkistan'daki baskı politikalarına karşı farkındalık yaratma konusunda kritik bir işlev görmektedir (Byler, 2021: 45). Dijital platformların sağladığı iletişim imkânları, diaspora bireylerinin kimliklerini pekiştirmelerine ve diaspora topluluğu ile ev sahibi toplumlar arasında diyalog kurulmasına olanak tanımaktadır. Bu süreç, hem kültürel değerlerin yaşatılmasını hem de uluslararası kamuoyunda farkındalık oluşturulmasını sağlayarak Uygur diasporasının küresel ölçekte daha güçlü bir ses hâline gelmesine katkıda bulunmaktadır (Brophy, 2016: 88).

2.2. Diaspora'da Nuzugum'un Ruhunu Yaşatan Uygur Kadınları

Uygur halk destanlarının unutulmaz kahramanı Nuzugum, Çin işgaline karşı gösterdiği emsalsiz cesaretle kişisel bir trajediden ziyade, bir halkın sarsılmaz direniş ruhunun sembolü hâline gelmiştir (Derdiçok, 2019; Kamberi, 2020; Solmaz, 2021). Onun hikâyesi, onurunu ve kimliğini korumak adına ölümü göze alan bir kadının zulme başkaldırısının destanıdır. Bu destan, Uygur halkının tarihsel olarak karşılaştığı baskılara rağmen asla boyun eğmeme azminin somut bir ifadesidir. Nuzugum'un bu direniş mirası, bugün Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) eğitimden çalışma hayatına, sosyal yaşamdan dinî özgürlüklere kadar uzanan sistematik baskılarına maruz kalan Uygur kadınlarının mücadelesinde güçlü bir şekilde yankılanmakta ve yeniden hayat bulmaktadır. Rukiye Turdush, Raziya Mahmut, Zübeyra Şemseddin ve diğer birçok Uygur kadını, gerek Doğu Türkistan'da gerekse diasporada Nuzugum'un izinden giderek farklı yollarla bu zulme boyun eğmemiş, seslerini duyurmaya çalışmıştır. Onların direnişleri, Nuzugum'un cesaretinin çağdaş bir yansıması olarak hem kendi halklarına umut vermekte hem de uluslararası toplumu bu zulme karşı

harekete geçmeye çağırmaktadır. Bu kadınlar, geçmişin destansı direnişini bugünün somut gerçekleriyle birleştirerek Uygur halkının onurunu ve varlığını koruma mücadelesini kararlılıkla sürdürmektedirler. Nuzugum, bir sembol olarak Uygur kadınlarına kendi köklerine, değerlerine ve özgürlüklerine sıkıca sarılma gücü vermektedir.

Bu mücadelenin öncülerinden biri olan Rukiye Turdush, Kanada'daki en etkili Uygur kadın savunucularından ve üretken yazarlarından biridir. Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinde doğup büyüdüktan sonra Çin'de üniversite eğitimi almıştır. Öğrencilik yıllarında Han Çinlilerinin Uygurlara yönelik ön yargılarıyla yüzleşmesi, onun kimlik bilincini perçinlemiştir. Çin'deki eğitim sistemi içinde, Uygur öğrencilerin ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmesi, kültürel farklılıkların aşağılanması ve tarihsel anlatıların çarpıtılması, Turdush'u derinlemesine etkilemiştir. Çin tarihine dair resmî anlatıları sorgulayan akademik çalışmaları, onu hedef tahtasına oturtmuş, bu da tıpkı Nuzugum'un kimliğini savunduğu için düşmanlaştırılması gibi bir durumu ortaya çıkarmıştır. 1998'de ailesiyle Kanada'ya göç eden Turdush, kendi çabasıyla İngilizce öğrenerek sosyal hizmetler alanında uzmanlaşmış ve insan hakları savunuculuğuna soyunmuştur. Bu süreçte, yaşadığı adaptasyon zorluklarına rağmen Uygur halkının acılarını dile getirme sorumluluğunu üstlenmiştir. Nitekim Nuzugum da kültürel baskılara ve kimliksizleştirme çabalarına karşı kendi benliğini, halkının tarihini ve kültürünü savunmak için yılmadan savaşmıştır (Abramson, 2012). Turdush'un akademik ve toplumsal çalışmalarında Uygur kimliğini cesurca savunmaya devam etmesi, birçok sosyal hizmet kuruluşunda görev alarak Uygur halkının güçlü sesi olması, Nuzugum'un bu direnişiyle şaşırtıcı bir benzerlik taşır. Bugün kaleme aldığı yazıları ve sürdürdüğü aktivizmiyle Uygur meselesini uluslararası platformda canlı tutmaktadır (Palmer vd., 2021: 6). Onun direnişi, tıpkı Nuzugum gibi, sözlerin ve bilginin gücünü kullanarak kimlik mücadelesinin nasıl verilebileceğinin canlı bir örneğini sunmaktadır. Turdush'un bu konudaki kararlılığı, Uygur diasporasındaki diğer aktivistlere de ilham vermekte ve onların seslerini yükseltmelerine yardımcı olmaktadır; aynı zamanda Uygur kültürünü ve tarihini gelecek nesillere aktarma misyonunu da üstlenmektedir.

Benzer bir kararlılık ve Nuzugum'un mücadelesini anımsatan bir hikâye de Raziya Mahmut'a aittir. Gulca'da entelektüel bir ailede dünyaya gelen Mahmut, kültürel devrimin yıkıcı etkileri altında büyürken Uygurların maruz kaldığı ayrımcılığı çok erken yaşlarda kavramıştır. Bu dönemde Uygur kültürü ve dili üzerindeki baskılar en üst düzeye çıkmış, okullarda Mandarin Çincesi zorunlu hâle getirilmiştir. Ablalarının Mandarin öğrenmesiyle aile içinde oluşan dil bariyeri ve babasının ısrarına rağmen Çin okuluna gitmek yerine Uygur okulunu seçmesi, onun tıpkı Nuzugum gibi kendi kimliğine sahip çıkma konusundaki kararlı ruhunu yansıtmaktadır. Bu seçim, o dönemde Uygur çocukları için sıradan bir durum olmayıp kültürel direnişin bir göstergesi niteliğindedir. Şanghay Üniversitesi'nde biyoloji okurken sınıfın tek Uygur öğrencisi olarak dışlanmış, akademik başarıları dahi şüpheyile karşılanmıştır. Bu dışlanma, Uygur kimliğinin Çin toplumunda nasıl algılandığının acı bir göstergesi olmuştur. Üniversite sonrası Uygur olarak iş bulmanın neredeyse imkânsız olduğunu gören Mahmut, etnik kimliği nedeniyle kısıtlanan iş fırsatları ve karşılaştığı ayrımcılıklar sonucu Çin'den ayrılarak Kanada'ya yerleşmiş ve Uygurların insan hakları ihlallerine karşı aktivizme başlamıştır. 2020'de "Uluslararası Uygurlar İçin Destek" adlı bir kuruluş kurmuş ve Kanada Parlamentosu'nda Uygur soykırımı hakkında tanıklık etmiştir. Onun bu onurlu duruşu ve yaşadığı baskılara rağmen hakikati haykırma çabası, Nuzugum'un zulme karşı boyun eğmeyen tavrıyla örtüşmektedir (Palmer, vd., 2021:19). Raziya Mahmut, Nuzugum'un direnişini, akademik ve siyasi arenada sürdürerek bir bireyin kimliğini koruma ve halkının haklarını savunma çabasının ne denli güçlü olabileceğini göstermektedir. Kanada'daki çalışmaları, Uygur diasporasının sesini uluslararası platformlara taşıma konusunda önemli bir köprü görevi görmektedir ve onun tanıklıkları, soykırımın belgelenmesinde kritik bir rol oynamaktadır.

Washington, D.C. merkezli Uyghur Human Rights Project (UHRP) bünyesinde Çin Outreach Koordinatörü olarak görev yapan Zübeyra Şemseddin de Nuzugum'un direniş ruhunu günümüze taşıyan önemli bir figürdür. 1980'lerin sonlarından bu yana Uygur halkının insan hakları ve siyasi özgürlükleri için mücadele eden Şemseddin, akademik ve mesleki serüveni siyasi ve toplumsal baskılarla şekillenmiş olmasına rağmen Uygur halkının haklarını savunma azminden asla vazgeçmemiştir. Doğu Çin Normal Üniversitesi'ndeki kütüphanecilik eğitimi, ona bilginin gücünü ve bunun korunması gerektiğini öğretmiştir. Xinjiang Sanayi Üniversitesi'ndeki Çin Dili sertifikası ve Doğu Kazakistan Devlet Üniversitesi'ndeki Rus Dili ve Edebiyatı diploması, onun farklı kültürler ve sistemler içinde nasıl hareket edebileceğini göstermiştir. Güney Avustralya Üniversitesi'ndeki Bilgi Çalışmaları ve Uluslararası Çalışmalar alanındaki yüksek lisans dereceleri, Uygur insan hakları tarihine odaklanarak akademik derinliğini pekiştirmiştir. Tıpkı Nuzugum'un öyküsünde olduğu gibi, o da kimliğini ve toplumsal aidiyetini savunmak için sayısız zorluğa rağmen direniş sergilemiştir. İngilizce, Uygurca, Çince, Özbekçe ve Rusçaya ana dili seviyesinde hâkimiyeti ve Türkçeyi de iyi derecede bilmesi, onun mücadelesini farklı platformlarda ve coğrafyalarda sürdürmesine olanak tanımıştır (URL-16). Zübeyra Şemseddin, Nuzugum'un direnişinin kültürel ve entelektüel bir mücadele olduğunu çok dilli kimliği ve küresel ağıyla ispatlamaktadır. Onun çalışmaları, özellikle Çin'in dezenformasyon kampanyalarına karşı gerçeği savunma konusunda hayati bir rol oynamakta, akademik birikimiyle Uygur meselesine dair güvenilir bilgi akışını sağlamaktadır. Şemseddin, bilgiye erişimin ve doğru bilginin yayılmasının direnişin en güçlü araçlarından biri olduğunu somutlaştırmıştır.

ABD'de Uygurların haklarını savunmak üzere önemli çalışmalar yürüten Ruşen Abbas da Nuzugum'un mirasını devralan güçlü kadınlardandır. Onun hikâyesi, kişisel bir acıdan doğan küresel bir mücadeleyi anlatır. Çin'in toplama kamplarında tutulan kız kardeşinin durumu, Ruşen Abbas'ı uluslararası alanda daha etkin olmaya itmiştir. Özgür Asya Radyosu'nda Uygur bölgesine günlük yayın yapan ilk Uygur muhabiri olması, onun halkının sesi olmaya çalıştığının da göstergesidir. Uygur Öğrenci ve Bilgin Derneği ile Uygur Amerikan Derneği'nin şekillenmesinde önemli rol oynaması, Uygur diasporasının organize olmasında kilit bir figür olduğunu belirtmektedir. Uygur Hareketi'ni kurarak Çin'in Doğu Türkistan'daki baskıcı politikalarına karşı küresel farkındalık yaratması, onun Nuzugum gibi halkının sesi olma ve onurlarını koruma kararlılığını gösterir (URL-4). Soykırım suçlarını uluslararası platformlara taşıyarak Amerikalı ve Avrupalı siyasetçilerle işbirliği yapması, Nuzugum'un kendi toplumu için gösterdiği fedakârlığın ve adalet arayışının modern bir tezahürüdür. Onun mücadelesi, Uygur halkının hakları ve özgürlüğü için verilen daha geniş bir direnişin ayrılmaz bir parçası olarak toplumsal ve kültürel onurun korunması adına hayati bir rol oynamaktadır. Ruşen Abbas, Nuzugum'un fedakârlık mirasını, uluslararası arenada bir farkındalık kampanyasına dönüştürerek adaletin sınır tanımadığını göstermektedir. Özellikle genç nesil Uygur kadın aktivistlerine mentorluk yaparak mücadelenin sürekliliğini sağlamaya çalışmakta, onların seslerinin de duyulmasına öncülük etmektedir.

Uygur sanatçısı ve aktivisti Rahima Mahmut ise Dünya Uygur Kongresi'nin Birleşik Krallık proje direktörü ve Uygur Soykırımını Durdur kampanyasının başkanı olarak Nuzugum'un kişisel direnişiyle paralellikler taşıyan bir mücadele vermektedir. Çin hükümetinin Uygurların kültürel kimliklerini ve dinî inançlarını tehdit ettiği, Ramazan orucu tutma, başörtüsü takma gibi dinî pratiklerin kısıtlandığı bir ortamda (URL-5), müzik ve dil yoluyla kültürel direnişini sürdürmektedir. Bu eylemler, Nuzugum'un baskılara karşı verdiği bireysel ve kültürel mücadeleyi yansıtmaktadır. Çin'in Uygur topraklarının doğal kaynaklarını sömürdüğü ancak Uygurların bu ekonomik kalkınmadan faydalanamadığı gerçeği, Mahmut'un mücadelesine ekonomik bir boyut da katmaktadır. Mahmut'un Cenevre'deki İnsan Hakları ve Demokrasi Zirvesi'nde sesini duyurmaya çalışırken

karşılaştığı engeller ve dünya liderlerine Çin'in insan hakları ihlallerinden sorumlu tutulması gerektiğini vurgulaması, Nuzugum'un kendi kimliğini ve onurunu koruma mücadelesiyle örtüşür. Özellikle zirve öncesinde yaptığı, "Soykırımı cezasız işleyen ve hiçbir sonuçla karşılaşmayan bir rejim, sadece suçlarına devam etmeye cesaret bulur ve sınırlarını aşarak başkalarını tehdit eder" açıklaması, onun kararlılığını ve uluslararası adalete olan inancını göstermektedir (URL-3). Her ikisi de kültürlerini ve kimliklerini koruma yolunda büyük bir cesaretle savaşmış, bireysel direnişleri kolektif bir özgürlük hareketinin sembolü hâline gelmiştir. Rahima Mahmut, sanatın ve aktivizmin Nuzugum'un kültürel direnişini nasıl modern bir platformda yaşatabileceğini kanıtlamaktadır. Müziğiyle Uygur halkının acılarını ve umutlarını dile getirmesi, kültürel mirasın korunmasında ve dünya kamuoyunun vicdanında yer edinmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Fransa'da Uygur halkına karşı işlenen suçların tanınması için kararlı bir mücadele yürüten Dilnur Reyhan'ın yaşamı ve aktivizmi, Nuzugum ve diğer Uygur kadınlarının kültürel baskılara karşı verdiği direnişle benzerlikler taşımaktadır. Çin'in kuzeybatısındaki Şincan bölgesinde doğup büyüyen Reyhan, Şanghai Tıp Üniversitesi'ne girişinin engellenmesi ve iş bulma sürecinin zorlaşması gibi engellere rağmen Fransa'ya yerleşip sosyoloji eğitimi almıştır. Bu engeller, Çin'deki etnik ayrımcılığın eğitim ve istihdam alanındaki somut örnekleridir (Reyhan, 2020). Fransa'daki çeşitli projelere katılmış, bir Uygur okulunun açılmasına katkı sağlamış ve Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'a, Avrupa Parlamentosu milletvekili Raphaël Glucksmann ile birlikte açık bir mektup göndererek Uygur soykırımına dikkat çekmiştir (Glucksmann ve Reyhan, 2020). Reyhan'ın bu adımları, Uygur halkının sesinin Avrupa'nın en üst düzeyinde duyulmasını sağlamıştır. Brüksel Özgür Üniversitesi'nde araştırmacı olarak görev yapmakta ve *Regard sur les Ouïghour.e.s* (Uygurlara Bir Bakış) adlı Uygur araştırmaları dergisinin yayın yönetmenliğini yürütmektedir (Regard sur les Ouïghour.e.s, 2013). Araştırmalarında Uygur kimliği, milliyetçiliği ve toplumsal cinsiyet üzerine yoğunlaşarak Uygur kadınlarının toplumsal rolü konusundaki çalışmaları, Uygur kültürüne yönelik baskıları ve bunlara karşı verilen mücadeleyi ele almaktadır (World Uyghur Congress, 2020). Doktora tezinde, Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin (BİT) Uygur diasporası üzerindeki etkilerini incelemiştir ki bu da diasporanın direnişinde teknolojinin rolünü vurgular niteliktedir (Reyhan, 2020). INALCO'da sosyoloji dersleri veren Dilnur Reyhan, Fransa'da Uygur kültürünü tanıtmak amacıyla Oghouz öğrenci derneğini kurmuş ve başkanlığını yürütmüştür (URL-18). Bununla birlikte, Avrupa Uygur Enstitüsü'nün kurulmasına da katkıda bulunarak bu enstitünün başkanı olmuştur (Europe Uyghur Institute, 2019). Dilnur Reyhan'ın mücadelesi, Nuzugum'un kültürel baskılara karşı verdiği direnişle benzerlik göstermektedir. Her iki isim de halklarının kimliklerini ve kültürel miraslarını koruma adına büyük çabalar harcamış, soykırımın tanınması ve toplumsal adaletin sağlanması için mücadele etmiştir (World Uyghur Congress, 2020). Nuzugum'un yaşadığı zorluklar karşısındaki azmi, Dilnur Reyhan'ın akademik ve toplumsal alandaki mücadelesinde güçlü bir yankı bulmakta, her ikisi de entelektüel ve kültürel bir direnişin sembolü olarak öne çıkmaktadır.

Urumçi'de kültürel mirasa sahip bir ailede doğup büyüyen Gülçehre Hoca'nın hikâyesi, Nuzugum'un direnişinin bir başka vechesini sunmaktadır. Babası, Tarım Havzası'ndaki mumyalar üzerine yaptığı arkeolojik çalışmalarla tanınırken annesi farmakoloji profesörü olarak bilinmektedir. Bu entelektüel ve kültürel zenginlik içinde büyümesi, Hoca'nın Uygur kimliğine olan bağlılığını pekiştirmiştir. Çocukluk yıllarında etnik Uygurlar tarafından yönetilen okullarda eğitim alması, kültürel kimliğinin köklenmesine yardımcı olmuştur. Üniversite eğitimini tamamladıktan sonra, Uygur diliyle yapılan çocuk programları ve medya çalışmalarıyla tanınan Hoca, Çin devletinin medya organlarında çalışırken Uygur halkına yönelik kültürel baskılara bizzat tanıklık etmiştir. Bu süreç, onun içsel çatışmasını ve kültürel direnişini şekillendirmiştir (Roberts, 2020). 2001 yılında Amerika'ya göç eden Hoca, Çin'in Uygur kimliğini baskılama politikalarına karşı mücadele etmeye başlamış ve

kariyerini bu doğrultuda değiştirmiştir. Onun bu kararı, Çin'deki sisteme içeriden tanıklık eden birinin vicdani sesi olarak yankı bulmaktadır. Çin tarafından "terörist" ilan edilmesi ve ailesine uygulanan baskılar, Hoca'nın Nuzugum gibi tehlikelere göğüs gererek hakikatten ve halkının onurundan vazgeçmeme kararlılığını pekiştirmiştir (URL-20). Hoca'nın haberlerini savunduğu için kardeşinin toplama kampına gönderilmesi, onun mücadelesini daha da alevlendirmiş ve uluslararası platformlarda sesini daha da yükseltmesine yol açmıştır. Bu, bir Uygurlu aktivistin mücadelesinin ailesi üzerindeki korkunç sonuçlarını göstermektedir (Roberts, 2020). ABD Dışişleri Bakanı Michael Pompeo ile görüşen Hoca, Çin'in uyguladığı baskıları dünya gündemine taşımıştır (URL-12). Şincan'daki toplama kamplarında tutulan ailesiyle yapılan röportajlar ve medya çalışmaları, onun yalnızca uluslararası alanda tanınmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Uygur halkının yaşadığı trajediyi dünya çapında duyurmasına olanak tanımıştır (URL-17). Hoca'nın gazetecilik kariyeri ve aldığı ödüller, Şincan'daki kültürel baskıları dünyaya duyurmak ve Uygur kimliğini korumak adına atılmış önemli adımlardır (URL-10). Gülçehre Hoca, Nuzugum'un cesaretini, gazeteciliğin gücüyle birleştirerek baskı altındaki bir halkın sesini dünyaya duyurmanın önemini vurgulamaktadır.

Bu direnişin modern temsilcilerinden bir diğeri olan Zümretay Arkin, 1993 yılında Urumçi'de doğmuş ve ailesiyle birlikte Kanada'ya göç ettikten sonra, uluslararası insan hakları mücadelesine katılmıştır. Dünya Uygur Kongresi Kadın Komitesi Başkanı ve sözcüsü olarak Çin'in Uygurlar üzerindeki baskılarına karşı sesini duyurmuş, insan hakları mitingleri ve protestoları düzenleyerek küresel çapta farkındalık yaratmıştır. Uygurların kültürel ve dinî özgürlüklerini savunarak Çin'in zorla çalıştırma ve baskı politikalarını uluslararası platformlarda ifşa etmiştir (Byler, 2022). Arkin, özellikle Uygur kadınlarının ve mültecilerinin korunmasını savunmuş ve dünya çapında bir Uygur kadın dostluk grubu kurarak mültecilerin desteklenmesi için çalışmalar yapmıştır. 2024'te Roosevelt Vakfı tarafından "İbadet Özgürlüğü Ödülü"ne layık görülmüş, bu ödül Çin'in Uygurların dinî özgürlüklerini baskı altına almasına karşı verdiği mücadelesinin takdiri olarak verilmiştir (URL-11; URL-13). Bu ödül, Arkin'in dinî özgürlük konusundaki kararlılığını ve liderliğini uluslararası düzeyde tescillemiştir. Zümretay Arkin'in ödülü, onun Nuzugum gibi halkının özgürlüğü için savaşıyor bir figür olduğunu kanıtlamaktadır. 2022 Cenevre İnsan Hakları ve Demokrasi Zirvesi'nde sunuculuk yaparak dünyanın dört bir yanındaki insan hakları savunucularını bir araya getirmiştir (Geneva Summit, 2022a; Geneva Summit, 2022b). Bu etkinlik, zulme karşı direniş gösterenlerin onurlandırıldığı bir platform olmuştur ve Zümretay Arkin'in bu zirvede yer alması, onun sadece Uygurlar için değil, tüm ezilen halklar için de bir ses olduğunu göstermektedir. Zümretay Arkin'in ödülleri, konuşmaları ve eylemleri, Nuzugum'un direnişinin modern dünyadaki yankısını ve Uygur kadınlarının küresel direnişindeki rolünü simgelemektedir. Tıpkı Nuzugum'un asla boyun eğmemesi gibi Zümretay Arkin da Uygurların hakları için mücadeleye devam etmektedir. Onun liderliği, Nuzugum'un mücadelesinin günümüzdeki modern karşılığı niteliğindedir.

Bu bireysel kahramanlıkların yanı sıra 2009 yılında Urumçi'de yaşanan olaylar da tıpkı Nuzugum'un mücadelesinde olduğu gibi özgürlük ve onur uğruna verilen kolektif direnişin güçlü bir sembolü hâline gelmiştir. Bu süreçte Uygur kadınları, herhangi bir silahlı güç kullanmaksızın Çin'in güvenlik birimlerine karşı sarsılmaz bir kararlılıkla direnmiş, baskılara karşı yılmaz bir duruş sergilemişlerdir (Roberts, 2020). 2009 Temmuz'unda Urumçi sokaklarında Han Çinlisi bir grubun Uygurlara yönelik şiddet eylemlerine girişmesiyle resmî verilere göre en az 156 kişi yaşamını yitirmiş, 1080 kişi yaralanmış ve 1434 kişi tutuklanmıştır (URL-2). Ancak bağımsız insan hakları örgütleri, bu sayıların çok daha yüksek olduğunu raporlamaktadır (URL-7). Bu şiddetin ortasında, ellerinde herhangi bir savunma aracı olmaksızın kent merkezinde dimdik duran Uygur kadınlarının direnişi, Nuzugum'un Han askerlerine karşı teslimiyeti reddettiği o destansı direnişi çağrıştırmaktadır. Tıpkı Nuzugum'un Han Çinlilerinin asimilasyon çabalarına karşı

kimliğini ve onurunu koruma mücadelesi gibi (Kamberi, 2020) Urumçi'deki bu kadınlar da Çin yönetiminin Uygur halkını bastırma ve kimliksizleştirme politikalarına karşı sarsılmaz bir duruş sergilemişlerdir (Byler, 2022; Thum, 2014; Finley, 2013). Elllerinde silah olmamasına rağmen kimliklerine ve halklarına olan inançları en güçlü silahları olmuştur. Uluslararası medya kuruluşları, polis güçlerinin Uygur evlerine baskınlar düzenleyip gençleri gözaltına aldığı ve bazı kadınların ailelerinin erkek üyelerinin tutuklanmasının ardından yalnız kaldığını bildirmiştir. Buna rağmen bazı Uygur kadınları sokaklara çıkarak adalet talebini yüksek sesle dile getirmişlerdir (URL-9). Bu direniş sahneleri, Nuzugum'un Han askerlerine karşı "Ben sizin esiriniz değilim!" diyerek gösterdiği cesaretle paralellik arz etmektedir. Urumçi olayları, Nuzugum'un bireysel kahramanlığının ötesinde, kolektif bir halk direnişinin ve özellikle kadınların önderliğinde gerçekleşen bu direnişin önemini ortaya koymuş, Uygur halkının direniş hafızasında silinmez bir yer edinmektedir.

Nuzugum'un onurunu ve kimliğini koruma mücadelesi, yalnızca tarihsel bir destan olmayıp günümüzde Çin'in sistematik baskı politikalarına karşı direnen Uygur kadınlarının gerçek yaşam öykülerinde de hayat bulmaktadır. Bu direnişin en dokunaklı örneklerinden biri, 1992 yılında eşi Çin devleti tarafından yasaklanan dinî eğitim faaliyetleri nedeniyle tutuklanan bir Uygur kadının yaşadıklarıdır. Eşinin uzun süreli hapis cezasına çarptırılmasıyla hem eşini hem de geçim kaynağını kaybeden bu kadın, üçüncü çocuğuna hamileyken doğum yapmış ve üç çocukla yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmıştır (Zenz, 2018). Çin hükümeti tarafından sürekli tehdit edilen, polis baskınlarına maruz kalan ve ailesiyle birlikte ağır bir psikolojik kuşatma altında yaşayan bu kadın için 1999 yılı yeni bir kırılma noktası olmuştur. Çin'in uyguladığı pasaport yasağı nedeniyle yurt dışına çıkması imkânsız hâle gelince başka birinin pasaportunu kullanarak tehlikeli bir kaçış yolculuğuna çıkmıştır. Pakistan, Mısır ve Türkiye üzerinden geçen bu zorlu yolculuk, bir annenin ailesini koruma ve hayatta kalma arzusunun güçlü bir ifadesi olmuştur. 1999 yılında, henüz altı yaşında olan oğlunu geride bırakmak zorunda kalan kadın, onu bir daha görememiştir. Yıllar sonra bile oğlunun akıbetini öğrenememiş, Türkiye'ye ulaşan torunlarıyla kavuşabilmiş, ama oğlundan haber alamamıştır (Mahmut, 2022).

Çin'den kaçarak Türkiye'ye yerleşen bu kadın, Türkiye'de kimliğini, kültürünü ve onurunu yaşatmanın yollarını aramıştır. Hayatını sıfırdan kurduğu İstanbul'da, Nuzugum'un mirasını yaşatmak adına önemli bir adım atarak "Nuzugum Tatlı Çeşitleri ve Çay Evi"ni kurmuştur (URL-8). Bu çay evi, Çin'in baskılarından kaçmış, eşlerini ve yakınlarını kaybetmiş Uygur kadınlarının bir araya geldiği, direnç ve dayanışmanın simgesi hâline gelmiştir. Burada çalışan kadınlar, tıpkı Nuzugum gibi zorluklara direnen kimliklerini ve kültürel miraslarını yaşatmaya çalışan bireylerdir. Çay evi, Uygur mutfağını ve geleneklerini tanıtmanın ötesinde, Uygur halkının sesini uluslararası kamuoyuna duyurmak için önemli bir kültürel platform işlevi görmektedir (Reyhan, 2021). Böylece bu bireysel dram, yalnızca bir trajedi olarak kalmayıp kimlik inşasının, kültürel direnişin ve kadın dayanışmasının güçlü bir örneğine dönüşmüştür. Tıpkı Nuzugum'un adı gibi bu çay evi de geçmişin acılarına karşı direnişin ve geleceğe umutla bakmanın simgesi olmuştur. Bu hikâye, Nuzugum'un mirasının nasıl yaşamaya devam ettiğini ve Uygur kadınlarının sessiz ama kararlı direnişinin somutlaşmış hâlini gözler önüne sermektedir.

Görüldüğü üzere Nuzugum'un Çin işgaline karşı onuru, kimliği ve halkı için verdiği mücadele, günümüz Uygur kadınlarının direnişlerinde merkezî bir ilham kaynağı ve ortak bir payda olarak varlığını sürdürmektedir. Rukiye Turdush, Raziya Mahmut, Zübeyra Şemseddin, Ruşen Abbas, Rahima Mahmut, Dilnur Reyhan, Gülçehre Hoca ve Zümretay Arkın gibi bu araştırmada ele alınan isimlerin bireysel hikâyeleri, Urumçi'deki kolektif kadın direnişi ve ismi bilinmeyen nice Uygur kadınının yaşadığı trajediler, Nuzugum'un destansı direnişinin farklı tezahürleridir. Bu kadınların her biri, tıpkı Nuzugum gibi kültürel asimilasyona, kimliksizleştirmeye, haksızlığa ve zulme karşı kendi yöntemleriyle direnmiş

ve direnmeye devam etmektedir (Kamberi, 2020; Byler, 2022). Nuzugum'un öyküsündeki temel direniş motivasyonları olan onurunu koruma, kültürel kimliğe sahip çıkma, baskıya boyun eğmeme ve adalet arayışı, bahsi geçen tüm kadınların mücadelelerinde açıkça görülmektedir. Onlar, Nuzugum'un mirasını kendi yaşamları ve eylemleriyle zenginleştirerek geleceğe taşımışlardır. Bu kadınlar, sadece bireysel kahramanlıklar sergilemekle kalmıyor aynı zamanda birbirleriyle dayanışma içinde, küresel bir ağ oluşturarak Uygur meselesine uluslararası dikkat çekmeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla Nuzugum hikâyesi, geçmişte kalmış bir anlatı olmaktan çok öte, Uygur kadınlarının günümüzdeki var oluş mücadelesine ışık tutan, onlara güç veren ve uluslararası kamuoyuna Uygur halkının maruz kaldığı zulmü anlatan canlı bir semboldür. Farklı isimler ve yaşamlar taşıyan bu kadınlar, Nuzugum'un tarihsel mücadelesinin modern zamandaki güçlü yansımalarıdır. Onlar yalnızca fiziksel baskılara karşı değil, kimliklerini ve varlıklarını yok etmeye çalışan sistemlere karşı da kararlılıkla direnmektedirler. Nuzugum'un hikâyesi, günümüzün acı gerçeği ve geleceğin umudu olarak yaşamaya devam etmekte, Uygur kadınları kendi Nuzugumlarını oluşturarak onun mirasını canlı tutmakta ve güçlendirmektedirler.

3. Direnişin Asıl Nedeni: Çin'in Baskıcı Politikaları ve Uygur Türkleri Üzerindeki Etkileri

1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, Şıncan Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Uygurlar için kültürel ve toplumsal düzeyde derin değişimler başlamıştır. Çin hükümeti, Uygurların kimliklerini korumasını engellemek ve asimilasyon sürecini hızlandırmak amacıyla bir dizi baskıcı politika benimsemiştir. Bu politikaların temel amacı, Uygurların kültürel, dinî ve dilsel kimliklerini silerek onları homojen bir toplumsal yapıya entegre etmektir (Roberts, 2020: 112).

Çin yönetimi, Şıncan'daki demografik yapıyı değiştirme stratejisini öncelikli olarak hayata geçirmiştir. Han Çinlilerinin kitlesel göçünü teşvik eden bu politika, Uygurların bölgedeki siyasi ve kültürel etkisini azaltmayı amaçlıyordu. 1950'lerden itibaren Şıncan Üretim ve İnşaat Kolordusu (Bingtuan) aracılığıyla bölgeye büyük ölçekli Han Çinli göçü teşvik edilmiştir (Bachman, 2004: 67). Devlet destekli istihdam projeleri ve ekonomik kalkınma politikaları, çoğunlukla Han Çinlilerine avantaj sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Böylece Uygurların ekonomik fırsatlara erişimi önemli ölçüde kısıtlandı, bu da toplumsal eşitsizliği derinleştirmiştir (Cliff, 2016: 89).

Kültürel asimilasyon politikaları da Uygurların kimliğini hedef alan bir diğer önemli boyuttur. Çin hükümeti, eğitim sisteminde Çinceyi zorunlu hâle getirerek Uygur Türkçesinin eğitimdeki yerini giderek azaltmıştır. 2002 yılında "çift dilli eğitim" politikası uygulanmaya başlanmış ve Uygurca okullardaki kullanımı hızla azalmıştır. 2017 itibarıyla Uygurca eğitim veren okullar neredeyse tamamen kaldırılmıştır (Dwyer, 2005: 134; Byler, 2018: 77). Uygurca derslerin kaldırılması, kamusal alanlarda Çince bilmeyenler için fırsatların kısıtlanması ve Uygurların çocuklarına ana dillerinde eğitim verme hakkının engellenmesi, kültürel mirasın aktarımını zorlaştırmıştır (Roberts, 2020: 125).

Buna ek olarak Çin hükümeti Uygurların dinî özgürlüklerini de büyük ölçüde kısıtlamıştır. Müslüman kimliğinin Uygur toplumu için taşıdığı önem göz önüne alındığında, bu kısıtlamalar yalnızca bireysel ibadet özgürlüğünü değil, toplumsal kimliği de hedef almaktadır (Thum, 2014:97). 2014'ten itibaren yürürlüğe giren "İslam'ın Çinileştirilmesi" politikası çerçevesinde, camilerin mimari yapıları değiştirilmiş, minareler yıkılmış ve dinî semboller kaldırılmıştır (Zenz, 2019: 154). Camilerin kapatılması, dinî ibadetlerin yasaklanması ve dinî eğitimin ortadan kaldırılması, Uygurların dinî kimliğini yaşatma çabalarına ciddi darbeler vurmuştur (Cohen, 2008: 183). Ramazan ayında oruç tutmanın kısıtlanması, camilerdeki devlet denetimlerinin artırılması ve dinî kutlamaların

yasaklanması gibi uygulamalar, Uygurların kolektif hafızasını silmeyi amaçlayan sistematik bir baskı politikası olarak değerlendirilmektedir (Roberts, 2020: 132).

Uygur toplumuna özgü geleneksel bir sosyal organizasyon olan *māshrāp*, genç erkeklerin bir araya gelerek müzik performansları sergilediği ve toplumsal dayanışmayı güçlendirdiği etkinlikler olarak bilinmektedir. Ancak 1994'ten itibaren Yining şehri ve çevresinde Uygurlar, *māshrāp* toplantılarını daha geleneksel bir biçimde yeniden canlandırmaya başlamışlardır. Bu organizasyonlar, İslam'dan esinlenen katı davranış kuralları çerçevesinde şekillenerek özellikle Uygur gençliğini tehdit eden alkol ve uyuşturucu bağımlılığı gibi sosyal sorunlarla mücadele etmeyi amaçlamaktadır (Millward, 2004: 198).

Bu gruplar zamanla daha organize hâle gelmiş ve farklı *māshrāp* şubelerini temsil eden futbol takımları arasında turnuvalar düzenlenmiştir. Ancak Çinli yetkililer, bu hareketin giderek genişlemesini tehdit olarak görerek *māshrāp* liderlerini gözaltına almış ve 1995 yılında planlanan bir futbol turnuvasını iptal etmiştir. Yetkililer, turnuvanın engellenmesi için şehir genelindeki futbol sahalarındaki kalelere el koymuştur (Millward, 2004: 204).

1996 yılında Çin yönetimi, Strike Hard kampanyasını başlatarak bölgedeki dinî ve kültürel faaliyetlere yönelik baskıyı artırmıştır. Bu kampanya kapsamında *māshrāp* toplantıları üzerindeki devlet baskısı artmış ve bu organizasyonlar yeraltına çekilmek zorunda kalmıştır. Kampanya aynı zamanda Yining bölgesinde özel Kur'an eğitimi de dâhil olmak üzere birçok "yasa dışı dinî faaliyet" olarak değerlendirilen etkinliğe karşı sert önlemler alınmasına yol açmıştır (Millward, 2004: 209).

1997 yılının başlarında, Ramazan ayı sırasında polis, iki Uygur din öğrencisini tutuklamıştır. Bu olay, halk arasında tepkiye yol açarak düzinelerce kişinin gözaltına alınmasına neden olmuştur (Bovingdon, 2010: 78). Ertesi gün yüzlerce kişi, tutuklananların serbest bırakılması talebiyle protesto düzenlemiştir. Ancak göstericilerin büyük bir kısmı polis tarafından gözaltına alınmıştır. Protestolar sonraki günlerde de devam etmiş ve giderek şiddet olaylarına dönüşmüştür. Çin güvenlik güçleri, göstericilere ve çevredeki insanlara karşı köpekler, göz yaşartıcı gaz, yangın hortumları, coplar ve gerçek mermiler kullanmıştır. Bunun üzerine isyancılar araçları ateşe vermiş, polise ve Han Çinlilere saldırılar düzenlemiştir (Bachman, 2004: 84). Protestocuların taşıdığı pankartlar ve attıkları sloganlar arasında Uygurların eşitlik ve bağımsızlık taleplerinin yanı sıra dinî özgürlüklere yönelik çağrılar da yer almıştır (Roberts, 2020: 140).

Olayların ardından Çin hükümeti, Yining şehrini iki hafta boyunca sıkı denetim altına almış ve özellikle İslam ile ilişkilendirilen binlerce kişiyi tutuklamıştır. Yining olayları, Çin hükümetinin Uygur kimliğine yönelik baskıcı politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilmekte olup bölgedeki devlet müdahalelerinin arttığı bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Millward, 2004: 212). Aynı zamanda bu olaylar, diasporadaki Uygurların uluslararası kamuoyunda farkındalık yaratma çabalarına da ivme kazandırmıştır (Cliff, 2016: 92).

Sonuç

Bu çalışma, Uygur halk anlatılarında yer alan kadın kahraman figürlerinin kültürel direniş ve kimlik inşa süreçlerinde oynadıkları rolü edebî, tarihsel ve toplumsal bağlamlar içinde incelemiştir. İncelenen anlatılar, bu figürlerin yalnızca edebî birer karakter değil aynı zamanda toplumsal hafızanın, kolektif direniş kültürünün ve kimlik sürekliliğinin taşıyıcıları olduğunu göstermiştir. Kadın kahramanlar, bireysel cesaret ve fedakârlıklarıyla toplumun bütününe etkileyen tarihsel kırılma anlarında ortaya çıkmakta ve kültürel sürekliliğin sembolleri hâline gelmektedir.

Çalışma kapsamında ulaşılan bulgular, bu kadın figürlerinin özellikle direniş, kimlik koruma, liderlik ve toplumsal dayanışma gibi temalar etrafında yoğunlaştığını ortaya

koymuştur. Nuzugum gibi figürlerin farklı tarihsel bağlamlarda yeniden yorumlanarak toplumsal belleğin yeniden inşasında somut bir işlev kazandığı görülmüştür. Bu figürlerin günümüzde de özellikle Uygur kadınlarının kimliklerini güçlendirmelerinde, direnişlerine meşruiyet kazandırmalarında ve kolektif aidiyet duygusunu sürdürmelerinde önemli bir kaynak olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla geçmiş ile bugün arasındaki direniş hattı, bu anlatıların sunduğu sembolik zeminle desteklenmektedir. Ayrıca anlatıların tarihsel süreç içinde geçirdiği dönüşüm ve bu dönüşümün toplumsal koşullarla kurduğu ilişki de değerlendirilmiştir. Bu bağlamda kültürel anlatıların yalnızca tarihsel hafızayı yansıtmakla kalmadığı aynı zamanda baskı dönemlerinde moral kaynağı, direnişin kültürel taşıyıcısı ve toplumsal mobilizasyonu besleyen birer yapı olarak işlev gördüğü ortaya konmuştur. Kadın kahramanlık anlatılarının bu yönü, onların çağdaş mücadeleler içerisinde yeniden anlamlandırılmasına zemin hazırlamaktadır.

Dijital çağın sunduğu olanaklar, bu anlatıların daha geniş kitlelere ulaştırılmasını ve yeni bağlamlarda yeniden üretilmesini mümkün kılmaktadır. Uygur kadınlarının tarihsel anlatılarla kurduğu ilişki, dijital platformlar aracılığıyla yalnızca bir geçmişe bağlılık değil aynı zamanda bugünün direniş biçimlerine dair bir yeniden üretim alanı hâline dönüşmektedir. Bu durum, kültürel mirasın hem korunması hem de çağdaş toplumsal dönüşümlerle bütünleşmesi açısından önemlidir.

Sonuç olarak bu çalışma, kadın kahramanlık anlatılarının Uygur toplumunun kültürel dokusunda taşıdığı anlamı analiz ederek kadınların tarihsel ve güncel direnişlerdeki rollerine ilişkin çok katmanlı bir perspektif sunmuştur. Elde edilen bulgular, kadın figürlerinin toplumsal hafıza, direniş ve kimlik oluşumu açısından üstlendikleri işlevi açığa çıkarmıştır. Bu bağlamda çalışma, hem edebî anlatıların sosyokültürel işlevine ışık tutmakta hem de kadınların tarihsel mücadelelerdeki etkin rollerine dair literatüre katkı sağlamaktadır. Gelecek araştırmalar için önerilen yönelimler, bu figürlerin çağdaş direniş biçimlerinde nasıl yeniden üretildiğini daha kapsamlı şekilde ele alma potansiyeli taşımaktadır. Kadınların direniş ve kimlik mücadelesindeki konumlarını anlamak, yalnızca geçmişi değerlendirmek değil aynı zamanda güncel toplumsal mücadelelerin kültürel temellerini daha derinlikli kavramak adına da önemli bir adım olacaktır.

Kaynakça

- Abramson, Kara (2012). "Gender, Uyghur Identity, and The Story of Nuzugum". *The Journal of Asian Studies*, 71(4): 1069-1091.
- Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londra: Verso Press.
- Bachman, David (2004). "Making Xinjiang Safe For the Han". Seattle: Washington University Press.
- Bovingdon, Gardner (2010). *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*. New York: Columbia University Press.
- Brophy, David (2016). *Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier*. Harvard University Press.
- Byler, Darren (2021). *In the Camps: China's High-Tech Penal Colony*. New York: Columbia Global Reports Press.
- Byler, Darren (2022). *Terror Capitalism: Uyghur Dispossession and Masculinity in a Chinese City*. Duke University Press.
- Castells, Manuel (1997). *The Power of Identity*. Blackwell Press.

- Cliff, Roger (2016). *China's Economic Policies in the Uyghur Region*. Asia-Pacific Economic Review Press.
- Cohen, Paul (2008). *Speaking to History: The Story of King Goujian in Twentieth-Century China*. Berkeley: California University Press.
- Cohen, Robin (2008). *Global Diasporas: An Introduction*. Londra: Ucl Press.
- Derdiçok, Nükte Sevim (2019). "Kahramanın Değişimi ve Dönüşümü: Seyit Noçi, Abdurrahman Han ve Nazugum Örnekleri". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (13): 130-145.
- Dwyer, Arienne (2005). *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy, and Political Discourse*. East-West Center Press.
- Finley, Joanne Smith (2013). *The Art of Symbolic Resistance: Uyghur Identities and Uyghur-Han Relations in Contemporary Xinjiang*. Brill Press.
- Gillespie, Marie (2011). *Diasporas and Media: Figurations of the Global and the Local*. Routledge Press.
- Gladney, Dru Curtis (1999). *The Making of a Muslim Minority in China: Cultural Survival and Ethnic Identity Among the Uyghurs.*, 98 (629), 268-272.
- Glucksmann, R. and Reyhan, Dilnur (2020). *Lettre Ouverte à Emmanuel Macron sur le sort des Ouïghours*. Libération.
- Hall, Stuart (1996). *Questions of Cultural Identity*. SAGE Press.
- Jenkins, Richard (2008). *Social Identity*. Routledge Press.
- Kamberi, Dolkun (2020). *Uyghurs and Uyghur Identity*. The Uyghur Academy Press.
- Millward, James (2004). *Violent Separatism in Xinjiang: A Critical Assessment*. Washington D.C.: East-West Center Press.
- Palmer, Susan etc. (2021). "Uyghur Women Activists in the Diaspora: Restorying a Genocide". Bloomsbury Academic Press.
- Reyhan, Dilnur (2020). *Le Nationalisme Ouïghour et la Construction Identitaire en Exil: Une Étude du Rôle des Technologies de l'information et de la Communication*. Unpublished Doctoral Thesis. Sorbonne Nouvelle University.
- Roberts, Sean (2020). *The War on the Uyghurs: China's Internal Campaign Against a Muslim Minority*. Princeton Üniversitesi Press.
- Safran, William (1991). "Diaspora in Modern Societies: Myths of Homeland Return". *Diaspora*, 1(1): 83-99.
- Smith, Anthony David (1991). *National Identity*. Nevada University Press.
- Smith, Anthony David (2009). *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. Routledge Press.
- Solmaz, Erhan (2021). "Uygur Destan Dünyasının Kadın Kahramanları". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(3), 116-131.
- Thum, Rian (2014). *The Sacred Routes of Uyghur History*. Harvard University Press.
- Wendt, Alexander (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.

Yaldız, Fırat (2013). "Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (18), 289-318.

Yunusoğlu, Mağfiret Kemal (2013). Molla Bilal Nazim ve Uniñ Dastanlari Heqqide. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (1): 145-151.

Zenz, Adrian (2018). "Thoroughly Reforming Them Toward a Healthy Heart Attitude: China's Political Re-education Campaign in Xinjiang". *Central Asian Survey Dergisi*, 38(1), 102-128.

Zenz, Adrian (2019). "China's Re-education Camps for Muslims: Examining Their Origins and Impact". *Central Asian Survey Dergisi*, 38(1), 102-128.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/23-ulkeden-cine-uygur-turkleri-cagrisi-/1630244> (Erişim: 13.05.2025).

URL-2: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2009/07/china-must-investigate-156-deaths-during-protests-urumqi-20090707/> (Erişim: 28.05.2025).

URL-3: <https://genevasummit.org/speaker/rahima-mahmut/> (Erişim: 01.06.2025).

URL-4: <https://genevasummit.org/speech/exposing-chinas-lies/> (Erişim: 01.06.2025).

URL-5: <https://www.hrw.org/report/2009/10/20/we-are-afraid-even-look-them/enforced-disappearances-wake-xinjiangs-protests> (Erişim: 28.05.2025).

URL-6: <https://www.islam21c.com/campaigns/tale-of-a-uyghur-mum-who-fled-chinese-persecution-in-east-turkestan/> (Erişim: 18.02.2025).

URL-7: <https://www.islamvehayat.com/m/haber.php?id=2761> (Erişim: 25.02.2025).

URL-8: <https://oslofreedomforum.com/speaker/gulchera-hoja/> (Erişim: 28.05.2025).

URL-9: <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/roosevelt-award-04122024163917.html> (Erişim: 28.05.2025).

URL-10: <https://arsiv.turkiyegazetesi.com.tr/dunya/abd-disisleri-bakani-pompeo-uygur-toplumu-mensuplariyla-bir-araya-geldi-613123> (Erişim: 28.05.2025).

URL-11: <https://uyghurtimes.com/who-is-zumretay-arkin-the-uyghur-woman-activist-who-received-the-roosevelt-freedom-of-worship-award/> (Erişim: 01.06.2025).

URL-12: <https://www.uyghurcongress.org/en/the-families-left-behind-rfas-uyghur-reporters-tell-the-stories-of-their-family-members-detentions/> (Erişim: 31.05.2025).

URL-13: <https://campaignforuyghurs.org/campaign-for-uyghurs-at-geneva-summit/> (Erişim: 31.05.2025).

URL-14: <https://globalengage.org/fellows/zubayra-shamseden/> (Erişim: 01.06.2025).

URL-15: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48829282> (Erişim: 01.06.2025).

URL-16: <https://oslofreedomforum.com/speakers/gulchehra-hoja> (Erişim: 01.06.2025).

URL-17: <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/smear-04132021191322.html> (Erişim: 01.06.2025).

URL-18: <https://www.uyghur-institute.org/fr/recherche/publications-recherche/regard-sur-les-ouighour-e-s/revue-fr/> (Erişim: 01.06.2025).

Tercan, Talha (2025). Kolektif, Ruhlar ve Tanrılar Arasında Türk Dünyası Şamanizmi, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2025, 451 s., *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2025 /25, s. 111-116.

Kolektif, Ruhlar ve Tanrılar Arasında Türk Dünyası Şamanizmi, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2025, 451 s.

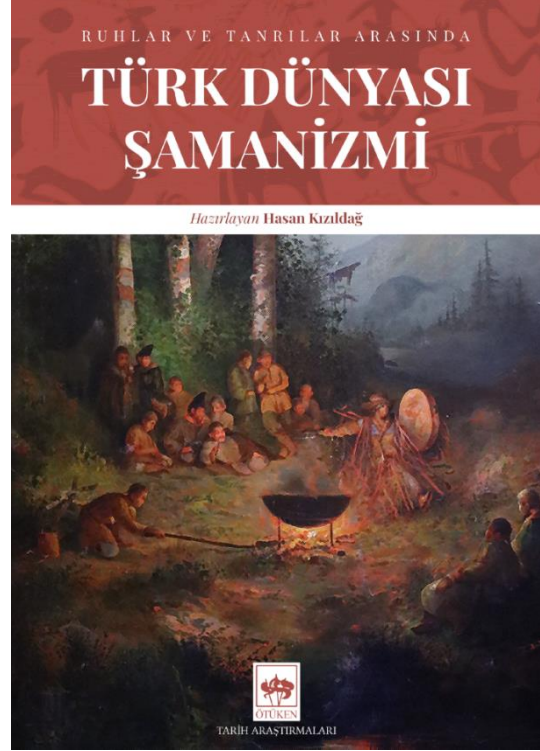
[Kitap İncelemesi/ Book Review]

*Talha TERCAN**

Geliş Tarihi: 03.04.2025

Kabul Tarihi: 28.04.2025

Hasan Kızıldağ'ın editörlüğünü yaptığı ve 22 akademisyenin katkısıyla hazırlanmış olan bu eser içerisinde Şamanizm, sunuş bölümü de dâhil olmak üzere toplamda 23 başlık altında değerlendirilmiştir. Kitabın içeriği hakkında bilgi veren en önemli unsurlardan biri olan kapağında, bir şamanın ateşin yanında ve halkının önünde ritüel icra ettiğini görüyoruz. Bu görsel, okuyucunun ilgisini içeriğe yönlendirmesi bakımından oldukça başarılıdır. Türklerin en eski inançlarından biri olan Şamanizm'den doğan âdetler, gelenek-görenekler günümüzde de yaşatılmaktadır. Türk kültürünü etkileyen temel dinamiklerden biri olan Şamanizm, Türklerin kabul etmiş olduğu diğer inanç sistemlerinde de etkisini göstermektedir, bu nedenle Türk kültürü araştırmacılar için önemlidir. Eser içerisinde öncelikle Şamanizm inancının bir din olup olmadığı tartışılmıştır. Şamanizm'e dair çeşitli konular ele alınmış ve batı Türklüğündeki yeri incelenmiştir. Bu kitap Şamanizm'in yanlış anlamlandırılmasının ve bu yanlışlara sebep olan düşüncelerin önüne geçilmesi ve günümüz Türk toplumunun yaşantısındaki değerini belirtmek için önemli bir eserdir. Eser, Sunuş bölümünden önce "Katkıda Bulunanlar" bölümüyle başlamakta ve 22 akademisyenin öz geçmişlerine yer verilmektedir.

"Sibiry'a'dan Kıtalar Ötesinde Türk Şamanizmi" adlı Sunuş bölümünde, arkaik dönemlerde Sibiry'a taygalarında proto-Türklerin inanç sistemi olarak ortaya çıkarak Türklerin farklı dinleri benimseyip farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen ortak davranışlarının kalıtsal olarak devam etmesini sağlamış olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca bu bölümde, kitap içerisinde Şamanizm hakkında incelemelerde katkısı olan akademisyenlerin hangi konuları ele aldığından bahsedilmiştir.

Birinci Bölüm, "Şamanizm Bir Din Midir? Eski Türk İnancının Dinsel Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme" başlığıyla Doç. Dr. Adil Çelik tarafından kaleme alınmış olup Şamanizm'in bir din olup olmadığı tartışmasına cevap aranmıştır. Bu yazıda Şamanizm'in dinsel nitelikleri dört aşama ile açıklanmıştır. İlk olarak terminolojik anlamı ile din kavramı açıklanmış; ikinci olarak Şamanizm kavramı ele alınmış ve tanımlanmış; üçüncü olarak iki kavramın kesişen ve ayrılan yönleri gösterilmiş; son olarak elde edilen bilgilerle bir yargıya

* Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü, e-posta: tercantalha45@gmail.com
Orcid: 0009-0009-8332-8012

ulaşılmıştır. Sonuç olarak Şamanizm'in bir din olup olmadığı sorusuna neden olan dört temel argümandan bahsedilmiş ve Şamanizm'in neden bir din olarak kabul edilmesi gerektiği maddeler hâlinde sunulmuştur.

İkinci Bölüm, "Sibirya Şamanizminde Evren Tasavvuru" başlığıyla *Prof. Dr. Mehmet Aça* tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde Sibirya Şamanizm'inde evrenin ve doğanın nasıl algılandığı ve bu algıların nasıl bir bilinç oluşturduğu konu edilmektedir. Bu yazıda Şamanizm inancında evren tasavvurunun üst, orta ve alt dünya olarak üç gruba ayrılmakta olduğuna değinilerek bu evren tasavvurundan doğan dini ritüeller ile doğanın kutsallaştırılması ve doğa olaylarının inanç boyutunda Tanrı ile bağlantı kurulması hakkında bilgiler verilmektedir.

"Türk Şamanizm'inde Koruyucu ve Yardımcı Ruhlar" başlığıyla *Prof. Dr. Adem Öger* tarafından kaleme alınan Üçüncü Bölüm'de, şamanların insan-doğa ilişkisini yönetmekte görevli olan kişiler olarak seçilmiş olduklarından bahsedilmiştir. Şamanizm felsefesinin, insan-doğa ilişkisine önem verdiğini ve dengeyi korumak için şamanların görevlerinden ve öneminden, şamanların ayin sırasında ruhlardan yardım aldığından ve kötü ruhlarla olan savaşımdan da bahsedilmektedir. Bu çalışmada, Şamanizm'i şekillendiren asıl unsur olarak "ruh" kavramı değerlendirilerek konu "Türk Şamanizm'inde Ruh Kavramı", "Türk Şamanizm'inde Evren Tasarımı ve Ruhlar", "Türk Evren Tasarımında Şaman ve İşlevi", "Şamanın Koruyucu ve Yardımcı Ruhları" başlıkları altında incelenmiştir.

"Sibirya Şamanizm'inde Tapınak Sorunu" başlığıyla *Uzm. Ark. Sergen Çirkin* tarafından kaleme alınan Dördüncü Bölüm'de, Şamanizm'in tapınak sorununu ve büyük dinlerin kurumsallaşmış tapınak anlayışının Şamanizm'de olmaması ele alınmaktadır. Şamanizm'de tapınılan Tanrılar hakkında detaylar verilmiş ve Tanrılar için yapılan ibadetlerde hangi mekânların kullanıldığı hakkında bilgiler aktarılmıştır. Türklerin tapınakları mimari olarak çağlara göre değerlendirilmiş ve genel olarak Şamanizm'de tapınak sorunu, "Kavramsal Açısından Tapınma ve Tapınağın Doğumu", "Sibirya Şamanizm'inde Tapınma ve Tapınak", "Sibirya Şamanizm'inde Panteon Sorunu ve Tanrı-Tapınak İlişkisi" ve "Sibirya Şamanizm'inde Tapınak Tipleri" başlıkları altında sunulmuştur.

Beşinci Bölüm, "Türk Şamanizm'inde Sağaltma Ritüelleri" başlığıyla *Prof. Dr. Mustafa Sever* tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde Türklerin bozkır kültürünü geliştiren coğrafyanın zorlu koşullarından ve coğrafyaya göre şekil alan Türk inanç sistemi ile "yir sub" kavramı hakkında bilgiler verilmektedir. Şamanlığın Tanrısal bir görev olduğu ve şamanların Tanrılar, ruhlar, iyelerle temasa geçmesine inanıldığından hastalıkların ve hayvanların tedavi edilmesinde etkin rol oynadıkları ayrıca da ruhani rahatsızlıkları giderdiğinden bahsetmektedir. Şamanizm'de kişinin hastalanma nedenlerinden, şamanın bu hastalığı iyileştirmek için yaptığı ritüellerden, kullandığı aletlerden ve söylediği sözlerden bahsedilmektedir. Şamanizm'de sağaltma ritüelleri daha ayrıntılı bir biçimde "Şamanın Hastayı Sağaltma Ritüelleri" başlığı altında aktarılmıştır.

Altıncı Bölüm, "Türk Şamanizm'inde Mevsimlik Ritüeller ve Şölenler" başlığıyla *Doç. Dr. Nursel Uyanıker* tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde, Şamanizm döneminde Türklerin kutladığı mevsimsel ve millî bayramlarda, şölenlerde, geçiş dönemlerinde, av ve kurban zamanında gerçekleştirilen ritüeller ve bu ritüellerin neden yapıldığı, nasıl yapıldığından bahsedilmektedir. Günümüze kadar gelen bu bayramların ve şölenlerin değişimleri ve yansımalarıyla kültleşmiş doğa unsurlarına bağlı ritüellerin nasıl icra edildiği ele alınmıştır. Şamanizm'den günümüze kadar gelen bu ritüeller, bayramlar ve şölenler "Mevsimlere Bağlı İnanç ve Ritüeller", "Kültler ve Kültürlere Bağlı Ritüeller", "Geçiş Dönemleriyle İlgili Ritüeller", "Kurban Ritüeli", "Mevsimlik Bayramlar/Şölenler", "Millî Bayramlar/Şölenler", "Tabiat Olaylarına Bağlı Olarak Geliştirilen Seyirlik Oyunlar ve Sportif Gösteriler" ve "Av Şölenleri" başlıkları altında değerlendirilmiştir.

“Türk Şamanizm’inde Kültler” başlığıyla *Doç. Dr. Kübra Yıldız Altın* tarafından kaleme alınan Yedinci Bölüm’de, kültürlerin oluşumu, gelişimi ve aktarımı ile mitolojik anlatılar ve doğa arasında olan ilişki ele alınmaktadır. Bu yazıda Şamanların kültürlerin oluşumundaki ve kültleşmesindeki rolüne değinilmektedir. Kültlerin yayılımı, sürdürülmesi ve işlevselliği ayrıntılı bir şekilde “Türk Şamanizm’ini Oluşturan İçsel Bağlam ve Kült Göstergeleri” ile “Türk Şamanizm’ini Oluşturan Dışsal Bağlam ve Kült Göstergeleri” başlıkları altında incelenmiştir.

Sekizinci Bölüm, “Kahraman ve Şaman: Türk Destanının Arkaik Katmanları” başlığıyla *Prof. Dr. Karl Reichl* tarafından kaleme alınmış ve *Prof. Dr. Hanife Nalan Genç* tarafından Fransızcadan çevrilmiştir. Bu bölüme, şamanlar ve ozanların piri olarak kabul edilen Korkut Ata’dan bahsedilerek başlanmıştır. Bu bölümde, Şamanizm’in sözlü anlatılar üzerindeki etkisi ve bu anlatılarda bıraktığı izler ile şamanların destanlar içindeki rolü incelenmiştir. Genel olarak bu çalışma Şamanizm ile destan kahramanlarının bağlantısını ele almıştır.

“Türk Şamanizm’inin Anaerkil Dönemleri” başlığıyla *Doç. Dr. Berna Ayaz* tarafından kaleme alınan Dokuzuncu Bölüm’de, Şamanizm’in ilk zamanlar anaerkil bir yapıda olmasının nedenleri, mitoloji içerisinde kadın ruhların neyi temsil ettiği ve hangi görevlerde yer aldığı, kadın şamanların toplumdaki önemi ve mitoloji içerisinde dişi ruhların çoğunluğunun koruyucu olarak kabul edildiğinden bahsedilmektedir. Bu çalışma genel olarak Şamanizm’de anaerkil dönemin yeri, önemi ve hangi nedenlerden dolayı ataerkil bir yapıya geçiş yaptığı “Anaerkil/Anahanlık ve Şamanizm” ile “Türk Mitolojisinde Kutsal Dişi Ruhlar” başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Onuncu Bölüm, “Şamanizm’in Türk Sanatına Yansımaları ve Tanrıça Umay” başlığıyla *Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu* tarafından kaleme alınmıştır. Bu kısımda, Şamanizm dönemi sanat eserlerinde bulunan ruhlardan, şamanların ritüellerinden, ritüel sırasında kullanılan öğelerin üzerindeki hayvan tasvirlerinden, hayvan mücadele sahnelerinden ve Tanrıça Umay’ın sanat üzerindeki yansımından bahsedilmiş ve Şamanizm ile alakalı olan arkeolojik ve etnografik eserlerden, resimlerden örnekler verilerek sembollerindeki Şamanizm yansımaları incelenmiştir. Bu çalışmada Şamanizm’in sanat üzerindeki etkisi “Şamanist Sanat” ve “Tanrıça Umay” başlıkları altında değerlendirilmiştir.

“Türk Şaman Giysilerinde Sembolizm” başlığıyla *Doç. Dr. Kevser Gürçan* tarafından kaleme alınan On Birinci Bölüm’de, Şaman giysisinin üzerinde bulunan sembollerin Şamanizm inancı hakkında bilgiler vermesinden ve şamanların ritüelleri hakkında ipucu vermesinden bahsedilmektedir. Bu yazıda şaman olma koşulları ve şamanların sorumluluk alanları, şaman giysisinin tasarlanması, ritüelden ritüele farklılıkları ve giysinin üzerinde bulunan simge ve sembollerin ritüeller için önemini ve hangi anlamı taşıdığı “Türk Halklarında Şaman Olma Koşulları ve Şamanların Sorumluluk Alanları”, “Şaman Giysileri ve Hazırlanışı”, “Şaman Giysilerinde Öne Çıkan Simgesel Unsurlar”, “Hayvan Sembolizmi”, “Ruh Atası Sembolizmi”, “Saldırı ve Savunma Araçlarının Sembolizmi” ve “İskelet Sembolizmi” başlıkları altında ele alınmıştır.

On İkinci Bölüm, “Türk Şamanizm İnancında Ak Şaman ve Kara Şaman Ayrımı” başlığıyla *Dr. Atilla Bağcı* tarafından kaleme alınmıştır ve bu çalışmada, şamanların ak ve kara olarak ikiye ayrılmasından ve ak şamanların göksel varlıklarla, iyilikle ve koruyucu ruhlarla ilişkilendirildiğinden; kara şamanların ise yeraltı dünyası, kötü ruhlar ve daha tehlikeli ritüellerle ilişkilendirildiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca bu ayrımın neden yapıldığı, ak ve kara şamanın giysi ve işlev farklılıkları, ak ve kara ayrımının diğer Türk topluluklarında nasıl ilişkilendirildiği “Altay”, “Yakut”, “Kırgız”, “Giysi”, “Ayrımın Psikolojik Temeli” başlıkları altında incelenmiştir.

“Türk Şamanizm’inin Özgünlüğü ve Dünyadaki Benzer Sistemlerden Farklılığı” başlığıyla *Dr. Öğr. Üyesi Hasan Kızıldağ* tarafından kaleme alınan On Üçüncü Bölümde, şaman ve

Şamanizm kavramları, dünya üzerinde bulunan yerli dinlerin Sibirya Şamanizm'iyle karıştırılması ve bu nedenle hatalı bir kullanımı olduğu, Sibirya Şamanizm'i ve yerli dinleri arasındaki farklılıkları, Sibirya Türkleri ile komşu topluluklar arasındaki Şamanizm'in benzer unsurları ve Şamanizm'in Gök Tengri inancıyla bütünleşmiş olması ile doğaya ve ruhlarla iletişime dayalı bir sistem olduğu "Sorunlu Terimler Olarak Şamanizm ve Şaman", "Dünyada Şamanizm Olarak Adlandırılan Sistemlere ve Şamanlara Kısa Bir Bakış", "Sibirya'da Türkler Dışındaki Topluluklarda Şamanizm" ve "Türklerin Özgün Dini Sistemi Şamanizm" başlıkları altında değerlendirilmiştir.

On Dördüncü Bölüm, "Şamanist Türklerin Türk Dünyasındaki Dezavantajlı Konumu" başlığıyla *Prof. Dr. Bülent Bayram* tarafından kaleme alınmıştır. Bu kısımda Şamanist Türklerin kim olduğuna ve diğer dinlerin ve siyasi, ekonomik ve kültürel olarak güçlü olanların baskısı altında olan Şamanist Türklerin "Tengricilik" hareketinin nasıl başladığı, Rusların Şamanist Türklerle yaptığı baskı nedeniyle geleneksel dinin yok oluşu ve Şamanist Türklerin toplumsal açıdan dezavantajlı durumda olması "Şamanist Türkler kimlerdir?" ve "Şamanist Türkler ve Dezavantajlı Konumları" başlıkları altında ele alınmıştır.

"Altay Şamanlığı" başlığıyla *Dr. Atilla Bağcı* tarafından kaleme alınan onbeşinci bölümde, Altay Türklerinin Ruslar tarafından gördüğü baskı nedeniyle kendi içlerinde ayrışması ve demografik yapısı, Altay Şamanizm'i ve modern dinlerin karşılaştırılarak ilkel ve modern dinlerin özellikleri, Altay Şamanizm'inin ilkel din içerisinde neden kabul edildiği, Şamanizm inancında evrenin yaratılışının nasıl anlatıldığı ve üçlemelerin Hristiyanlıkla benzerlikleri, Altay Şamanizm'inde şamanlar hakkında bilgileri ve son olarak şamanlar için ritüellerde kullanılması önemli olan davulun yapılaş süreci, kıyafeti ve aksesuarlarının önemi ele alınmaktadır ve "Altaylılar", "Altay Şamanizmi", "Şamanizm ve Yaratılış", "Şamanlık Bağışı", "Şaman Davulu ve Aksesuarları" ve "Şaman Kostümü" başlıkları altında incelenmiştir.

On Altıncı Bölüm "Uygur Türklerinde Şamanlık ve Şaman Duası" başlığıyla *Prof. Dr. Alimcan İneyet* tarafından kaleme alınmış olup bu bölümde, Uygur şamanlarının adlandırmalarından ve bu adlandırmaların anlamlarından söz edilmektedir. Şamanlık görevlerini nasıl ve nereden aldıklarından, bazı şamanların zayıfladığında dua ile güçlerini başkalarına vermelerinden, şamanların ne giydiğinden, hangi günler ayin yaptıklarından, ayin sırasında hangi aletleri kullandıklarından ve kişilerin bazı hastalıklarının nasıl tedavi edildiğinden bahsedilmiş ve son olarak şamanın ritüel esnasında okuduğu bir dua örneği verilmiştir.

"Türk Şamanlığının Sürekliliği" başlığıyla *Prof. Dr. Durmuş Arık* tarafından kaleme alınan On Yedinci Bölüm'de, şamanların kendilerine özgü yöntemleri olduğu, her sihirbazın ve otacının şaman olarak sayılmaması gerektiği, Türkiye'de yapılan ilk Şamanizm araştırmaları ve değerlendirmeleri, şamanların görevleri, hangi ruhları temsil ettikleri, kurbanları ve Şamanizm'in ve şamanın ilk zamanlarda geleneksel olarak nasıl yaşatıldığı ve sonrasında Müslümanlık, Hristiyanlık gibi dinlerle etkileşiminden dolayı ne gibi değişimlere uğradığı "Türk Şamanlığı", "Süreklilik Gösteren Yönüyle Şaman ve Şamanlık", "Geleneksel Şamanizm", "İslamlaştırılmış Şamanizm" ve "Yeni Şamanizm ya da Neo-Şamanizm" başlıkları altında değerlendirilmiştir.

On Sekizinci Bölüm, "İslami ve/veya İslamlaşan Şamanlık Kurumu" başlığıyla *Prof. Dr. Fuzuli Bayat* tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazıda Türklerin ilk inancı olan Şamanizm geleneklerinin kolay kolay yok olmadığı ve İslamlaşma sürecinde halkın Şamanizm geleneklerine bağlılığından dolayı kültürlerin oluşumu, Şamanizm ile Müslümanlığın birleşimiyle yeni bir olgunun ortaya çıktığı, Müslümanlıktan sonra Şamanizm'in varlığını da sürdüren sufiler ve Ak-süyek evliya grupları ele alınmaktadır. İşanların kim olduğu ve şamanlarla bağlantısı, sufi zikirleri ile şaman oyunu arasındaki benzerlikleri, evliya kültürünün oluşması ve son olarak bölgesel kültürlerde kadın şaman anlayışının değişim göstermesi ve kadınların halk dininin koruyucusu görevini üstlendiğinden

bahsedilmektedir. Bu çalışmada İslamiyet'in etkisinde kalan Şamanizm'in nasıl değişime uğradığı, hangi kurumların oluştuğu, nasıl ve kimler tarafından yaşatıldığı "İslami (İslamlaşan) Şaman Anlayışı", "İslami Şamanlık Kurumları", "İslamlaşan Geleneksel Erkek Şamanlar", "İslami Kadın Şamanlık Kurumu" başlıkları altında değerlendirilmektedir.

On Dokuzuncu Bölüm, "Anadolu'da Şamanizm Kökenli Ritüeller Üzerine Bir Deneme" başlığıyla *Prof. Dr. Mehmet Ali Yolcu* tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde, ritüelin ne olduğu, ritüel ve ayin kavramlarının farklılıkları, şamanların ritüelleri hangi amaçla yaptıkları ve sembol olarak nelerin kullanıldığı, Anadolu Türklerinde eski inanç sisteminin derin izleri, kültlerin hangi anlamlarla ve Müslümanlık içerisinde nasıl yaşatıldığı ve Şamanizm döneminde yapılan birçok ritüelin günümüzde de yapıldığı, kanlı kurbanların neden yapıldığı ele alınmıştır. Bu yazıda eski Türk inancı olan Şamanizm ritüellerinin ve geleneklerinin Anadolu Türkleri tarafından Müslümanlığa uyarlanması ve yaşatılması "Kavramlar Üzerine" ve "Anadolu Türk Geleneklerinde Şamanizm" başlıkları altında değerlendirilmiştir.

"Türk Mitolojisinde Su Metaverse'ü ve Metaetikverse" başlığıyla *Dr. Sacide Çobanoğlu* tarafından kaleme alınan Yirminci Bölüm'de, Metaverse'ün ne olduğu, halkbilimcilerin yeniçağ sanal evreni olan Metaverse'ün içerisine Türklerin mitolojisini, kültürünü ve geleneğini yansıtmaları gerektiği, halkbilimcilerin bu konuda önemi, halkbilimcilerin beceri tablosu ve bu yolda hangi yöntemlerin kullanılması gerektiği ele alınmış ve kültürel ergonominin, etik kodun ve Metaetikverse'ün anlamı, ilk çağlarda Metaverse düşüncesinin varlığı, Türk mitolojisindeki Metaverseleri ve her Metaverse'ün yaşam şartlarıyla uyumu ile kurallarının oluşumuna değinilmiştir. Zayatülek ve Hıvhlıv destanı bağlamında Su Metaverse'ü ve etik kodları ile ahlaki, sosyal ve dinî gelenekler bağlamındaki etik eylemler halkbilimsel anlamda incelenmiş ve son olarak su Metaverse'ünün halkbilimcilerin tarih ve yaratıcı güçleriyle çeşitlendirebileceğinden bahsedilmiştir. Bu çalışma içerisinde çağımızda yükselişe geçen sanal evren olan Metaverse'ün ne olduğu ve halkbilimcilerin Türk mitolojisiyle kültürünü içeren bir evrenin oluşturması gerektiği ve mitoloji, destan içerisinde olan metaverseleri "Metaverse Nedir", "Metaverse'de Halkbilimcilerin Yeri ve Rolü", "Kültürel Ergonomi, Kültürel Ergonomik Süreç, Kültürel Ergonomik Yapı, Sosyal Teknoloji, Etik Kod ve Metaetikverse Kavramları", "Türk Mitolojisinin Metaverseleri", "Türk Mitolojisinde Su Metaverse'ü", "Türk Mitolojisinde, Zayatülek ve Hıvhlıv Destanı Bağlamında, Su Metaverse'ü Metaetikverse'ünün (Etik Felsefesi) Etik Kodları" ve "Halkbilimsel Metaetik Kuram Bağlamında, Metaetikverse Doğrultusunda, Su Metaverse'ü Proto Evren Tasarımı" başlıkları altında ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Yirmi Birinci Bölüm, "Masallara Yansıyan Türk Şamanlığı" başlığıyla *Prof. Dr. Kadriye Türkan* tarafından kaleme alınmıştır. Bu kısımda, anlatmaya dayalı olan türlerin, inanç sisteminden etkilenip şekillendiği ve muhafaza edildiği, kültürün masal kahramanlarını oluşturması, masalın mitin içerisinde ortaya çıktığı ve dinî inançla yakın olan Türk toplumunun masalları içerisinde Şamanizm motiflerinin görülmesi ele alınmış ve Türk masallarında bulunan kahramanlara yüklenilmiş olan şaman güçlerinden ve Şamanizm motiflerinin varlığı incelenmiştir. Bu çalışmada masal kahramanlarının şamanların sihirli yeteneklerini ve görevlerini taşımasından, evrenin yaratılmasının masallara yansımalarından "Sihir ve Büyü Yapmak", "Hastaları İyileştirmek", "Gelecekte Haber Vermek", "Tabiat Kuvvetlerine Hâkim Olmak", "Ateşe Hükmetmek", "Kemiklerden Diriltmek", "Şekil (Don) Değiştirmek" ve "Evren Tasarımı" başlıkları altında masallardan örnek verilerek değerlendirilmiştir.

"Batı Türklüğünün Stratejik Konumu İtibarıyla Şamanizm ve Yin-Yang İnancı" başlığıyla *Dr. Yaşar Kalafat* tarafından kaleme alınan Yirmi İkinci Bölümde, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ederken kültür göçünün yapıldığı, Müslümanlık ile tanışmasının ardından ortaya çıkan Alevi-Bektaşî inancı hakkında bilgiler verilmektedir. Şamanların ayin icrasının

Alevilere yansıması ve nasıl yaşatıldığı, ters motif olarak varlığını sürdüren Ying-Yang felsefesi ve Şamanizm içerisindeki ters motif barındıran iyeler ile ayinlerin bazılarını örneklerle bağdaştırılarak değerlendirilmiştir. Bu yazı eski Türk inancı olan Şamanizm'in ve Ying-Yang felsefesinin günümüzde Alevi ve Bektaşiler tarafınca daha belirgin yaşatıldığı ve şamanlar ile Alevi-Bektaşilerin gerçekleştirdiği ritüellerin benzerlikleri "Şamanizm'de Büyü" ve "Ters Motifi ve Ying-Yang" başlıkları altında incelenmiştir.

Eserin bütünlüğüne baktığımızda, günümüze kadar yapılan Şamanizm araştırmalarının eksik yönleri, Şamanizm inancındaki kültler, ritüeller, iyeler, şamanlar ve tapınaklar gibi temel unsurlar ve Şamanizm'in toplum üzerindeki etkileri ile günümüze gelen Şamanizm izleri ele alınmıştır. Çalışmaları yapan akademisyenler her konuyu özenle değerlendirmiş ve ayrıntılı bir şekilde sunmuştur. Bu eser Şamanizm kavramının daha iyi anlaşılmasını sağlaması ve Şamanizm'in ne olduğu hakkında bilgiler verilmesinden dolayı Türk halk inançları ve Şamanizm üzerine çalışan akademisyenler, öğrenciler ve mitolojiye ilgi duyan okuyucular için önemli bir kaynaktır.

Kaynakça

Ruhlar ve Tanrılar Arasında Türk Dünyası Şamanizmi (2025). (Ed. Hasan Kızıldağ). İstanbul: Ötüken Yayınevi.

ABDÜLKÂDİR DÂMOLLA'DA CEDİTÇİLİK DÜŞÜNCEİ VE ETKİLERİ

[Araştırma Makalesi/Research Article]

Zikrullah ALİM*

Sümeyye ALİM**

Geliş Tarihi: 08.12.2024

Kabul Tarihi: 05.05.2025

Öz

Orta Asya toprakları daha önce içinde barındırdığı İpek Yolu aracılığı ile Doğu ve Batı arasındaki ticaret ve medeniyet alışverişinde köprü olmuş ise de deniz yolu ulaşımı geliştikten sonra önemini kısmen kaybetmiştir. Özellikle Kazak, Kırgız ve Özbek Türklerinin yanında Uygur Türklerinin çoğunluğu, oluşturduğu Doğu Türkistan Tarım havzası, Taklamakan Çölü ve birçok yüksek dağları ile coğrafyasının getirdiği dışa kapalılıkla çağın gerektirdiği gelişimi yakalayamamıştır. Konu edindiğimiz Abdülkâdir Kâşgarî'nin yaşadığı dönem, siyasi ve sosyal bakımdan genel itibari ile 1876 yılında Yakup Bey'in vefatından sonra Çin'in ikinci kez komutan Zo Zung Tang'ın Doğu Türkistan'ı istila ettiği süreçleri kapsamaktadır. Dinî hayat açısından ise Kadimci olarak nitelendirilen birtakım işgalci yönetim yanlısı ve yerli tarikatçı din adamlarının, din başta olmak üzere siyasi, iktisadi, tıbbi ve diğer sosyal alanlarda halk arasında otorite sahibi oldukları bir dönemdir. Böyle bir ortamda Ceditçilik hareketinden etkilenen Abdülkâdir Dâmolla, çeşitli engellenmelere maruz kalmasına rağmen Uygur toplumunu bilinçlendirmek ve cehaletten kurtarmak için birden çok alanda mücadele etmiştir. Çalışmamızda "Ceditçilik" hareketinin nasıl ortaya çıktığı, önemli temsilcileri, Doğu Türkistan'a nasıl intikal ettiği ve bu kapsamda Abdülkâdir Kâşgarî'nin adımları ve bölge insanını nasıl etkilediğine dair sorulara cevap bulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, Orta Asya, Doğu Türkistan, Uygur Türkleri, Abdülkâdir Dâmolla.

THE IDEA OF JADIDISM IN ABDULKÂDİR DÂMOLLA AND ITS EFFECTS

Abstract

Although the Central Asian lands had previously been a bridge in the exchange of trade and civilization between East and West through the Silk Road, it partially lost its importance after the development of maritime transportation. In particular, the Eastern Turkestan agricultural basin, whose population consisted predominantly of Uyghur Turks alongside Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek Turks, was unable to achieve the developmental advances demanded by the era due to its geographic isolation imposed by the Taklamakan Desert and numerous high mountain ranges. The period under consideration, during which Abdulqadir Kâşgarî lived, roughly spans from 1876—following the death of Yakup Beg—to the second invasion of East Turkestan by the China under the commander of Zuo Zung Tang. From a religious-social perspective, this era was characterized by the ascendancy of certain supporters of invading state and locally entrenched Tarikat (Sufi-order) religious figures—often labeled "Kadimci"—who wielded considerable authority not only in matters of faith but also in political, economic, medical, and other social domains. In such an

*Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Mezhepleri Tarihi Bölümü, e-posta: erylalqin@gmail.com

Orcid: 0000-0001-7429-2761

** Yüksek Lisans Mezunu, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, e-posta: Sumeyyemr@gmail.com

Orcid: 0000-0002-9139-9293

environment, and influenced by the Jadidist movement, Abdulqadir Dāmolla—despite facing various forms of obstruction—struggled across multiple arenas to awaken the Uyghur community and liberate it from prevailing ignorance. In the present study, we seek to answer the following questions: How did the Jadidist movement originate? Who were its principal representatives? By what means did Jadidism reach East Turkestan? Within this framework, what specific steps did Abdulqadir Kâşgarî take, and how did his efforts impact the region's inhabitants?

Keywords: Jaditism, Central Asia, East Turkestan, Uyghur Turks, Abdülkâdir Damolla.

Giriş

Türk ulusunun bir parçası olan Uygur Türkleri, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Özerk Bölge statüsünde yaşamaktadır. Komünist rejimde demokratik haklarından daima mahrum bırakılan Uygurlar ve aydınları, 19. yüzyılda Türk-İslam dünyasında ortaya çıkan modernleşme ve yenileşme sürecine kısıtlı imkânlar dâhilinde kendi çabaları ile dâhil olmuşlardır. Kazan Tatarlarında başlayan Ceditçilik akımı ve Mısır merkezli ortaya çıkan İslami Reform hareketlerinden etkilenen Uygur aydınları, bu alandaki meşhur şahıslar ile tanışmış, onlardan eğitim almış ve görüşlerinden etkilenerek kendi memleketlerinde her sahada yenileşme sürecini başlatmışlardır. Eğitim, sosyal, siyasi, dinî ve kültürel alanlarda milletin muasır medeniyetler seviyesine ulaşması için faaliyet göstermişlerdir.

Abdülkâdir Dâmolla, 1914-16 yıllarında Kâşgar müftüsü ve müderris idi. 1915 yılında Kâşgar hapishanesinde yatan Türkiyeli aydın Ahmet Kemal'i ziyaret etmiştir. Bu anları günlüğüne yazan Ahmet Kemal şöyle ifade etmektedir: "O günü Abdülkâdir müftü hazretleri beni ziyaret için hapishaneye gelmişti. O zat benim manevi babamdı. O, Usûl'i Cedîd okullarında okumanın doğru olduğunu, belki de farz olduğu hakkında bu diyarda fetva veren ilk faziletli kişi idi." Çünkü Dâmollan'ın gelişmiş ideoloji ve eğitim reformu yolunda yaptığı faaliyetler Kâşgar'da yenilikçi taraftarı olmayan "kadimciler" ve "reformcular" arasındaki fikir ayrılığını ortaya koymuştur. Elbette ki bu tartışmada eski düzen taraftarı olanlar yani işgalci hükümetle arası iyi olan ve halk tarafından da sayılmış bazı şahıslar galip gelmiştir. Onlar bu medeniyeti öğrenmekte olanlara "Azgınlık", kıraathane açanlara "Mezhep bozanlar", İslam cemiyeti kurulunca "Dehriyye ocağı", "Nasihat'i-Amme" isimli eser yayınlanınca "Bidat", "Muteâliye-Hidayet" adında dinî ve millî okul açılınca ise "Azgınlık derneği" gibi türlü iftira ve sözde "fetva"ları ile bu kurumların bazılarını kapattırmışlar, bazılarının ise itibarını zedelemişlerdir. Hurafecilikte aşkınlık seviyesine ulaşmış bu şahıslarla Dâmolla tek başına mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Tüm bunlara rağmen Abdülkâdir Dâmolla'nın yenilikçi ideolojisi, geleceğe olan gayesi ve iradesi hiçbir zaman zayıflamamıştır. O, yaptığı mücadele ile dönemin meşhur Ceditçilerinden olmuştur. Bu dönemde Dâmolla, 120 beyitlik "Muhammes" isimli eserini yazarak kendisinin toplum, itikat, ahlak ve eğitim hakkındaki öneri ve eleştirel görüşlerini sunmuştur. Anlamının derin, dilinin akıcı, sade ve güzel, gerçekçi eleştirileri ile zengin içeriğe sahip bu eser, 1910'lu yıllarda Uygur toplumunda yegâne şaheser sayılır.

O dönemde Kâşgar'da meşhur on beş medrese bulunmaktaydı. Bunlar, Abdülkâdir Dâmolla'nın içinde bulunduğu "Lay Peştak Medresesi", "Hanlık Medresesi", "Kazan Medresesi", "Vanglik Medresesi", "Bahavudun Muhterem Medresesi", "Dorga Beg Medresesi", "Naci Hakimbeg Medresesi" ve "Ordaaldi Medresesi" idi.

1914 yılında Bahavudun isimli yerli zengin bir tüccarın desteğiyle Artuş ilinin Üstünartuş ilçesinde açılan Uygur eğitim tarihindeki ilk pedagoji okulu olan "Kâşgar Dâru'l Muallimin" ve öğretmen Ahmet Kemal'i destekleme ve karşı koyma konusunda yerli ulema ve zenginler iki gruba ayrılmışlardır. Destekleyen kişiler ise Abdülkâdir Bey ve onun reform hareketine saygı duyan insanlardı, diğerleri ise Rus konsolosluğu ve işgalci güçler tarafında olan insanlardı. Reform hareketine ilk dönemde şiddetle karşı çıkan kişiler çok olsa da ilerleyen

zamanlarda özellikle şehrin saygın insanları artık bu hareketi destekler hâle gelmiştir. 1915 yılında Kâşgar'a gelen Tatar aydın Nuşirvan Yaoşiv Kâşgar'daki değişimleri şöyle aktarmıştır: Geçmiş yıllarda reform ve yenilikçi eğitim anlayışını yasaklayarak Ceditçilere "kâfir" olarak niteleyen ulemaların hepsi değişmiş, bu faaliyetlere karşı çıkanlar da ortaya konulan başarılarından sonra desteklenmeye başlanmıştır. Sonraki yıllarda Ceditçiliğin halk arasında yaygın hâle geldiğini ve desteklendiğini Kâşgar'da daha önce zikredilen Adil Hikmet başkanlığındaki aydınların şu cümlelerinden anlayabiliriz: "Kâşgarlılar bize derinden saygı ve sevgi beslemişlerdi, öyle ki bir dediğimizi iki etmezlerdi." (Rozi, 2010: 30).

Çalışmada, Uygur toplumunun dinî, siyasi ve kültürel anlamda gelişmesinde etkili rol üstlenen Abdülkâdir Kâşgarî'nin yaşadığı dönem anlatılmaya ve onun Doğu Türkistanlılar açısından tarihî önem arz eden bir şahsiyet olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda benimsemiş olduğu Ceditçilik düşüncesi, Ceditçilik hareketindeki yeri ve Doğu Türkistan'a etkilerinden kısaca bahsedilmiştir.

1. Abdülkâdir Dâmolla Döneminin Sosyokültürel Durumu

Abdülkadir Kâşgarî'nin yaşadığı dönem siyasi ve sosyal bakımdan genel itibari ile 1876 yılında Yakup Bey'in vefatından sonra Çin'in ikinci kez komutan Zo Zung Tang'ın Doğu Türkistan'ı istila ettiği, ardından General Yang Zing Şin'in Uygur bölgesine genel vali olarak atandığı süreçleri kapsamaktadır (İsa, 1973: 137-148). Dinî hayat açısından ise Kadimci olarak nitelendirilen birtakım işgalci yönetim yanlısı ve yerli tarikatçı din adamlarının, din başta olmak üzere siyasi, iktisadi, tıbbi ve diğer sosyal alanlarda halk arasında otorite sahibi oldukları görülmektedir. Çiftçiler onların söylediği tarihte hasat topluyor, hastalar ise onların talimatı ile mezarlardan medet umarak bazen de onlara dua okutarak şifa bulmaya çalışıyorlardı (Nuri, 2013: 101-102). Bu kişiler tarafından halkın yararına hiçbir girişimde bulunulmadığından yurttan sefil ve eğitimsiz kişilerin çoğaldığı bilinmektedir (Nuri, 2013: 99).

Orta Asya toprakları daha önce içinde barındırdığı İpek Yolu aracılığı ile Doğu ve Batı arasındaki ticaret ve medeniyet alışverişinde köprü olmuş ise de deniz yolu ulaşımı geliştikten sonra önemini kısmen kaybetmiştir. Özellikle Doğu Türkistan Tarım Havzası, Taklamakan Çölü ve birçok yüksek dağları ile coğrafyasının getirdiği dışa kapalılıkla çağın gerektirdiği gelişimi yakalayamamıştır (Eset, 1998: 14). Söz konusu XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında emperyalist devletlerde kapitalist sistem hızla büyüyerek yeraltı kaynaklara sahip olan diğer ülkeleri işgal etme çabasında olmuşlardır. Batı'da Hindistan ve Afganistan'ı sömüren İngiltere'nin aynı zamanda Doğu Türkistan'da bankaları, konsoloslugu ve haberci tüccarları bulunmaktaydı. Bu sırada Batı Türkistan'ı tamamen ele geçiren Sovyet Rusya da Doğu Türkistan'a doğru ilerlemekteydi. Bunun yanında İsveç misyonerleri insani yardım adı altında bölgede Hristiyanlığı yayma girişimindeydi. Tüm bu hadiseler hâlihazırda Çin işgalinde olan bölgenin sosyal ve siyasi vaziyetini daha karmaşık hâle getirmiştir. Ne yazık ki bu unsurlar, Avrupa ülkelerinde toplumsal ve bilimsel gelişmelerin meydana geldiği yeni yüzyıla, Uygur toplumunun siyasi oyunların ve cehaletin içine itilmiş bir şekilde girmesine sebep olmuştur (Emin, 1997: 432-433).

2. Ceditçilik Düşüncesi

İlk başlarda ticaretle uğraşarak refah içerisinde yaşayan Tatarlar, Rusların bölgeyi işgal etmesi ve bunun sonucunda kültürel asimilasyon politikasına uğrayarak Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaya maruz bırakılmıştır (Merad, 1999: 156-160). Buna karşı uzun süre özgürlük mücadelesi veren Kazan Türkleri, 1873-1893 yıllarını kapsayan süreçte ciddi manada bölgeden göç ederek farklı coğrafyalara dağılmıştır. Kendi topraklarında azınlık durumuna düşmüş, siyasi ve dinî özgürlüklerinden mahrum kalmış olmaları ile âdeti kültürel çöküş dönemine girmişlerdir. Tam da bu durum karşısında mevcut krizden

kurtulmanın yollarını aramış ve bu uğurda çokça gayret göstermişlerdir (Eset, 1998: 124). Bu süreçte Ceditçilerin merkezi konumunda olan Mısır, İran, Afganistan, Hindistanlı aydınlar ve Osmanlı'daki İttihat ve Terakki gibi fikir ve hareketlerden etkilenmişlerdir. Ayrıca batıdaki sanayi ve eğitim alanında gelişmelerde onların ilham kaynağı olmuş (İsrailov, 2023: 34-41), bu bakımdan İslami değerlere ödün vermeden Batı'nın sanayi ve eğitim alanında yapmış olduğu reformun da dikkate alınması bahse konu olmuştur (Alim, 2023: 13).

Söz konusu ıslahatlardan etkilenen yenilik hareketi 1884 yılında İsmail Gaspıralı'nın Usûl-i Cedîd adındaki yenilikçi eğitim sistemini uygulamasıyla gelişmiş ve sistematik bir yapıya bürünmüştür (İsrailov, 2023: 30). O, uzun süre geleneksel medrese eğitim sisteminde okumuş, Rusya, Fransa ve Türkiye'de yaşamıştır. Özellikle İstanbul'da Genç Türklerden, Paris'te ise sosyal ve liberal düşünürlerden etkilenen Gaspıralı, bu süreçte Batı eğitim sistemini yakından tanımıştır (Akyol, 1933: 14).

Gaspıralı, 1877 yılında memleketine dönmüş, Tatar ve diğer Türk topluluklarının uyanışı ve gelişmesi için çalışmalara başlamıştır. O, ıslahat hareketinin önce dil ve eğitimden başlaması gerektiğini düşünmüş, ona göre hareket etmiştir. Gaspıralı'ya göre okullarda dinî bilgilerin yanında fennî bilimler de okutulmalı, her öğrencinin yaşı ve eğitim seviyesine göre dersler verilmeli, kızlar için de ayrı okullar açılarak özel dersler verilmelidir. Bu çerçevede 1884 yılında Bahçesaray'da ilk Usûl-i Cedîd okulunu açmış ve yeni eğitim sistemini uygulamaya başlatmıştır (Alim, 2023: 14).

Gaspıralı'nın fikirlerini yaymak için kullandığı önemli araçlardan biri de gazete ve dergilerdir. Bu bakımdan Tercüman gazetesi örnek olarak verilebilir (Akpınar, 2011). Onun ileri sürdüğü "Dilde, işte, fikirde, birlik" çağrısı da Türk dünyasının ortak yazı oluşturma gayretinin bir parçasıdır. Aynı dönemde Kazan'da yayımlanan Şura Dergisi (Göçmen, 2010) ve Batı Türkistan'da yayımlanan Terakki, Hurşid, Turan, Semerkant ve Sada-i Türkistan gibi dergiler, Ceditçilik hareketinin Orta Asya başta olmak üzere çeşitli bölgelere ulaşma noktasında önemli rol üstlenmiştir (Rozi, 2003: 35).

İsmail Gaspıralı'nın başlattığı ideoloji ve bahsi geçen yayınların tesiri ile Ceditçiliğin tüm Orta Asya'da temsilcileri ortaya çıkmıştır. Semerkant'ta Mahmut Hoca Behbudî, Abdulkadir Şakuri, Taşkent'te Münevver Kâri, Abdullah Avlani, Buhara'da Sadridin Ayni, Abdurrauf Fıtrat, Hokand'da Hamza Hekimzade Niyazi, Aşurali Zohiri, Mahmudcon Obidov (İsrailov, 2023:45), Türkmenistan'da Alışbeg Aliyev, Muhammedkulu Atabayev (İşbilir ve Dikkaya, 2021:266), Doğu Türkistan Kâşgar'da Abdülkâdir b. Abdulvaris Kâşgarî ve onun izinden gelen Mahsut Muhiti, Abdulhaluk Uygur, Hacı Kutluk Şevki ve Mehmet Ali Tevfik gibi isimler Ceditçilik hareketinin önde gelen kişileridir (İnayet, 2012: 201-207). Ceditçilik hareketi sadece eğitim alanında değil aynı zamanda dinî, siyasi ve millî konularda da fikir beyan etmiştir. İslam dininin bidat, hurafeler ve terki dünya anlayışından arındırılması fikrini benimsemiş, İslam akaidinin sadeleştirilerek çağa uygun şekilde yorumlanması gerektiğini savunmuşlardır (Eset,1998:13). İlerleyen zamanlarda Ceditçilerin kendi içlerinde siyasi düşüncelerinde farklılık göstermiş olsalar da çoğunluğun amacı Kazan, Kırım başta olmak üzere tüm Orta Asya'nın Rus hegemonyasından kurtulmasını hedefledikleri görülmektedir (Sulayman, 2013: 88). Uygur Türklerinin Ceditçilik fikrini benimsemesi ve bölgede yayılmasının nedenlerinden biri de budur. O da Tatar Türklerinin Çarlık Rusyası tarafından yürütülmekte olan asimilasyon politikasına maruz kalması ve Uygur Türklerinin de Çin rejimi tarafından uygulanmakta olan baskı ve asimilasyona maruz kalması bakımından iki Türk ulusunun aynı kaderi paylaşmasıdır (Alim, 2023: 16).

3. Abdülkâdir Dâmolla ve Onun Ceditçilik Düşüncesi

Abdülkadir bin Abdülvaris Kâşgarî'nin doğum tarihi ile ilgili birçok görüş olsa da tarihî kaynakların geneli 1862 yılını göstermektedir. Artuş ilinin Meşhed ilçesinde dünyaya

gelmiştir. İlk tahsilini kendi memleketi olan Artuş'ta Hazreti Sultaniye Medresesinde yapmış, yüksek eğitimini Kâşgar Hanlık Medresesi'nde tamamlamıştır (Aierken, 2020: 22). Daha sonra Kokand'ta iki yıl okuyarak 1891 yılında Buhara'ya gitmiş, orada 8 yıl tahsil görmüştür (Tömür, 2007: 11). Ardından Buhara Kökütaş Medresesinde ve Hindistan'da eğitim almıştır. 1906 yılında hacca gitmiş (Tömür, 2007:13-15), Hicaz, Medine, Mısır, İstanbul, Kazan, Taşkent gibi şehirleri ziyaret ederek 1920 yılında Kâşgar'a dönmüştür (Emin, 1997: 435).

Fikrî dünyasının ilk temelini nasıl atıldığını 1916 yılında Şura dergisine yazdığı "Edebî Bir Musahebe" isimli makalesinde şöyle beyan etmiştir: "1906 yılında İstanbul'da iki ay kaldıktan sonra Mısır'a gittim. Orada Tatar talebelerin vesilesi ile Reşit Rıza Bey, "El-liva" dergisinin müdürü Mustafa Kamil Bey ve Seyyit Muhammet Beyler ile Ceditizm ve reform hakkında önemli bilgiler edindim. İki ay Mısır'da kaldıktan sonra vatanıma dönerek halkı tecdit ve reforma davet etmeye başladım" (Tömür, 2007: 13). Fikrimin şifa bulmasındaki bir diğer sebep ise İbn Teymiye, Cemaleddin Afgâni, İbn Kayyim el-Cevziyye, Şeyh Muhammed Abduh gibi âlimlerin eserlerini mütalaa ve mülâhaza yapmanın yanında hâlihazırdaki "Tercüman", "Vakit" ve "Şura" gibi dergi ve gazeteleri takip etmem olmuştur" (Tömür, 2007: 13).

Dâmolla, gözlemleri sonucu değişimin önce medrese ve mekteplerden başlaması gerektiği kanaatine varır. Doğu Türkistan'daki okullar ise hükümetin kurduğu Xuetang adı verilen tamamen Çin'li öğrencilerden oluşan Çin dili ve kültürünün öğretildiği, Uygur sosyokültürel değerleri ile bağı olmayan bir kurumdu. Yerli halk ise evlatlarını bu yerlere göndermek istemiyordu (Jelil, 2009: 67). Abdulkâdir Dâmolla, bu durumda geleneksel medrese sistemine karşın sadece Arapça temelli eğitimin yerine Uygur Türkçesi ile eğitim verilmesi gerektiğini düşünmüş ve "Serf-Nahiv", "İlm-i Hesab", "Miftahü'l-Edep", "Telimu's-Sebiyyan", "Bidayet'üs-Serp", "Hidayit'i-Nahvi", "Şerh'i-Amal'i", "Cevahiru'l-İkan", "Akaid'i-Zaruriyye", "İlmi-Tecvit", "İbadat'i-İslamiyye", "İrşad'il-Muslimin", "Nesihet'i-Amme", "Nesayihu'l-Etfal" gibi birçok derslik niteliğinde eser ve dergi yazısı kaleme almıştır (Emin, 1997: 435-436).

Bahsi geçen eserlerin biri olan "Nesihet'i-Amme" adlı çalışmasında, yazarın Ceditçilik ideolojisi ve yenilikçi görüşü yansıtılmıştır. Eserde Dâmolla'nın bidatla şekillenmiş İslam anlayışına kapılmış Uygur toplumunu, yeniliğe açık ve zamanın gelişmişliğine ayak uydurmaya davet etme arzusunu görebiliriz. Din dışı modernleşmeyi ve hurafelere bağlı dinî hayatı yaşamayı da doğru bulmamıştır. Onun eseri, çağdaş dönem Uygur ideoloji tarihindeki ilk özgün eserdir diyebiliriz (Rozi, 2010: 34). Bunun yanında "Miftahü'l-Edep" isimli eseri okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. 15 bölümden oluşan ve şiirsel bir dil ile yazılmış, şiir çeşitleri ve özellikleri örnekleri ile açıklayıcı bir şekilde anlatılmıştır. Eser, 1910 yılında Taşkent'te neşredilerek dağıtıma çıkarılmıştır (Rozi, 2010: 34). Yazarın "Cevahiru'l-Hekaik" isimli eseri ise Mısır Ezher Üniversitesi "Camiu'l Ezher Daru'l-ulum" kütüphanesinde saklanmaktadır (Ehmedi, 1996: 303).

19. asrın sonlarında Orta Asya'yı etkisine alan Ceditçilik hareketinin tesiri ile birtakım aydınlar, dinî ve kültürel yozlaşmaya, unutulmaya yüz tutan Uygur toplumunun sosyal, siyasal, ekonomik, ideolojik yapısı ve durumu üzerine araştırmalar yapmaya başlamıştır. Bu amaçla Doğu Türkistan topraklarını ziyaret eden aydınlardan biri Kazakistan doğumlu aslen Uygur asıllı Nezer Hoca Abdusemetov, bir diğeri ise Tatar aydın ve muhabir Nuşirvan Yaoşev'dir. Abdusemetov, 1914 yılında Aksu iline gelerek topladığı bilgileri "Şura" dergisinde "Bizniğ Turmuş" (Bizim Hayatımız) adıyla yayınlamıştır. Yaoşev ise 1915 yılında Kaşar, Kuçar ve Hoten illerine gelmiş ziyaretlerde bulunmuştur. Elde ettiği verileri, duyduğu ve gözlemlediği bilgileri ise Orenburg'da Tatarca yayınlanmakta olan "Şura" dergisi ve "Vakit" gazetelerinde neşretmiştir. "Kâşgar Musulmanlar Halidin" (Kâşgar Müslümanları Durumundan) adlı makalesi "Vakit" gazetesinde yayımlanmıştır (Ehmedi, 1996: 1-2).

Abdulkâdir Kâşgarî'nin "Tecvit kitapları İstanbul ve Tatar lehçelerine tercüme edilerek günümüzde neşrediliyor olsa da anlamayı daha kolay hâle getirmek için farklı tecvit kitaplarından seçerek günümüz Uygurcasına göre düzenleme yaptık." dediği eseri (URL-1), ilkokul öğrencilerine temel matematik konularını öğreten kitaptır. Doğu Türkistan'daki Ceditçi okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur (URL-1).

O, İslam akaidini bozarak ticarete dönüştüren riyakâr hocaları şiddetle kınıyordu (Tömür, 2007: 36). Geleneksel medreselerin ise talebeleri ne kadar geride bıraktıklarını o dönemde öğrenciler arasında meşhur olan şu cümlelerden anlamak mümkündür: "Zencani kitap gündüzümüzü gece kıldı, altı kişiydi, yedimizi de dilsiz eyledi (Tömür, 2007: 41)." Öncülük ettiği reform hareketi kapsamında pek çok aydının yetişmesini sağlamıştır. Onun fikirlerinden etkilenen kişiler, ilerleyen süreçlerde önemli görevlerde bulunmuştur (Aierken, 2020: 23).

4. Dâmolla'nın Ceditçilik Düşüncesinin Etkileri

Yenilikçi düşüncesine öncelikle eğitimden başlamayı düşünen Dâmolla, önce Kâşgar'a Ceditçi okul açmaya karar verir. Bunun için "Bidayetü's-sarf", "Bidayet'ü-Nahv", "Teshilu'l-Hesap" isimli kitapları kaleme alarak Kâşgar'daki yenilikçi akımı destekleyen tüccarların yardımı ile Kazan'daki "Millet" matbaasında bastırır ve Kâşgar'a gönderir (Rozi, 2010: 30).

Dâmolla'nın 1912 yılında Kâşgar'da okul, dernek açarak ve çeşitli kitapları yayınlarak başlattığı reform hareketi kısa süre içinde başka illere de yayılmıştır. Böylece o, bu yenilikçi hareketin Uygur toplumundaki önderi olarak tanınmıştır (Rozi, 2010: 32). O dönemde açmış olduğu okullarda eğitim görmekte olan çalışkan ve geleceği parlak olacağını düşündüğü talebelerinden seçerek Kazan, Ufa, Orenburg ve Kırım gibi yurt dışındaki yenilikçi eğitimin yürürlüğe girdiği yerlere tahsile göndermiştir. Bu öğrencilerin masraflarını ise İstanbul'da 1911 yılında kurulan "Buhara Marifet Cemiyeti" karşılamıştır (Rozi, 2010: 31).

Dâmolla'nın etkisi ile Ceditçiliğe meylenmiş gençler, Orta Asya'da yayınlanmakta olan dergi ve gazetelerin okunacağı kıraathane açmışlardır. Aynı zamanda "Cemiyet-i-İslamiyye" adında ulemalar şurası tesis edilmiş, "Cemiyet-i-Hayriyye-İslamiyye" adında yardım cemiyeti kurulmuştur. "Müteâliye-Hidayet" adında Ceditçe okul açılmıştır. En önemlisi de bu süreçte Dâmolla önemli eserlerinden biri olan "Nesihat'i-Amme"yi yazıp neşrettirmiştir (Rozi, 2010: 34).

Çeşitli bölgelerde müderrislik yapan Dâmolla önemli şahsiyetlerin yetişmesini de sağlamıştır. Kâşgar'dan Şemdüddin Dâmolla ve 12 Kasım 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin başbakanı Sabit Abdülbaki bunlara örnektir. Yetiştirdiği şahsiyetler Uygur Türklerinin siyasi ve ilmî faaliyetlerinde önemli görevler yerine getirmiştir (Kurban, 2010: 173).

Dâmolla, Arapça, Farsça, Urduca ve diğer Türk lehçelerini bilmesinin yanı sıra onların edebiyatına da iyi derecede hâkimdi. Şiir alanında Orta Asya ve Arap ülkelerinde hatırı sayılır hâle gelmiştir. Talebelerinin kolayca ezberleyebilmeleri için hazırladığı Ehl-i Sünnet akaidinin inanç esaslarını şiir şeklinde açıklayarak kaleme alınan Cevâhirü'l-İkan isimli eseri hâlen El-Ezher Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Toplumsal problemleri sadece kınamakla kalmamış, çözüm üretmek için çeşitli eserler ortaya koymuş ve halkın aydınlanması için durmadan çalışmıştır (Kurban, 2010: 173).

Dâmolla'nın eğitim alanına da hatırı sayılır katkıları vardır. Eğitimde reformu benimseyerek okullarda dinî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerin de okutulması gerektiği görüşünü ortaya koymuş ve okullar açarak ders müfredatlarının değiştirilmesi taraftarı olmuştur. İlm-i Hisab ve İlm-i Coğrafya eserlerini bu sürece katkı olarak kaleme aldığını görmekteyiz (Kurban, 2010: 173). Onun çalışmalarında insanların öncelikle eğitim almaları gerektiğine vurgu

yaptığını görmekteyiz. Ona göre halk, dinî bilgileri hurafelerden değil dinin kaynağı olan Kuran-ı Kerim ve sünnetten öğrenmelidir (Kurban, 2010:174).

Dâmolla ve kendisi gibi diğer aydınlar toplumun bilincinin artması, çocukların iyi eğitim alabilmesi için çaba gösterirken bu durum yerli yönetim, bazı burjuvaziler ve onlardan beslenen tarikat mensubu şeyhleri rahatsız etmiştir. Onlara göre açılan okullar, yayınlanan dergi ve kitaplar, verilen sohbetler dine aykırı nitelikteydi. Zira onların “fetva”larınca Kuran-ı Kerim’i sadece makamli okumak yeterliydi, anlamını öğrenmek veya tefsirini yapmak caiz değil, günah sayılırdı. Ne yazık ki bu cahilce karşılıklar yerli ve yabancı sömürgecilerin halkı istismar etmelerine zemin hazırlıyordu (Kurban, 2010: 172-175).

O, Batı Türkistan’daki demokratik inkılaplardan etkilenmiş, Doğu Türkistan’daki feodal esarete karşı özgürlükçü, halkçı ve yenilikçi akımın önderlerinden olmuştur (Ehmedi, 1996: 300). Yabancı güçlerin Türkler arasında yayılmaya çalıştığını gözlemlemiş vatansever biri olarak mücadele etmiştir. “Nasihât-i-Amme” isimli eserinde: “Hurafe çoğalarak, önderlerimizin ahlakı ve eserleri unutulduğundan şeref ve saygınlık elimizden gitti. Ecnebler de vatanımıza el uzatmaya başladı.” diyerek halkı cehalet ve gaflet uykusundan uyandırarak ilim ve marifet öğrenmeye çağırmıştır (Ehmedi, 1996: 301). Onun yeni nesillere ne kadar önem verdiği ve reformist bir aydın olduğu şu sözlerinden de anlaşılmaktadır: “Evlatlarınızı başka bir zaman ‘gelecek’ için talim ediniz, çünkü onlar sizden bağımsız başka bir zamanda yaşamak için gelmiştir” (Ehmedi, 1996: 301).

Abdülkâdir Dâmolla’dan sonra reformist düşüncenin temsilcilerinden biri de Mahsut Muhiti olmuştur. O, Ceditçiliğin aynı zamanda politik temsilcilerinden biridir. 1931 yılında Hocaniyaz Hacı’nın başlattığı Kumul Millî Ayaklanmasını tüm memlekete yaymak için kardeşi Musul Muhiti, Mahmut Muhiti ve milliyetçi şair Abdulhalık Uygur beraberliğinde Turfan millî ayaklanmasını başlatarak yerli yönetime karşı mücadele etmiş, 47 yaşında vefat etmiştir (İnayet, 2012: 204). Kendini milletini uyandırmaya adanmış Ceditçilerden biri de Mehmet Ali Tevfik’tir. Şair ve eğitimcidir (İnayet, 2012: 208). Ceditçilik hareketinin siyasi alandaki temsilcilerinden Sabit Dâmolla, Mahmut Muhiti, Mesut Sabrı Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin, Muhammed Emin Buğra, Kurban Koday gibi kişiler bulunmaktadır. Bunların Uygur siyasi tarihinde kayda değer katkıları bulunmaktadır (İnayet, 2012: 209). Diğer taraftan Orta Asya’da Ceditçilik Stalin tarafından yok edilmeye başlarken Doğu Türkistan’da onun uzantısı Şeng Şi Say, Ceditçi aydınları yok etmiştir (İnayet, 2012: 109). Dâmolla’nın çabaları sayesinde toplumda aydın fikirli insanlar çoğalmaya başlamış, reform hareketlerinde ve yeni eğitim sisteminde aktif rol oynamaya başlamıştır. Geniş halk kitlesinin desteği karşısında durmaya cesaret edemeyen güçler ise çareyi gizlice kendilerini destekleyeceği yerli hükümet ve diğer yabancı güçler ile iş birliği yapmakta bulmuş, sonunda Abdülkâdir Dâmolla’yı katletmişlerdir. Ancak zalimler sadece Dâmolla’nın mevcutluğunu yok etmiş, oluşturduğu düşünce sistemini ve Uygur toplumunda başlattığı reform hareketinin izlerini silememişlerdir. Aksine onun ve arkadaşlarının vesile olduğu bu toplumsal uyanış hareketi ile Doğu Türkistan’da iki devlet kurulmuştur (İnayet, 2012:176).

Kâşgarî, toplumun örf ve âdetlerini dine mal etmesiyle oluşan yanlış din algısının toplumsal yozlaşmaya yol açacağı görüşündedir. Özellikle batıl düşüncelerden uzak durmak ve İslam inancının tüm emirlerini sosyal hayatta tatbik etmek onun din ve toplum anlayışının temelini oluşturmaktadır. Kâşgarî bir Ceditçi olmasıyla eğitim konusuna önem vermiştir. Ona göre din ve eğitim karşılıklı ilişki içerisinde. Ayrıca toplumsal ilerleme için dünyevi ve dinî ilimlerin eşit manada önem arz ettiğini düşünmektedir. Dolayısıyla o toplumun kalkınması için eğitim ve çabalamayı öncelik olarak görmüştür. Kâşgarî, siyasi ve millî özgürlüklerinden mahrum edilmiş bir toplum için öncelikle dayanışma olgusunun gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre bir topluluğun esaret altında kalmasının esas sebeplerinden biri uyuşmazlık ve ihtilaftır. Ayrıca Kâşgarî söz konusu düzeni sağlamak için vakıf ve dernek gibi kurumların gerekliliğini öne sürmüştür. Ona göre bunlar cemiyete

yararlı işler yapacak kurumlar olduğu için kalkınmaya ve dayanışmaya temel oluşturmaktadır. Kâşgarî ayrıca işgalci hükümetin ve yabancı güçlerin getirdiği inançsal problemleri dayanışma yolu ile giderebileceği kanaatindedir. Ona göre toplumsal dayanışma ile halk içinde dinî ve millî birlik sağlanacaktır. Kâşgarî ayrıca sosyal değişme olgusuna da değinmiştir. Ona göre toplumsal alanda sosyal değişme fikir değişikliği ile gerçekleşmektedir. Buna bağlı olarak kadercilik anlayışından kurtulmanın önemine değinmiştir. Kâşgarî toplumsal değişme açısından ne dinden bağımsız gelişen seküler bir toplumu ne de taassuba bağlı geleneksel düşünceyi savunmuştur. O, her açıdan gelişmeye ve değişmeye açık ve bid'atlardan arınmış bir toplumsal yapı hedeflemiştir. Kâşgarî aynı zamanda sosyal ahlak konusuna önem vermiştir. Ona göre ideal toplumun temelini dinî emirleri yeterince yerine getiren samimi ve ahlaklı bireyler oluşturmaktadır. Aynı zamanda Kâşgarî için toplumda kadınların önemli bir konumu bulunmaktadır. O, dinde kadınların da eğitim haklarının olduğuna değinerek, ancak eğitilmiş kadınlar ve onların yetiştirdiği bireyler sayesinde medeni bir toplumun inşa edileceğine inanır. Kâşgarî, ekseriyetinin Müslüman olduğu Uygur toplumunda ulemaların tutumlarının önem arz ettiği görüşündedir. Bu çerçevede ulemalar arasında yayılmış olan Kadercilik ve Terk-i Dünya anlayışlarının toplumda mutaassıplığı yaydığını düşünmektedir. Ayrıca dinin aslına bağlı kalan ve aynı zamanda entelektüel aydın olan ulema sınıfı ise onun din ve toplumdaki ulema profilinin temelini oluşturmaktadır (Alim, 2023: 68-70).

Usûl-i Cedîd, Doğu Türkistan'da ilk önce eğitim sahasında nüfuz etmiştir. Uygur burjuvazilerinden Bahavudun Bay, Kazan'da eğitim için bulunduğu süreçte Avrupa ve Rusya'da ortaya çıkan kültürel ve sosyal gelişmeleri yakından gözlemlemiştir. Yurdu Gulca'ya dönüşünde Kazanlı üç öğretmeni istihdam etmek üzere beraberinde getirmiştir. Daha sonra kendi maddi desteği ile "Hüseyniye Mektebi", "Meslek Mektebi", "Turaniye Mektebi", "Mektebe-i Nur", "Dernek Okulları", "Keşfiye Mektebi", "Sayramiye Mektebi" gibi Ceditçilik fikirlerini savunan okullar açarak memleketi Gulca'da yenilikçi eğitimin yayılmasına katkı sunmuştur (Jelil, 2009: 79).

Turfan'da Mahsut Muhiti'nin 1910 yılında Moskova'dan beraberinde getirdiği ve daha sonra davet ettiği Tatar aydınlarının çalışmalarıyla "Mekteb-i Maksudiye" adında Ceditçi okul açılmış, yeni eğitim sisteminin Turfan ve civarına yayılmasında etkili olmuştur. Fakat bu süreçte Ceditçilik akımı Uygur bölgesindeki birkaç şehirde eğitim alanında yenileşme olarak var olmuştur. Daha sonra Abdülkâdir Kâşgarî'nin ortaya çıkmasıyla Ceditçilik akımı dinî ıslahat ve eğitimde reform yönleri ile Uygurların dinî, millî, edebî, siyasi ve sosyokültürel hayatında önemli gelişmelerin vuku bulmasında etkili olmuştur (Alim, 2023: 16-17).

Sonuç

Son dönemlerde Müslüman toplumunda yayılmış olan bidat ve hurafelere karşı Kur'an-ı Kerim ve sünneti ön plana çıkaran ıslah kavramının daha sonra dinî düşüncelerin modern çağa uygun olması ve sosyokültürel geri kalmışlığın kapanması için İslami Reform ekseninde devam ettiğini, Cemalettin Efganî, Muhamed Abduh ve Seyid Ahmethan gibi İslam düşünürlerinin bu harekete öncülük ettiklerini görmekteyiz. Daha sonra söz konusu Dinî Islahat Hareketi'nin etkisi ile Tatar Müslümanları arasında dinde ve eğitimde yenilenme şiarıyla Ceditçilik hareketinin ortaya çıktığını, söz konusu akımın öncüsü olan İsmail Gaspıralı'nın çabalarıyla Ceditçilik akımının Rusya başta olmak üzere Batı ve Doğu Türkistan'daki Türk Müslümanlar arasında siyasi, dinî ve millî kurtuluş hareketi olarak yayılmış ve önemli toplumsal ilerleme kaydettiği sonucu görülmüştür. Buna ek olarak yenileşme hareketine şiddetle karşı çıkan Kadimciler olarak adlandırılan mutaassıp hoca ve işgalci yönetim yanlısı din adamları da bulunmaktadır.

Uygur adının birleşmek ve uymak anlamına geldiğini, köken olarak Hunlara bağlı olduklarını, bir kısım Uygurların Orhun nehri kıyılarında yaşarken diğerlerinin şuan ki Doğu

Türkistan bölgesinde yaşamakta olduğunu, Hunların ve Göktürklerin hâkimiyetinde yaşadıkdan sonra Altay bölgesine göç eden Uygurların sırasıyla Karahanlı, Uygur Devleti, Yakup Bey devleti, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti adında birçok devlet kurdukları bilinmektedir. Bu süreçte tarihten beri sürekli Çinliler ile savaş hâlinde olan Uygurlar, Rusların desteklemesi ile 1949 yılında Uygur bölgesini işgal eden Çinlilerin hâkimiyeti günümüze kadar devam etmektedir. Söz konusu tarihî süreçte cereyan eden kargaşalar sonucunda Uygurlar dinî, iktisadi ve kültürel anlamda gerilemiştir.

Daha sonra dönemin sosyokültürel yapısı çerçevesinde, İsveç misyonerleri, feodal hükümet ve mutaassıp hocalar ele alınmıştır. Bu bağlamda söz konusu unsurların Uygur siyasi ve kültürel yapısına verdiği zararlardan bahsedilmiştir. Çünkü İsveç misyonerlerinin yardım faaliyeti adı altında yürüttüğü Hristiyanlığı yayma çabaları, Müslüman halkta inançsal problemlere yol açmıştır. Fakat İsveç misyonerleri matbaa alanında birçok eserin basılmasını sağlamıştır.

Kâşgarî, eğitim ve sosyal hayatında, ıslahatçı fikirlerinin oluşumunda İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh gibi meşhur ıslahatçı âlimlerden etkilenmiştir. Daha sonra İsmail Gaspıralı'nın başlattığı Ceditçi hareketin etkisi ile Kâşgarî dinî ıslahat ve Ceditçilik hareketinin Uygur toplumundaki öncüsü olmuştur. Bu çerçevede Ceditçilik hareketinin Uygur toplumuna yayılması için şehit olana kadar büyük çaba sarfetmiştir. Onun kurduğu Ceditçi okullar, Uygur çağdaş eğitim sisteminin gelişmesine katkı sunarken diğer yandan vatansever ve aydın nesillerin yetişmesine vesile olmuştur. Ayrıca toplumsal dayanışmaya önem veren Kâşgarî, "Cemiyet-i-Hayriyye-İslamiyye" ve "Cemiyet-i-Hayriyye" adında dernek ve yetimhaneler kurarak yoksul ve yetim çocuklar ile özel ilgilenmiştir. Kâşgarî, Ceditçilik hareketi sürecinde yerli yönetimin yanı sıra Kadimci görüşlü ulema sınıfının engeli ile karşılaşmıştır. Onlar Ceditçilere karşı "Dinden çıkmışlar, Dehrîler ve Kâfir" gibi ithamlarda bulunmuş, zaman zaman yerli yönetime de şikâyet ederek birtakım Ceditçilerin tutuklanmasına sebep olmuşlardır.

Kâşgarî'ye göre dinin toplumsal hayatta önemli yeri vardır. Ona göre din, kişinin yaşam biçimini yönlendiren kılavuz niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda o, dinî tecrübenin etkileme boyutu üzerinde durmuştur. Ona göre kişinin dinî inancı ile ilgili bilgi ve tecrübeleri onun davranışlarına yansımalıdır. İyi niyetli, yardımsever, vefalı, cömert, yeniliğe açık ve dürüst bireyler ile başarılı, özgür ve gelişmiş bir toplum oluşacaktır.

Kaynakça

- Aierken, Mamutijiang (2020). *20.Yüzyıl Uygur Edebiyatının Önemli Temsilcilerinin Hayatı Eserleri ve Edebi Kişiliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük: Karabük Üniversitesi.
- Akpınar, Yavuz (2011). Tercüman. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 40, 492-494. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyol, Taha (1993). Cedîdcilik. *TDV İslam İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 7, 211-213. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alim, Sümeyye (2023). *Uygur Din Bilgini Abdülkâdir Kaşgârî'nin Din ve Toplum Görüşü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.
- Ehmidi, İmincan (1996). *Uygur Edebiyatı Tarihindeki Namayendiler*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.

- Eset, Süleyman (1998). "20. Esir Rohi ve Tarimdiki Geriplik". *Xinjiang Medeniyiti Jurnili*, 2(3): 105-135.
- Göçmen, Muammer (2010). Şûrâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 39, 235-236. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Israilov, Zakhtibek (2023). *Türkistan Cedîtcilerinin Dinî Düşüncesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- İnayet, Alimcan (2012). "Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri". *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 3 (17): 199-214.
- Alptekin, İsa Yusuf (1973). *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul: Otağ Yayınları.
- İşbilir, Aslı ve Dikkaya, Mehmet (2021). "Ceditçi Düşünce de Kadının Sosyo-Ekonomik Rolü ve Etkileri". *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(2), 260-280.
- Qarluq, Abdureşit Jelil (2009). "Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine". *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 11(2): 290-328
- Kurban, Nur Ahmet (2010). "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdülkadir Damolla". *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (53): 167-182.
- Merad, Ali (1999) Islah. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 19, 143-156.
- Muhammed Emin, Abduşükür (1997). *Uygur Felsefe Tarihi*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Nuri, Ömer (2013). "Bayan-i Hekiket ve Unigga Sevep Bolgan Makaliler". *Ana Yurt Jurnili*, 1(1), 94-106.
- Rozi, Batur (2003). *Abdukadir Damolla*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Rozi, Yalkun (2010). "20.Esirdiki Tunci Islahatçı". *Xinjiang Medeniyiti Jurnili*, 5.
- Sulayman, Eset (2013). "Bağçe Saraydin Tarim Boylirigice-Tatar Ceditçilik Herikiti ve Uygurlar Yurtiga Körsetken Tesiri". *Ana Yurt Jurnili*, (2): 74-110.
- Tömür, Hevir (2007). *Abdukadir Damolla Hekkide Kisse*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://www.rfa.org/uyghur/yoruq-sahillar/abduqadir-damollam-eserliri-03092021223438.html> (Erişim: 10.11.2024)

ULUSLARARASI UYGUR ARASTIRMALARI DERGISI

ISSN: 2458-827X

www.uygurarastirmalari.com

uygurarastirmalari@gmail.com

